

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

**ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
БИБЛИОТЕКА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОГ ФИЛОЛОГА**

Нова серија, књ. 12

Уредник
академик МИЛКА ИВИЋ

Др СРЕТО ТАНАСИЋ

ПРЕЗЕНТ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Београд, 1996.

Рецензенти
академик МИЛКА ИВИЋ
др ДРАГО ЋУПИЋ, научни саветник

Тираж: 600 примерака

Издавање ове књиге финансијски је помогло Министарство за науку и технологију Републике Србије

Издаје: Институт за српски језик САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Компјутерска припрема слога: Давор Палчић

Штампа: Стручна књига, Лоле Рибара 48, Београд

Садржај

1.	УВОД	7
1.1.	Презент у систему глаголских облика — досадашња истраживања	7
1.2.	Новији приступи у синтакси глаголских облика	22
2.	ПРЕЗЕНТ ЗА ИСКАЗИВАЊЕ САДАШЊИХ РАДЊИ	49
2.1.	Проста реченица	49
А.	Садашње референцијалне радње	49
Б.	Садашње нереференцијалне радње	52
2.2.	Независносложена реченица	78
2.3.	Зависносложена реченица	91
3.	ПРЕЗЕНТ ЗА ИСКАЗИВАЊЕ РЕЛАТИВНИХ РАДЊИ	123
3.1.	Презент за исказивање прошлих радњи	123
3.2.	Презент за исказивање радњи које се у будућности врше истовремено са радњама исказаним футуrom првим	130
3.3.	Перфективни презент као замјена футура другог	132
4.	ПРЕЗЕНТ У ПАСИВНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА	139
4.1.	Исказивање садашњих референцијалних радњи	139
4.2.	Исказивање садашњих нереференцијалних радњи	142
5.	ВРЕМЕНСКА ТРАНСПОЗИЦИЈА ПРЕЗЕНТА	147
5.1.	Транспозиција у прошлост	147
5.2.	Транспозиција у будућност	158
6.	ПРЕЗЕНТ У МОДАЛНОЈ КОНСТРУКЦИЈИ	165
7.	ЗАКЉУЧАК	173
	Презенс в современном сербском языке	179
	Извори	185
	Цитирана литература	187

Књига *Презенѝ у савременом српском језику* представља нешто измијењену верзију докторске дисертације коју сам одбранио на Филозофском факултету у Сарајеву априла 1991. године пред комисијом у саставу проф. др Милош Ковачевић, проф. др Милош Окука и проф. др Богдан Л. Дабић. Овом приликом искрено им се захваљујем за све примједбе и сугестије које су ми помогле у коначном уобличавању рада.

Посебну захвалност изражавам рецензентима — академику Милки Ивић и научном савјетнику др Драги Ћупићу, који су прочитали рукопис књиге и својим корисним сугестијама допринијели побољшању њене коначне верзије.

Београд, августа 1996.

С. Т.

1. УВОД

1.1. ПРЕЗЕНТ У СИСТЕМУ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА — ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА

У синтакси српског језика глаголски облици представљају област која је највише изучавана. Од почетка овога вијека у српској науци о језику, па и у сербокroatистици, готово да није било научника који није оставио радове из ове синтаксичке области. Данас је интерес за синтаксу глагола знатно мањи. То, међутим, не значи да смо у овој синтаксичкој области рекли све што се има рећи, тј. да су подробно описани глаголски облици и њихово функционисање у српском стандардном језику. Додуше, такво увјерење у науци и не влада¹.

Презент је једини глаголски облик за исказивање садашњих радњи у српском језику, али служи и за исказивање прошлих и будућих радњи, те радњи са модалним значењем. Он, међутим, до данас није монографски описан, мало је и радова који су искључиво њему посвећени, а поготово таквих који се при том заснивају на обимнијем језичком корпусу. Чињеница је да су осврти на овај глаголски облик вршени прије свега у склопу разматрања глаголских облика у цјелини и то у складу са оним теоријским поставкама које су биле од посебног значаја у одговарајућим развојним тренуцима језичке науке. Ипак — ти осврти нису довели до неког сагласног сагледања свих случајева употребе презента. Чак напротив, може се рећи да је презент један од глаголских облика српскога језика око којег су вођени спорови, а да мишљења нису усаглашена.

Ја ћу на почетку овога рада дати кратак преглед литературе о овоме глаголском облику, а самим тим и податке о појмовно-теоријским оквирима у којима се кретала наша наука о глаголским облицима.

¹ Када се чинило да је у синтакси глаголских облика наука рекла све што се могло рећи и да је наш језик у том погледу описан на задовољавајући начин, појавила су се два рада у којима су сумирани резултати постигнути у овој области: Милошевић 1978 и Пети 1985. Закључци у ова два рада свODE се на исто: у области синтаксе временских глаголских облика тек предстоје детаљнији описи. Ови закључци ће бити наведени на другом, за то адекватнијем мјесту.

Стојан Новаковић, један од првих значајних филолога вуковаца, иако се није посебно бавио синтаксом глаголских облика, ипак је у својој граматичкој описио и њихово функционисање. Он је презент дефинисао као облик који „показује радњу која се збива онда кад се о њој говори, или се иначе у свако доба догађа“². Он даље истиче да се овим глаголским обликом исказују и будуће и прошле радње. Као што се види, у његовој дефиницији овога облика дате су двије релевантне информације: презентом се исказује радња која се врши или (1) у вријеме говора, или (2) у свако доба. Он је о овом другом случају дао и нешто више података, уз одговарајућу илустрацију. Стојан Новаковић је за своју граматичку узео грађу из народних умотворина и књижевних дјела савремених писаца, па и из неких публицистичких написа.

Убрзо после Новаковића објавио је и Томо Маретић своју граматичку. И он је граматички опис дао на обимном корпусу народних умотворина, те Вукових и Даничићевих дјела. Маретић је посветио значајну пажњу опису синтаксе глаголских облика. Презент имперфективних глагола исказује радње које се дешавају у вријеме кад се говори — то је права садашњост³. Кад се презентом исказује радња која се догађа „кадгод се прилика деси“, онда је то неправа садашњост и тад се поред имперфективног глагола употребљава и перфективни⁴; такав презент се употребљава и у народним пословицама. У приповиједању прошлих догађаја употребљава се историјски презент перфективних и имперфективних глагола⁵. У оквиру историјског презента Маретић говори и о његовој употреби за релативну прошлост. Једном је то употреба презента за исказивање радње која се догодила прије друге прошле радње (Тако се Бећир-паша избави и под саму зиму отиде у Босну само с неколике стотине људи, а остала му војска готово сва *iprojadne* у Србији)⁶; други пут је то употреба презента за праву прошлост у односу на вријеме говора, али је то садашњост за вријеме о коме се говори⁷. Овдје се издвајају два типа употребе презента: а) кад се презентом исказује радња истовремена са другом прошлом радњом исказаном приповиједачким презентом (Кад дођу на један велики поток, вода *шече*, све *уји*), б) презентом се исказује радња истовремена са прошлом радњом која се исказује претериталним обликом (Послије три дана нађоше га у цркви, гдје *сједи* међу учитељима). Такође, обликом презента исказују се и будуће радње, умјесто футура првог и другог⁸. На крају Маретић говори и о модалној употреби презента — за радње које се исказују облицима императива и кондиционала⁹.

² Новаковић 1894, 301.

³ Маретић 1899; овдје се цитира према 1931, стр. 516.

⁴ Маретић 1931, 517.

⁵ Исто, 519–525.

⁶ Исто, 520.

⁷ Исто, 524.

⁸ Исто, 526–528.

⁹ Исто, 528.

Као што се види, Томо Маретић је дао потпун опис употребе презента, мада није увијек сасвим прецизно разграничио поједине случајеве такве употребе. Он уводи термин *релативна прошлост*. Треба поменути и његове термине *права и неправа садашњост*. Као што је показано више, неправа садашњост је у случају кад се обликом презента исказује радња која се врши „кадгод се прилика деси“. У оваквом одређењу нема ништа проблематично; међутим, проблематично је то што Маретић тврди да се неправа садашњост исказује и претериталним и футурским облицима¹⁰. Очито је да он није добро схватио да се и понављане радње могу дешавати у садашњости, прошлости и будућности. Сасвим је могуће да је овакво тумачење неправде садашњости оставило утицај на будуће синтаксичаре; управо је, како ћемо видјети, презент за исказивање понављаних радњи био предмет спорова и није нађено усаглашено рјешење за одређење таквог презента.

Значајан рад о употреби глаголских облика објавио је Љубомир Стојановић. Он је добро дефинисао три временска одсјека: прошлост, садашњост и будућност. Начелно је указао да прошлост, садашњост и будућност може бити права и релативна, „тј. према некој другој радњи“¹¹. Он је одвојио презент имперфективних глагола за исказивање радњи које се дешавају у садашњости од перфективног и имперфективног презента за исказивање понављаних радњи у садашњости¹². Такође, обликом презента се исказују и прошле и будуће радње. Љубомир Стојановић није свој рад засновао на анализи обимније грађе, то му није ни био циљ. Он је поставио себи у задатак да одреди основну употребу глаголских облика, међу њима и презента и, у томе је, према оцјени мјеродавних стручњака, у успио, посебно ако се његов рад гледа у контексту времена у коме је написан¹³.

На почетку овога вијека објавио је загребачки филолог Аугуст Мусић низ радова о употреби глаголских облика. Он је, као и Томо Маретић и Стојан Новаковић, своја истраживања заснивао на обимном корпусу народних умотворина и Вукових и Даничићевих дјела. Овдје ћу говорити само о оним његовим радовима који су посвећени искључиво употреби презента или се у њима говори и о презенту. Познат је Мусићев рад о перфективном презенту у словенским језицима¹⁴. Ту он наводи да се перфективни презент јавља у апстрактним реченицама, за исказивање будућности, у хипотетичним реченицама (умјесто фтура

¹⁰ Исто, 517.

¹¹ Стојановић 1921, 188.

¹² Исто, 189–191. Милка Ивић ово узима као доказ да је Стојановић у овоме раду најбоље описао управо употребу презента — Ивић 1990, 74–75. Овдје треба подсјетити и на позитивну оцјену овог Стојановићевог рада и у цитираном раду Милошевић 1978, 94.

¹³ Мислим на помињане оцјене Милошевић 1978 и Ивић 1990.

¹⁴ Мусић, 1902.

другог), с везником *да* и за прошле радње (историјски презент). Општи је Мусићев закључак да се перфективни презент употребљава паралелно са имперфективним увијек кад се не истиче садашњост према времену говора¹⁵. Овако добро тумачење употребе перфективног презента Мусић је изнио насупрот тада важећем мишљењу о футурској употреби његовој. Под утицајем таквог ауторитета какав је био Бругман, Мусић се одрекао свог тумачења и, уз нејаку аргументацију, дао друго тумачење по коме овај облик има футурско значење¹⁶.

Послије овога објавио је А. Мусић обиман рад под насловом „Прилози науци о употреби времена у српско-хрватском језику“¹⁷. У овоме раду Мусић је настојао да испита употребу глаголских облика за *прошлости* у три стила: а) у народним пјесмама, б) у Вуковом и Даничићевом преводу Св. писма, в) у народним приповијеткама и Вуковим и Даничићевим историјским дјелима. Као полазиште за опис утврдио је двије поставке: 1) треба разликовати приповиједање (П), „оно, што говори пјевач“, и разговор (Р), „оно, што говоре поједина лица“, и 2) треба разликовати употребу времена у главним и зависним реченицама¹⁸. Из прве поставке — разликовања приповиједања и разговора — проистекла је потреба да се говори и о употреби презента за садашње радње, мада је циљ рада да се испита употреба глаголских облика за прошлости. Имперфективни презент се употребљава за исказивање радњи које се не понављају или понављају у прошлости и садашњости. Перфективни презент се употребљава за исказивање радњи које се понављају у садашњости, и за понављане или непонављане радње у прошлости — историјски презент. И овдје Мусић истиче правило да перфективни презент долази свуда тамо гдје и имперфективни осим за исказивање једнократне садашње радње¹⁹. Уз разматрање употребе презента у појединим од три наведена стила, описана је и његова употреба у појединим реченичним типовима.

Треба нагласити да је Мусић у вези с употребом презента досљедно спровео своје захтјеве за разликовањем приповиједања и разговора. Као изузетак навео је у првом дијелу своје студије (т. 5г) два примјера за употребу презента мимо ових правила: у разговору презент перфективних глагола исказује прошлу радњу која се не понавља. Ријеч је о презенту у сљедећим примјерима: 1) Лијепа се зима намјерила; ја се дигнем, побратиме Марко, о Јовању по Божићу дану, и покупим седам, осам друга, и заведох чету од приморја — 2) Кад сам стоја' Гацку пространоме већ код бега српског душманина, што рађаше од јаднијех Србах, какве њима муке удараше, сад с' у мени распале

¹⁵ Исто, 514.

¹⁶ Мусић, 1935.

¹⁷ Мусић 1926; 1927а; 1927б.

¹⁸ Мусић 1926, 113.

¹⁹ Мусић 1926, 117–118.

пламови, саме би ми сузе прокапале. — И ова два примјера се сасвим лијепо уклапају у Мусићеву подјелу на разговор и приповиједање, само их је он лоше протумачио. У првом случају се не ради о разговору него о приповиједању и ту имамо перфективни презент за прошле радње. У другом случају ради се о презенту за понављану радњу у садашњости и она не припада приповиједању, већ разговору: пјевач је са приповиједања прешао на разговор. У овој студији Мусић разликује двије садашњости: праву (збиљску, реалну) и помишљену (фингирану, фиктивну) садашњост²⁰.

Као реакција на ову Мусићеву студију појавио се рад Александра Белића „О употреби времена у српскохрватском језику“²¹. Овдје се Мусићу начелно замјера што је одвојено посматрао употребу глаголских облика у различитим стиловима. Затим Белић детаљно коментарише Мусићеве анализе у вези са његовом разликом приповиједања и разговора. Овим појмовима Белић супротставља своје појмове индикатива и релатива и констатује да Мусићевом разговору обично или махом одговара синтаксички индикатив, а да Мусићевом приповиједању обично или махом одговара његов синтаксички релатив. Поредиши Мусићеве примјере са својим индикативом и релативом, Белић показује неупотребљивост појмова приповиједање и разговор за лингвистичку анализу о којој је ријеч. Такође, он је негативно оцијенио и Мусићево тумачење употребе имперфективног и перфективног презента у апстрактним реченицама.

Белић је био оштар према Мусићу; у потпуности је одбацио његов приступ у овоме раду и супротставио му своје појмове индикатива и релатива. Ни А. Белић, међутим, ни било ко други од каснијих синтаксичара није уочио главни недостатак Мусићевог приступа, односно предност Белићеве теорије индикатива и релатива. Мусићев приступ је у складу са циљем рада — да опише употребу глаголских облика за прошлост; и корпус који је описивао у највећој мјери је усмјеравао у том правцу, али није искључио и могућност описа футурских облика. Мусић нити је описао систем временских глаголских облика у цјелини, нити је понудио појмовни апарат за такав опис. Насупрот овоме, А. Белић је настојао да понуди теорију, односно појмовни апарат за опис система глаголских облика у цјелини. У том смислу његова теорија сигурно јесте изнад Мусићевог приступа.

Овдје треба споменути и Мусићев рад о употреби перфективног презента у негативним питањима²², као у примјеру: Зашто ми, брате, не дође ш? Док је Маретић у првом издању своје Граматике као и Љ. Стојановић у помињаном раду, сматрао да се овдје обликом пер-

²⁰ Исто, 115.

²¹ Белић 1926–1927.

²² Мусић 1913.

фективног презента исказује садашња радња, Мусић је утврдио да се облик презента овдје употребљава за исказивање модалности. Ово је један од случајева гдје је Маретић у другом издању граматике промијенио своје мишљење.

Рад Александра Белића „О синтаксичком индикативу и релативу“²³ означио је почетак нове епохе у проучавању глаголских облика. На малом простору и уз илустрацију невеликим бројем примјера, А. Белић је показао како се у употреби глаголских облика, на основу одмјеравања радње према моменту говора, разликују двије, теоријски релевантне појмовне категорије — индикатив и релатив. За индикатив он каже следеће: „Време глаголске радње апсолутно или непосредно означене са тачке гледишта онога ко говори јесте — време стварно, реално одмерено како је текло. То је прави синтаксички индикатив или индикатив у ужем смислу“. Релатив је овако дефинисао: „Све друго, тј. све оно што није овако, наводи се у извесном односу према другој радњи у прошлости или будућности, и, према томе, наводи се у синтаксичком релативу“²⁴. Релатив обухвата и употребу модалних облика за исказивање модалних значења. И у завршном дијелу свога рада Белић још једном утврђује шта је релатив: „када се глаголска времена употребљавају према другим временима, а не према једном моменту у садашњости или када се она употребљавају у таквој временској ситуацији која претставља садашњост, прошлост и будућност или када вреде за сва времена“ (54). Индикативни презент се може употребљавати само од имперфективних глагола (50), а у релативу се употребљава и перфективни презент (49–50). Када се изриче радња која важи за сва времена, нпр.: Зрела крушка сама пада — имперфективни презент се може замијенити перфективним а да се смисао не промијени. У наведеној реченици имперфективни презент означава особину, а перфективни је употријебљен у правом релативу са значењем „мора пасти“. У релативу је презент и у случајевима какав је „ја певам“ у смислу: умијем да пјевам (54).

Нешто измијењену концепцију своје теорије понудио је Александар Белић у раду „Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику“²⁵, који је написан поводом рада Михаила Стевановића „Питање значења времена у релативној употреби њиховој“²⁶. Најзначајније у овоме раду је то што Белић сада издваја из релатива нову, трећу категорију употребе глаголских облика — модалну. На почетку рада он даје карактеристику сваке од три категорије: „а) индикативна — када се радња глаголска одмерава према тренутку нашег говора који претставља садашњост; б) релативна — када се радња

²³ Белић 1928.

²⁴ Исто, 52.

²⁵ Белић 1938–1939.

²⁶ Стевановић 1938–1939.

глаголска одмерава према ком другом тренутку (у прошлости, будућности) када се догађај збива; в) модална — када се глаголски временски облик не употребљава у својој временској ситуацији²⁷. У пословицама се времена употребљавају модално, јер се вршење радње увијек заснива на некој условљености, мада постоје случајеви кад се вријеме може разумјети и индикативно, што је изузетак (184).

Александар Белић говори о глаголским облицима и теорији индикатива и релатива и у својој књизи „О језичкој природи и језичком развиту“. Овдје се нуди нешто измијењена варијанта теорије индикатива и релатива: Права временска значења (Индикатив у ужем значењу); Глаголски релатив (Неправа временска значења); Временски облици у нарочитој употреби (А. Индикативни облици у модалној употреби, Б. Квалификативна и друге употребе времена, В. Гномска употреба времена, Г. *Oratio obliqua*). Као што се види, Белић је овдје поред модалне употребе, која у првом раду није описана посебно, издвојио још неке случајеве — употребу у пословицама и квалификативну употребу. И један и други тип употребе посебно су чести кад се ради о презенту. Тачно је да и у ранијим радовима ови случајеви употребе презента (у пословицама и са квалификативним значењем, односно сви случајеви коришћења презента за ~~и~~ показивање понављаних радњи) није добро протумачена са становишта основног критеријума на коме се заснива разграничавање индикатива и релатива. Овдје он, међутим, још више напушта тај основни критеријум — одмјеравање радње према времену говорења. Знак напуштања тога основног критеријума представља и Белићево мишљење изражено у овој књизи о времену у зависним реченицама: док је раније тврдио да се времена у зависним реченицама могу употребљавати и индикативно²⁸, сада је категоричан да се у таквим реченицама јавља само релатив. Зависни карактер времена у зависним реченицама долази преко зависности саме реченице: „Овај релативски карактер свих зависних реченица повлачи за собом и управљање пренесених глаголских облика у релатив према временском значењу главне или управне реченице“ (255).

Употреби глаголских облика посветио је А. Белић рад „О глаголу са синтаксичке стране“²⁹. Овдје нема ничег посебно новог у односу на радове у којим је он представио своју теорију индикатива и релатива. На тврдњу да квалификативна употреба није временска већ семантичка особина (8), он се није посебно освртао у књизи „О језичкој природи и језичком развиту“.

Александар Белић у своме изучавању употребе глаголских облика није полазио од анализе обимније језичке грађе; он је ову пробле-

²⁷ Белић 1938–1939, 179.

²⁸ Белић 1926–1927.

²⁹ Белић 1955.

матику посматрао на теоретском нивоу. Нема сумње да је он на том плану дао доста у нашој науци о глаголским облицима. Међутим, вјероватно је у чињеници да се он није упуштао у анализу језичке грађе могуће тражити и разлог томе што је своју теорију мијењао и дао нека рјешења која чак и нису у њеном духу. Кад се ради о употреби презента, то се односи на исказивање понављаних радњи — од обичног понављања до најуопштенијих радњи. У сваком случају, он је трасирао пут којим се у сербохрватистици кретало разматрање глаголских облика у свим наредним деценијама у којим је њихово изучавање било нарочито интензивно.

Убрзо иза Александра Белића укључио се у расправу о глаголским облицима Михаило Стевановић. Већ у своме првом раду из ове области — „Питање значења глаголских облика у релативној употреби њиховој“ — Стевановић прихвата теорију индикатива и релатива истичући да је овом теоријом дефинитивно разријешен проблем употребе глаголских облика у нашем језику (151). И он има двочлану подјелу употребе глаголских облика: индикатив и релатив. Гномска употреба времена, па и презента, припада релативу, али ту радња има модално значење (159–160). Релативну модалну употребу има презент и за исказивање будућних радњи, као у примјеру: *Иди, брате, двору бијеломе, а ја идем моме винограду* (171–172). Као што је већ истакнуто, Александар Белић (1938–1939) одбацио је тумачење релатива у овоме Стевановићевом раду. Истини за вољу, разлоге за критику није дао Стевановић својим тумачењем индикатива и релатива на темељу дотадашњег Белићевог гледања на те категорије; сам Белић је, међутим, у међувремену промијенио своје гледање на ствари: из релатива је издвојио категорију модалне употребе временских облика.

Истој проблематици посветио је М. Стевановић рад „Начин одређивања значења глаголских времена“³⁰. У овоме раду Стевановић говори о индикативној, релативној и модалној употреби временских глаголских облика. Посебно разматрање посвећено је употреби презента квалификативног карактера, који је илустрован и одговарајућим примјерима из пословица. За Стевановића је оваква употреба презента у највећем броју случајева модална (нпр.: *Мањи поток у већи увире*; *Јаки зуби и тврд орах сломе* — 44–45). На крају рада, позивајући се на Белићево мишљење, Стевановић се саглашава с тим да се у одређеним случајевима квалификативне употребе презентом исказују релативне радње (*Како отвори врата, она скаче као поамна*; *Он се мало замисли, застјане, па ђрасне* (44–45)).

Синтакси глаголских времена посветио је М. Стевановић књигу „Функције и значења глаголских времена“³¹. Овдје се Стевановићево

³⁰ Стевановић 1957–1958.

³¹ Стевановић 1967.

изучавање система временских глаголских облика такође заснива на теорији индикатива и релатива, с тим што се посебно истиче значајан допринос Александра Белића изучавању глаголских облика (10). Наглашава се, међутим, да је Белић одступио од своје теорије онда кад је устврдио да се у зависним реченицама глаголски облици употребљавају једино у релативу (12–13). Што се тиче презента за исказивање будућих радњи, Стевановић тврди да презент има релативно значење само ако се уз њега налази каква временска одредба (нпр.: *Суџра идем у позориште*), иначе се ради о модалној употреби.

Како сам већ напоменуо, М. Стевановић се посебно задржава на квалификативној употреби презента, гдје сврстава и гномску употребу. Квалификативна употреба презента као у примјеру — *Земља се окреће* око своје осовине — припада индикативу, то је свевремени презент (33), исто је и у случају примјера: Он *ће*ва у опери, његова сестра *ише* песме, а обоје *говоре* неколико језика (34). Презент перфективних и имперфективних глагола за радње које се понављају у вријеме кад се о њима говори има релативну употребу (35–37). Овдје Стевановић истиче да се презент у пословицама употребљава индикативно, релативно и модално, и наводи случајеве кад презент исказује модално значење: Јаки зуби и тврд орах *сломе* (значи: могу сломити), По јутру *се* дан *познаје* (значи: може познати) (38).

На крају се М. Стевановић задржава на случају презента у функцији допуне глагола непотпуног значења и истиче да ту овај облик има временско или модално значење, у зависности од глагола који допуњује, а затим додаје да је презент ту идентичан инфинитиву и да служи само за именовање радње, да се употребљава у значењу своје основе (41).

Кад је ријеч о модалној употреби презента, треба скренути пажњу на Стевановићево тумачење овога облика у зависној реченици. Наиме, он тврди да модално значење глаголске лексеме у управној реченици обезбјеђује модалну употребу презента у зависној изричној реченици, као у примјеру: Ја мислим да они то *раде*, гдје презент *мислим* има смисао *сматрам* (30), исто у примјеру: Ми сли да и оно напред *сли* (27–28) и: Чини ми се да *намераваће* нешто казати (6). Наравно, овдје је случај јасан: ради се о погрешном тумачењу употребе презента. И у управној и у зависној клаузи презент има временску — никако модалну — употребу. Овдје се ради о другачијој модалности — она проистиче из глаголске лексике, али таквој која не утиче на употребу глаголског облика.

Идентично тумачење употребе глаголских облика износи М. Стевановић и у књизи „Савремени српскохрватски језик II“³².

³² Стевановић 1969; овдје ће се наводити према Стевановић 1991. Исте погледе он има и у раду Стевановић 1976.

Михаило Стевановић је своје радове о синтакси глаголских облика темељио на богатој грађи из народних умотворина и умјетничке књижевности, али и из других функционалних стилова. У томе је његов велики допринос: освјежио је корпус за опис система глаголских облика савременим текстовима, што може да послужи уочавању новијих тенденција у развоју овога система у стандардном језику. У примјени теорије индикатива и релатива он није дао нешто битно ново у односу на погледе Александра Белића; био је у суштини један од највјернијих Белићевих сљедбеника. Већи је његов значај у опису неких других глаголских облика, првенствено претериталних, о чему у овоме прегледу из разумљивих разлога неће бити говора³³.

Више радова о функционисању глаголских облика написао је и Јован Вуковић. Углавном су то радови о претериталним глаголским облицима; ниједан није посвећен искључиво презенту. Међутим, Вуковић је написао два рада у којима је хтио да опише функционисање глаголских облика у цјелини. Први рад је насловљен „Значења и употреба глаголских облика у српскохрватском језику“³⁴. У њему се о глаголским облицима говори са становишта Белићеве теорије индикатива и релатива. Облик презента употребљен у индикативу исказује праву или стварну садашњост и не може се, под тим семантичко-функционалним околностима, градити од перфективних глагола (20). За релативну садашњост Вуковић констатује да она „може припадати или прошлости или будућности“ (17).

Знатно обимнији Вуковићев прилог познавању глаголске проблематике носи наслов „Систем српскохрватских глаголских облика у временским и функционалним међуодносима (корелацијама)“³⁵. У овоме раду Вуковић је дао опис функционисања временских глаголских облика, водећи рачуна о њиховој укупности као јединственом обличком систему, а остајући притом у оквирима Белићеве теорије индикатива и релатива. Облик презента може да исказује праву садашњост (апсолутни индикатив) или садашњост ситуације о којој се говори (релатив) (375). Имперфективни презент коришћен за радње које се понављају, као и гномски презент, припада индикативу. Употреба перфективног презента за радње које се понављају, као и у пословицама, припада релативу, у српско(хрватско)м језику перфективни презент је релативни облик (370). Вуковић оспорава исправност увјерења М. Стевановића да у пословици — Мањи поток у већи *увире* — презент има модално значење. Такође, он не прихвата Стевановићево мишљење да презент у реченици: Хајд, Илија, своме бијелу двору, а ја *идем* моме винограду — има модално значење; за њега је то релативни презент (399). И Бе-

³³ О томе се читалац може укратко упознати у раду Милошевић 1978.

³⁴ Вуковић 1952; оvdје се наводи према Вуковић 1967.

³⁵ Вуковић 1963; оvdје се наводи према Вуковић 1967.

лићево мишљење да се у зависним реченицама глаголски облици употребљавају искључиво у релативу Вуковић сматра неприхватљивим — оно није у складу са основним критеријумом за разграничавање индикатива и релатива (399–402). У закључним разматрањима Ј. Вуковић истиче и слједећи став, посебно значајан за тумачење неких видова употребе презента: понављање радње у прошлости, садашњости и будућности независно је у односу на ситуацију говора те не утиче на припадност радње индикативу или релативу (406).

Као што се види, Јован Вуковић је прихватио Белићеву теорију индикатива и релатива, са издвојеном модалном употребом временских глаголских облика. Међутим, он је ту теорију критички примјењивао, сам је просуђивао шта је индикативна, шта релативна, а шта је модална употреба временског глаголског облика. У том погледу имао је успјеха: јасније је и од Белића и од Стевановића описао употребу презента. Треба још једном подвући његов закључак да понављање радње не треба да утиче на њену припадност индикативу или релативу. На основу оваквог схватања понављаних радњи, Вуковић је као индикативну окарактерисао употребу имперфективног презента за радње које се понављају и за радње које се исказују у пословицама.

Другачији је од досад разматраних рад Милке Ивић, који носи наслов „Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику“³⁶. Он се разликује од претходних по томе што аутор сасвим заобилази теорију индикатива и релатива, а тиме жели да заобиђе и дискусије које су у то вријеме вођене без изгледа да се усагласе различита мишљења. Функционисање временских глаголских облика М. Ивић је сагледала са структуралистичких позиција. За презент је карактеристично да је он једини глаголски облик који исказује садашњост, што подразумијева процесуалност. Зато се права садашњост исказује искључиво имперфективним презентом. Значај овог рада је у томе што је показао да се о употреби глаголских облика може плодотворно размишљати и са другачијих позиција. Касније је Милка Ивић објавила још два рада о парцијалним питањима употребе глаголских облика³⁷, у којима, такође, није показала оптерећеност проблемима који су се накупили око теорије индикатива и релатива. То је, несумњиво, допринијело чињеници да се у тим радовима дође до резултата који су и данас потпуно актуелни.

У једном периоду дискусије која се водила око употребе временских глаголских облика запажено мјесто је заузимао и Петар Ч. Сладојевић, првенствено својим тумачењем имперфекта и аориста. Он је објавио књигу „О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику“³⁸. Истичући значај Белићеве те-

³⁶ Ивић 1958.

³⁷ Ивић 1970, Ивић 1972.

³⁸ Сладојевић 1966.

орије индикатива и релатива, Сладојевић указује и на неслагања у њеној примјени, посебно кад је у питању релатив (8–9). По њему, ово је последица тога што је релатив тако широк појам и обухвата врло различите појаве. Зато он предлаже да се релатив подијели на три категорије: а) релативновременска употреба времена (и других облика), б) безвременска употреба времена (и других облика) и в) ванвременска употреба времена (и других облика) (11). Релативновременска употреба времена тиче се оних случајева кад се „временско (хронолошко) значење временских облика употребљава да се њим искаже хронолошки однос глаголске радње изнесене датим обликом према неком тренутку који се не поклапа с тренутком говора говорног лица...” (11). У оваквој употреби јавља се презент (имперфективни) у описима ситуација у приповиједању и у описима ситуација које се понављају, у неправом управном говору и разним зависним реченицама (12). У безвременској употреби времена „се временско (хронолошко) значење глаголских временских облика занемарује, тако да временски облик служи (углавном) само као носилац значења глаголске основе, лица и броја, али глаголска радња има мјесто у времену“ (17). У овој категорији перфективни и имперфективни презент служе за исказивање радње која припада основном приповједачком низу, перфективни презент исказује и садашње радње које се понављају и радње умјесто футура другог (18 и 22). Ванвременску употребу временских и других глаголских облика имамо кад „глаголска радња коју ти облици исказују не добија мјесто у времену, тј. кад се глаголска радња коју казује дати облик уопште не износи као догађај који припада времену“ (28). То је употреба презента с везником *да* као допуна глагола уз који стоји, затим у неким питањима (Што не дођеш, Зашто да му помажем) (28). Презент у квалификативној употреби за понављане радње, као и презент у пословицама, има значење зависно од глаголског вида. Тако презент у примјерима Марко често *иде* у биоскоп, Љубав све *љубјећује* — припада индикативу, а са перфективним глаголима припадао би релативу, и то категорији безвременске употребе (47 и 49).

Појава ове књиге значајна је првенствено по томе што у њој Петар Ч. Сладојевић јасно указује да теорија индикатива и релатива, онако како се примјењује, не може да задовољи и да нема изгледа да се изнађе прихватљив опис функционисања глаголских облика. Сам аутор је понудио и своју корекцију ове теорије дијељећи релатив у три категорије. Ова подјела ми се не чини много успјешнијом од „изворне“ теорије, бар кад је у питању презент. Најсрећније ми се чини тумачење презента с везником *да* у функцији допуне глагола, али његово сврставање у исту категорију са презентом у питањима типа Што не дођеш и Зашто да му помажем — не чини ми се оправданим.

Питању временских глаголских облика у зависним реченицама посветио је Радоје Симић рад под насловом „Глаголска времена у за-

висним реченицама“³⁹. Основни циљ рада јесте да се провјери Белићева тврдња да се временски облици у зависним реченицама увијек употребљавају релативно. Истраживање је засновано на анализи грађе из народних приповједака, Вукових оригиналних дјела и из превода Новог завјета. У овом раду Р. Симић је увјерљиво доказао да се у зависној клаузи сложене реченице глаголски облици, па и презент, јављају и у индикативу. За Р. Симића облик презента за исказивање радњи које се понављају припада релативу, а перфективни презент се исказује искључиво у релативу (153).

У овоме раду Радоје Симић је себи поставио задатак и да издвоји случајеве кад се у зависној клаузи временски облик употребљава модално. Међутим, аутор је издвојио и такве примјере који ту не спадају. Првенствено имам у виду следеће примјере: А онај шпијунчић, што је био на робији чујем да је опет у Бечу; Кад је мислио да му не може *проћи* — гдје се, по Симићу, у првом примјеру „споредном реченицом износи..., увек лични став говорног лица“, а у другом „став субјекта главне“ (136), затим: Њи је највише *примао* Фочић, који је, може бити, и сам од старине *био* Бошњак или Ерцеговац (20). У овим примјерима се не може говорити о модалности коју исказује временски глаголски облик.

Једно вријеме водила се жива дискусија у вези са напоредном употребом презента с везником *да* и инфинитива у функцији допуне глагола. Ни та дискусија се није завршила усаглашеним оцјенама о овом питању⁴⁰. Међутим, ово је питање на периферији проблематике употребе презента — презентски облик ту нема самосталну употребу, већ служи само за именовање радње⁴¹.

Као што се из досад изложеног разматрања види, већ први проучаваоци синтаксе глаголских облика узимају моменат говора као тачку релевантну у одређивању значења глаголских облика. Томо Маретић и Љубомир Стојановић већ говоре о релативу, односно релативној употреби глаголских облика. Овакво одмјеравање глаголске радње према моменту говора и издвајање релативне употребе глаголских облика била су присутна у тадашњој европској лингвистици⁴². То говори да је тадашња наша наука о језику била на висини европске. Појава Белићевог рада о синтаксичком индикативу и релативу представља ипак преломни тренутак у изучавању глаголских облика. Он је у овоме раду

³⁹ Симић 1966.

⁴⁰ О овоме види Милошевић 1978.

⁴¹ Као што је констатовао и Стевановић, само што он то у пракси није проводио. Упореди и Ивић 1970, 46: „Презент, дакле, представља овде само једно од двају могућих обличних решења (друго је инфинитив) прикладних за просту идентификацију радње, без додатних синтаксичких информација, као што је овременавање...“

⁴² Белић 1958, 254–255; Стевановић 1957–1958, 23.

дао уобличену теорију индикатива и релатива, чиме је трасирао за наредне деценије прилаз изучавању глаголских облика. Он је оповргао Мусићеве поставке у изучавању глаголских облика, тако да се од тада у изучавању ових облика занемарује разликовање разговора и приповиједања, тих, за Мусићево гледање на ову проблематику, кључних појмова⁴³.

Што се тиче употребе презента, остала су многа неусаглашена мишљења. То се односи прије свега на употребу презента имперфективних и перфективних глагола за исказивање радњи које се понављају у садашњости, од обичног понављања па до гномске употребе презента и презента за исказивање апстрактних радњи. Такође, нема јасне границе између временске и модалне употребе презента — на плану садашњости и будућности. С друге стране, овоме облику није посвећен ни један обимнији рад у циљу монографског описа.

Иако се теорија индикатива и релатива своди на разликовање неколико главних појмова: употреба временских глаголских облика може бити индикативна, релативна или модална, у радовима који су посвећени временским глаголским облицима сусрећемо се са мноштвом терминолошко-појмовних рјешења — уп. Белић 1928: прави индикативни перфекат (48), апсолутна прошлост одређена према садашњости (49), релативна прошлост (49), релатив за радњу која вриједи за сва времена (53); Белић 1938–1939: релативни презент (181), наративни релатив (181–182), футурски релатив (183); Белић 1955: тренутак садашњости кад тај тренутак није вријеме говора (2); Белић 1958: индикативни претерит као прави претерит (199), неправи претерит (199), свевременост (211); Стевановић 1957–1958: права садашњост, прошлост и будућност — неправa садашњост, прошлост и будућност (24); Стевановић 1967: права, апсолутна прошлост, садашњост и будућност (индикатив), релативна прошлост и будућност (9), свевремени презент (индикатив) (33); Вуковић 1963: прошлост као релативна садашњост (358), свевремена садашњост са имперфективним презентом као индикатив (369–370), апсолутни индикатив, релативни индикатив (375), презент у релативној употреби као релативна садашњост (375), приповједачки презент (398), права садашњост (апсолутно индикативна) (375); Сладојевић 1966: презент за сталне радње (права садашњост) (45), права апсолутна садашњост (54), релативна садашњост (54), релативновременска употреба времена (11), безвременска употреба времена (18), ванвременска употреба времена (28). Овако велики број различитих израза посљедица је потешкоће да се у оквиру ове теорије објасне све уочене

⁴³ Интересантно је да Ј. Вуковић на једном мјесту, говорећи о исказивању прошлих радњи, такође уводи разликовање приповиједање и разговор — Вуковић 1967а, 102–113. И Мерле 1985 истиче да разликовање разговора и приповиједања има смисла у изучавању временских глаголских облика. Слично се може схватити разликовање разговорног или дијалогског режима, на једној страни, и наративног, на другој, у раду Падучева 1990.

појединости. Покушавано је, наиме, безуспјешно да се под индикатив и релатив сведу и неке појаве које имају другачији карактер, тј. које се не подају примјени основног критеријума ове теорије — одмјеравању времена вршења радње према моменту говора. Такво стање ствари никако није ишло на руку сагледавању принципа по којима функционишу временски глаголски облици у српском језику.

Међу синтаксичарима који су изучавали временске глаголске облике са позиција теорије индикатива и релатива постојала су ипак и извјесна мишљења и тумачења која су упозоравала на то да ова теорија није довољна за свеобухватан опис система временских глаголских облика. Међу најраније потврде о постојању таквих увида убраја се дефиниција имперфекта код Вуковића 1938–1939 — она као релевантан критеријум уноси момент доживљености глаголске радње, што је појам изван темпоралне семантике. У предговору књизи у којој је објавио своје радове из синтаксе глаголских облика Вуковић је отворено рекао да теорија о индикативу и релативу постаје „све више уска“⁴⁴. У овом погледу значајна је и помињана књига П. Ч. Сладојевића (1966): Сладојевић је јасно истакао да Белићева теорија, са оном примјеном какву има у домаћој лингвистици, није довољна за опис временских глаголских облика. Иако је Ксенија Милошевић своју монографију о футуру II (1970) писала са позиција теорије индикатива и релатива, у раду о имперфекту (Милошевић 1977) она је истакла да хронолошки аспект у семантици временских глаголских облика не мора бити и једина релевантна појединост (251). И појава рада Милке Ивић (1958), у коме се ова теорија сасвим заобилази, индиректно говори о томе да теорија индикатива и релатива, онако како се примјењује, не омогућава свеобухватан опис глаголских облика у српском језику.

Иако је у вријеме свога настанка теорија индикатива и релатива значила теоријски напредак, она је временом постала превазиђена, а њена апсолутизација и помало окамењена примјена објективно је условила застој у развоју наше науке о временским глаголским облицима. Овдје се може навести закључак К. Милошевић из њеног рада посвећеног проучавању глаголских облика: „Наиме, старија генерација је углавном казала што је имала да каже, и полемике су се смириле, али је и научно интересовање за ову област претежио замрло. Као да је завладао утисак да више нема шта да се каже. А то је веома опасно — јер велик дио посла у овој области тек треба да буде урађен, тј. детаљније и потпуније утврђивање чињеничног стања у језику за већину ВГО — и у књижевном језику и у дијалектима — остало је као задатак будућег рада у овој грани сербокroatистике. А у заснивању будућих истраживачких подухвата мора се поћи од процјене досадашњег рада. Од објективности те процјене и од степена теоријског и методолошког осавремењивања и унапређивања ове научне области зависиће добрим

⁴⁴ Вуковић 1967, 7.

дијелом и успјех будућих ангажовања на проучавању ВГО српскохрватског језика⁴⁵.

Дакле, након једног вијека проучавања синтаксе глаголских облика може се рећи сљедеће: наша наука о језику у овој области је постигла доста, али није још дала дефинитиван одговор на сва питања у вези са глаголским облицима. Будућа истраживања морају да имају у виду два момента: 1) потпунији опис функционисања глаголских облика на грађи из савременог језика и 2) тражење савременијих теоријско-методолошких приступа изучавању временских глаголских облика⁴⁶.

1.2. НОВИЛИ ПРИСТУПИ У СИНТАКСИ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

Теорија индикатива и релатива темељи се на два момента — то су моменат говора и моменат вршења радње. У новије вријеме у опису функционисања временских глаголских система уводи се више релевантних момената. Тако је у опису временских облика у енглеском језику Рајхенбах увео трећи моменат: моменат референције^{46а}. Поред односа момента вршења радње према моменту говора, сада се успоставља још један однос: однос момента вршења радње према моменту референције. Узимање у обзир овога момента данас карактерише многе радове из области синтаксе глаголских облика у славистици⁴⁷. Поред практичног значаја, увођење момента референције у видокруг пажње језичких стручњака имало је за посљедицу и проширивање њихове спознаје о томе да може бити много разноврснијих прилаза разматраном проблему, тј. подстакло их да у опису појединих глаголских система или неког глаголског облика уведу и друге експликаторне моменте⁴⁸.

⁴⁵ Милошевић 1978, 117. Готово идентичан закључак изнио је и Пети 1985: „И на крају, умјесто каква претенциозна закључка, могли бисмо рећи да се сложена проблематика синтаксе глаголског времена у нас данас нипошто још не може сматрати исцрпљеном и рад на њој још ни издалека посве окончаним, ни у аналитичком смислу уочавања свих релевантних појава на том подручју, ни у смислу синтезе досадашњих резултата и евентуалног усклађивања гледишта око појмовно-терминолошких разлика. Знанственој је спознаји комплекс питања синтаксе глаголског времена истраживачки вишеструко још отворен“ (122).

⁴⁶ У том смислу је карактеристична и оцјена у раду Симић 1989; „Мало се може додати ономе што су А. Белић и његови непосредни ученици написали о значењу глаголских облика и њиховим међуодносима. Даља истраживања биће могућа онда када евентуално усавршен методолошки инструментариј омогући прецизније, или у извесном смислу другачије дистинкције или интерпретације“ (125).

^{46а} Рајхенбах 1947, 288.

⁴⁷ Паневова 1971; Золотова 1975; Падучева 1986.

⁴⁸ Тако Бул 1960 разликује четири тачке у опису глаголског система шпанског језика. Идеја о четири тачке релевантне на временској оси послужила је Милки Ивић (1980) да теоријски објасни функцију плусквамперфекта у нашем језику — исказивање радње чији је резултат поништен у прошлости другом радњом.

На основу односа момента вршења глаголске радње према моменту говора утврђује се да ли радња припада прошлости, садашњости или будућности. Таква радња — прошла, садашња или будућа — увијек је одмјерена према тачки референције у прошлости, садашњости или будућности. Тако је у следећим примјерима: Снеж је пао 29. новембра — Сада се игра 35. минута утакмице — Зима ће стићи у понедељак. Радња исказана у првом примјеру врши се у прошлости у једном моменту на временској оси: тај моменат именован је синтагмом 29. новембра. У другом примјеру садашња радња се врши у моменту који је именован прилогом сада. У трећем примјеру радња се врши у моменту који је именован синтагмом у понедељак. Тачке на временској оси које су именоване на поменути начин у наведеним примјерима, а за које се везује вршење радње исказане у овим реченицама, представљају моменат референције тих радњи.

Не морају, међутим, временски глаголски облици у реченици увијек исказивати радње које су овако референцијално везане за неки конкретан моменат на равни времена. То се може видјети из следећих примјера.

[1]

- 1 Бјежим од плуска! — гакну ногати баја (Ћопић, 178).
- 2 Али, ево, голубови са тавана *се јављају* тихим гукањем (Селимовић, 31).
- 3 На висовима изнад непроходно тесног гротла *дижу се* куле и бастиони османлијског порекла (Андрић 2, 36).
- 4 Међутим, у кризним временима политичкој бирократији више *не йолази* за руком да суверено влада (НИН, 28. 8. 88, 13).
- 5 Кажу: кад звијезда *йадне*, онда *умре* неко (Черкез, 421).
- 6 У прољеће *йадају* метеори (Исто).

Истакнуте радње у прва три примјера разликују се од истакнутих радњи у она друга три. Радње у прва три примјера постоје у моменту говора, дакле у садашњости. Чин говора је ту моменат референције; он се као такав подразумејева, мада се не именује посебно. У друга три примјера радње се не врше у једном именованом одсјеку, већ у низу таквих одсјека, тј. радње се понављају у садашњости. У првом од ова два случаја имамо посла са *референцијално*, а у другом са *нереференцијално* исказаним радњама. Дакле, у прва три примјера презентом се исказују *садашње референцијалне радње*, у друга три — *нереференцијалне*.

На значај разликовања референцијалних и нереференцијалних радњи при изучавању функционисања временских глаголских облика указивала је, пишући о нашим језичким приликама, Милка Ивић. Она је и увела појмове референцијалне и нереференцијалне радње и дефинисала их: „глагол радњу именује у референцијалном смислу само онда

кад је исказује као стварност, актуелну у садашњости, прошлости или будућности; иначе је нереференцијално употребљен⁴⁹. У овој дефиницији разликовање референцијалних и нереференцијалних радњи не везује се непосредно за моменат референције. У другом раду, међутим, који је написан нешто раније, М. Ивић разлику између референцијалних и нереференцијалних радњи директно повезује са моментом референције: „Однос МД (моменат догађања — С.Т.) према МГ (моменат говора — С.Т.) своди се на његово начелно смештање у оквиру садашњости, прошлости или будућности, док се конкретан податак о месту које МД заузима у тим оквирима прибавља тек повезивањем са МР (уп. Све сам ја то схватио још оног јутра кад се брат вратио из заробљеништва; Девојке плету венце уочи празника; Путао је док смо се ми препирали; Враћају се преко сутра; Ласте одлећу с јесени; Свако јутро одлази на посао; и сл.)“⁵⁰.

Разликовање глаголске радње према критеријуму референцијалност/нереференцијалност карактеристично је за многе радове који се у славистици посљедњих деценија баве проблемом изучавања функције и значења глаголских облика. У руској науци овим проблемом посебно се бави А. В. Бондарко⁵¹, који је за ову опозицију увео термине временска локализованост — нелокализованост радње. Он чак говори о посебном пољу локализованости у групи функционално-семантичких поља са предикатским једром⁵². У чешкој лингвистици, такође, овоме проблему се придаје доста пажње посљедњих деценија. Овдје су за ову појаву устаљени термини актуалност — неактуалност радње⁵³. Истиче се да је приликом описа функционисања временских глаголских облика потребно водити рачуна о постојању разлике засноване на овоме принципу. Овдје су постојала два различита мишљења о томе да ли се глаголска радња може исказивати као референцијална односно нереференцијална само на плану садашњости или и на друга два временска плана. Данас је преовладало увјерење да се о таквом разликовању глаголске радње може говорити с погледом на сва три временска плана⁵⁴. Ово нам посредно потврђује да је ова појава недовољно изучена чак и у тако развијеној лингвистичкој средини као што је чешка. Код нас се овакво питање није по-

⁴⁹ Ивић 1983, 37.

⁵⁰ Ивић 1980, 98–99. Золотова 1975 за МР веже два типа радњи, али се не позива на Рајхенбаха. Исту терминологију употребљава и Савицка 1978, али се она овим проблемом бави овдје на теоријском плану.

⁵¹ У књизи посвећеној виду и времену глагола у руском језику ова опозиција је присутна од почетка до краја — Бондарко 1971.

⁵² Бондарко 1984.

⁵³ Панёвова 1971, као и неколико радова у зборнику Otazki... 1979.

⁵⁴ Панёвова 1971, 26; Хлавса 1979, 142.

стављало, а у опису функционисања временских глаголских облика постојање нереференцијалних радњи јављало се као проблем једино у тумачењу садашњих радњи, о чему је већ било ријечи.

Приликом дефинисања референцијалних и нереференцијалних радњи указао сам на однос једне и друге према моменту референције. Потребно је нешто рећи и о односу једних и других радњи према моменту говора. Када је у питању садашња референцијална радња, однос између момента догађања и момента говора одавно је познат. На основу тога односа и одређује се значење презента: исказивање радње која се догађа у моменту говора. И код нереференцијалне садашње радње, међутим, моменат говора и моменат вршења се подударaju. Али у овом случају се уопште не инсистира на томе да ли се једна од низа радњи које сачињавају нереференцијалну радњу као цјелину подудара са моментом говора, другим ријечима — да ли моменат говора пада у неки од периода вршења или невршења радње. Овдје је релевантно то да ли нереференцијална радња као цјелина обухвата моменат говора; ако је тако, ради се о садашњој радњи. Однос између момента говора и момента вршења радње може се видјети на слjedeћа два примјера: *Бјежим* од плуска; у прољеће *идају* метеори. У првом случају радња се догађа у моменту говора, овај моменат се подудара са моментом догађања радње, што је и чини садашњом. У другом случају исказује се радња која се догађа увијек кад је прољеће, дакле радња означена предикатом ове реченице понавља се сваког прољећа. Ова понављана радња као цјелина обухвата и моменат говора, али се уопште не инсистира на томе да ли неки од временских периода означених именицом прољеће пада у моменат говора⁵⁵. Дакле, и у једном и у другом случају радња као цјелина обухвата моменат говора. Тако се показује да се референцијалне и нереференцијалне садашње радње међусобно не разликују у погледу односа момента догађања према моменту говора. На основу подударања тих момената и једне и друге радње дефинишемо као садашње. Разлика између референцијалне и нереференцијалне радње заснива се на различитом односу између момента догађања и момента референције једне и друге радње⁵⁶, како је већ и речено.

На основу досада реченог види се да се при референцијалној употреби глаголска радња везује за једну тачку на временској линији, а при нереференцијалној употреби радња се врши у низу таквих тачака, које се међусобно не додирују. Дакле, у питању је опозиција између појединачних радњи и мноштва радњи. Нереференцијално употребљен глагол именује мноштво радњи. Нису само овакве понављане или итеративне радње те које су супротстављене појединачним као мно-

⁵⁵ Познато је у нашој литератури упозорење да се радња не врши у моменту говора, већ кад наступе прилике.

⁵⁶ Бондарко 1984, 500; Хлавса 1979, 142; Ивић 1980.

штво радњи. Храковски говори о три типа таквих радњи: дистрибутив, као у примјеру *За вријеме кише ријека је ђош-ишла све башће*; мултипликатив, као у примјеру *Ко лупа алком на врашима*, и трећн — итератив, гдје се исказују неререференцијалне радње⁵⁷. Дистрибутив и мултипликатив се међусобно разликују по томе што у првоме нису исти сви актанти (у наведеном примјеру *ријека* је исти актант, а за сваку појединачну радњу посебан актант је *башће*), а у другом типу сви актанти су исти (у наведеном примјеру и онај *ко лупа* и *алка на врашима*). Ова два типа мноштва међусобно се подударују по томе што се, по Храковском, радња дешава у једном непрекидном временском периоду, а оба се разликују од итератива по томе што се код итератива свака радња из мноштва врши у посебном временском периоду⁵⁸.

Храковски уводи још једну дистинкцију између дистрибутива и мултипликатива, на једној, и итератива, на другој страни. Прва два типа мноштва радњи представљају коначно или избројиво мноштво, док итератив представља бесконачно, дискретно или неизбројиво мноштво радњи⁵⁹. Ова карактеризација типова мноштва радњи чини ми се посебно значајна — најбитнија разлика између дистрибутива и мултипликатива, с једне, и итератива, с друге стране, огледа се управо у чињеници да прва два припадају коначном мноштву, а итератив — бесконачном. Наиме, не чини ми се довољно прецизна оцјена да се дистрибутив и мултипликатив као мноштва одликују тиме што се њихове радње дешавају у једном непрекидном периоду времена; јер: и ту, посебно код мултипликатива, свака појединачна радња има своје вријеме вршења, као и код итератива. То Храковски на једном мјесту у раду (стр. 152) и истиче. Разлика је, како рекох, управо у томе што су радње у та два типа мноштва избројиве, коначне — што не важи за итератив као мноштво радњи. А оне су избројиве управо зато што се врше у једном ограниченом периоду времена, док вријеме вршења итеративних радњи није ограничено; сва временска специфика ових радњи састоји се у томе што оне разликују три временска плана: садашњост, прошлост и будућност. Ова три временска плана, међутим, нису чврсто омеђена.

И дистрибутивни и мултипликативни тип мноштва могу се укључити у итеративни: *За вријеме кише ријека ђош-ишла све башће*; *Ко лупа сваки дан алком на врашима*⁶⁰. Како се види, дистрибутивне и мултипликативне радње могу да се искузују и као референцијалне и као неререференцијалне, док радње које припадају итеративу могу да се представљају само као неререференцијалне.

⁵⁷ Храковски 1986, 149–153.

⁵⁸ Храковски 1986, 149–153.

⁵⁹ Храковски 1986, 155.

⁶⁰ Исто, 156.

Овдје је потребно још напоменути да је код нас највише пажње посвећивано итеративу. То је и разумљиво јер је његов значај у функционисању временских глаголских облика и највећи. Има, међутим, случајева да се неки од друга два типа мијешају са итеративом⁶¹.

У вези са опозицијом референцијалност/нереференцијалност глаголске радње јавља се питање гдје уопште треба смјестити ову појаву. Нарочито често се успоставља веза између овога појма и феномена глаголске аспектуалности и темпоралности. Данас још не постоји јединствено мишљење о томе да ли је појам референцијалност/нереференцијалност само један од израза функционисања глаголског вида или је изван поља аспектуалности. Они који сматрају да је то само један од елемената функционалносемантичког поља аспектуалности истичу да се глаголска радња јавља као референцијална или нереференцијална зависно од глаголског вида: референцијалне радње јављају се чешће од перфективних глагола, нереференцијалне — од имперфективних⁶². Они који сматрају да је реализација ове опозиције независна од глаголског вида истичу да се и један и други члан те опозиције јављају код глагола једног и другог вида⁶³.

Иако постоје одређени односи између појма референцијалност/нереференцијалност глаголске радње и глаголског вида, тешко је доказати да је ова опозиција један од израза функционисања вида. Тврдња да је перфективни вид подобнији за исказивање референцијалних радњи доста је рањива: у српском језику, као и у руском уосталом, нереференцијалне садашње радње исказују се и глаголима перфективног вида. Правило да се глаголима перфективног вида не могу исказивати нереференцијалне радње може се, уосталом, довести у питање и на плану прошлости: ако перфективни перфекат није подобан за исказивање нереференцијалних прошлих радњи, такве радње се исказују обликом потенцијала⁶⁴.

⁶¹ Нпр. Маретић 1931, 443: „И тренутни гдјекоји глаголи могу бити итеративни, тј. радња им се понавља, али сваки пут је тренутна; нпр. попуцати (обручи су попуцали, тј. неколико њих, сви један за другим), поразболијевати се (чељад се поразболијевала, тј. једно за другим, поизваљивати (поизваљивао вјетар дрвета)...“

Пешикан 1975, 15, један такав глагол сасвим тачно дефинише: *помѣшати*, свр., 'метнути (више објеката)' (плуративно, дистрибутивно значење).

⁶² Бондарко 1990 наводи мишљење Х. Р. Мелига по коме је значење референцијалности глаголске радње (Бондарков термин: локализованост) својство перфективног вида. Он не прихвата овакво мишљење (стр. 20). И Панєвова 1971, 28, истиче да је опозиција референцијалност/нереференцијалност глаголске радње изван појма глаголског вида.

⁶³ Бондарко 1990, 20. Истина, он истиче да границе између ова два функционалносемантичка поља нису чврсте.

⁶⁴ Тако се исказују перфективне радње нижег степена апстрактности; неће се тако исказивати, нпр., научне истине — в. Ивић 1983, за активне радње; Танасић 1986, за пасивне радње.

Кад је ријеч о односу опозиције референцијалност/нереференцијалност глаголске радње према темпоралности, дилеме су се јављале око разних појединости, почев од тога да ли се ова опозиција јавља само на плану садашњости или на сва три временска плана па све до тога да ли је она изван функционалносемантичког поља темпоралности или припада њему⁶⁵. Истина је да опозиција референцијалност/нереференцијалност радње стоји у извјесном односу према темпоралности, али та опозиција представља засебан феномен. Ова опозиција се, наиме, не реализује само у функционисању временских већ свих глаголских облика. То нам може илустровати слједећи пар реченица са императивом у позицији предиката: *Држиие се за рукохвије јер йолазимо; Приликом војње држиие се за рукохвије*. У првом случају радња исказана обликом императива представљена је референцијално, у другом, пак, случају представљена је нереференцијално⁶⁶. Оваква употреба императива чак није спорадична појава у српском језику: постоје одређене прилике кад се редовно императивом исказују радње као нереференцијалне. Ово говори о аутономности појма референцијалност/нереференцијалност у односу на појам глаголске темпоралности⁶⁷.

Из свега реченог произилази да оријентација да се опозиција референцијалност/нереференцијалност глаголске радње не дефинише из поља аспектуалности ни из поља темпоралности — како је учињено у првим нашим радовима о овој појави и како је и ја овдје прихватам — има оправдање. Наравно, то никако не значи да ову појаву у функционисању глаголског система треба посматрати независно од темпоралности и аспектуалности. Наиме, већ се могло запазити да се ова опозиција јавља као релевантна у функционисању временских глаголских облика. Тако, видјели смо, облик перфективног перфекта није пријемчив за исказивање нереференцијалних прошлих радњи, а облик перфективног презента — за исказивање референцијалних садашњих радњи. Очеvidно, при изучавању функционисања глаголског система за обиљежавање времена мора се имати у виду опозиција референцијалност/нереференцијалност глаголске радње⁶⁸; може се чак рећи да је ова опозиција релевантна уз одређена ограничења, и за функционисање система глаголских облика у цјелини. Такође, референцијалност/нереференцијалност глаголске радње не може се одвојити од глаголског ви-

⁶⁵ Бондарко 1979, 136; 1984, 502. У оба рада он, међутим, истиче пресијецање ових поља.

⁶⁶ Ово свакако треба имати у виду кад се говори о односу опозиције референцијалност/нереференцијалност глаголске радње и темпоралности.

⁶⁷ Код нас је Вуковић 1963, 406, запазио да опозиција понављане — непонављане радње у прошлости, садашњости и будућности није темпорална опозиција; она је независна према ситуацији говора. Ово, међутим, у пракси није до краја спроведено — и он различито гледа на понављане садашње радње имперфективног и перфективног вида. Иначе, проблем се и јављао само на плану садашњости; није ми познато да је неко проглашавао прошлу радњу за релативну само зато што је она исказана као понављана.

⁶⁸ Паневова 1971, 27–28; Ивић 1983.

да. У сваком случају, српска наука о функционисању глаголског система мора поклањати дужну пажњу феномену разликовању радњи по критеријуму референцијалност/нереференцијалност. То није само потребно ради потпунијег описа српског језика, већ има и шири значај: очито је да је ова опозиција присутна у многим сродним и несродним језицима, да представља језичну универзалију⁶⁹. Потпунији опис појаве о којој је ријеч несумњиво је и потребан и користан за њена различита међујезичка изучавања и поређења међу више или мање сродним језицима.

Остаје питање на који начин или којим средствима се утврђује да ли глагол у неком конкретном случају исказује референцијалну или нереференцијалну радњу. Словенски глагол нема посебно средство за то, као што, нпр., има за исказивање глаголског вида. Ни српски језик у томе погледу не чини изузетак. Не постоје посебни глаголи који због свог лексичког значења исказују само референцијалне радње, а посебни који опет због свог лексичког значења исказују само нереференцијалне. Истина, одређени број глагола, и то због своје аспектвалне обиљежености, именују заиста искључиво нереференцијалне радње. Такви су глаголи у следећим примјерима.

[2]

1. Ја га *виђам* на концертима.
2. Он *не вечерава*.
3. Он *одседа* у хотелу.
4. Он *навраћа* код нас⁷⁰.

Овакви глаголи су у српском језику врло ријетки⁷¹. То значи да у највећем броју случајева остаје да се на други начин утврђује да ли је глаголом исказана референцијална или нереференцијална радња.

Може се поставити питање да ли се та разлика можда не изражава кроз систем глаголских облика: није ли, можда, језик развио посебне облике за исказивање референцијалних, а посебне за исказивање нереференцијалних радњи. И на основу досад навођених примјера могло се закључити да поједини глаголски облици могу да именују и референцијалне и нереференцијалне радње. То, међутим, не значи да је у српском језику сасвим идентичан систем глаголских облика за исказивање једног и другог типа глаголске радње. Тако је већ иштицано да перфективни перфекат није пријемчив за нереференцијалне прошле радње, за разлику од имперфективног перфекта. На плану садашњости имеперфективни презент исказује и референцијалне и нереференцијал-

⁶⁹ Постојање могућности исказивања мноштва радњи, између осталих и нереференцијалних односно итеративних, у различитим језицима потврђује колективно дјело Храковски 1989.

⁷⁰ Ивић 1988, 2–6.

⁷¹ По фреквенцији оваквих глагола српски је далеко иза чешког језика, уп. Књазев 1989, 141.

не радње, док перфективни презент исказује само нереференцијалне радње. Када је у питању перфективни презент, довољно је да се утврди да радња њиме исказана припада садашњости па да се она идентификује као нереференцијална: Неки људи живе као под каменом. (...) Мало *йровире* па опет *йобегну* (Радовић 2, 48). Овдје се из ширег контекста види да се облицима перфективног презента исказују садашње радње. А пошто се овим обликом не исказују садашње референцијалне радње, подразумевиво је да су у питању нереференцијалне радње.

Дакле, у српском језику не постоје два посебна система глаголских облика за исказивање референцијалних и нереференцијалних радњи. У ствари, систем глаголских облика за исказивање нереференцијалних радњи дјелимично је подударан са системом облика за исказивање референцијалних радњи⁷². Функцију исказивања једних и других радњи глаголски облици испуњавају у сарадњи са контекстом. У реченици се понекад именује моменат референције глаголске радње. Средства којим се именује моменат референције уједно указују и на то како је радња представљена у погледу опозиције референцијалност/нереференцијалност глаголске радње.

Уз глагол се може појавити таква одредба која именује једну тачку на временској оси и за ту тачку (референције) везана је глаголска радња. Тако је у сљедећим примјерима.

[3]

1. Београдско дрвеће *личи* сада на празне чивилуке (Радовић 2, 165).
2. Неко и овог јутра *мисли* на вас (Исто, 145).
3. Овога јутра на небу *нема* сунца (Исто, 200).

Присуство оваквих глаголских одредаба у реченици указује на то да је глаголом исказана референцијална радња. Пошто се моменат референције подудара са моментом говора, на плану садашњости, то се он ријетко и именује експлиците. Уз глагол у реченици долазе и такве временске одредбе које на другачији начин представљају моменат референције. Тако је у сљедећим примјерима:

[4]

1. У периоду катаклизме *не бежи се* на исток (НИН, 10. 7. 88, 38).
2. Суботом и недељом *станови личе* на каце (Радовић 2, 14).

У овим примјерима временске одредбе указују на то да се радња исказана обликом презента понавља, да се врши у оним тачкама које су именоване управо тим одредбама⁷³.

⁷² Ивић 1983.

⁷³ Ивић 1988.

Када се, дакле, у реченици јављају временске одредбе овога типа, оне нас обавјештавају и о томе како је представљена глаголска радња: референцијално или неререференцијално.

Постоји још један тип временских одредби које индиректно говоре и о каквој се радњи ради. Наиме, тачке на временској оси у којима се врши неререференцијална радња могу бити чешће или рјеђе; од њихове густине зависи и величина интервала у којим се понављају радње. Понекада се у реченици истиче какав је карактер тога интервала:

[5]

1. Понекад *се*, из ових или оних разлога, компонента С „из-влачи“ из реченице:.. (Силић, 57).
2. Чинило му се да то стење и јауче нешто у њему самом, па га је често љутито *ојомињао* да се смири (Ћосић, 66).
3. С времена на време *проверавали би* на упаленом телевизору да ли се програм променио (Радовић 2, 127).

Овакве, у погледу референцијалности/неререференцијалности, информативне, одредбе такође указују на то да је глаголским обликом именована неререференцијална радња. Тако ова средства квантификације глаголске радње⁷⁴ служе и као показатељ начина представљања глаголске радње.

Наравно, не јављају се у оквиру реченице увијек одредбе које указују и на то како је радња представљена у вези са опозицијом о којој је овдје ријеч. Кад таквих одредби нема, функција идентификације глаголске радње као референцијалне или неререференцијалне припада ширем контексту. Тако је у сљедећим примјерима.

[6]

1. Четвртак тридесети новембар. Други дан празничног одмора. Бајате новине, бајат хлеб, из радијатора нас *греје* нека устајала вода (Радовић 2, 72).
2. Данас је уторак, тридесет и први дан октобра... На дрвећу *ишрейери* пожутело лишће (Исто, 72).

На основу ширег контекста може се радња идентификовати и као неререференцијална, како је у сљедећим примјерима.

[7]

1. Исказ Саветујем ти да одеш доктору — био би један експлицитно маркиран говорни чин типа „савет“. Саветом, за разлику од говорног чина типа „упозорење“, *казујемо* слушаоцу како нешто пожељно можемо постићи (Личен, 38).

⁷⁴ Пипер 1983, 112 и даље; Хлавса 1979, 143.

2. Таква је актуализација компоненте ВН у белетристичком тексту врло честа. Њоме се *йосийижу* неочекивани обрти (Силић, 57).

Улога контекста своди се на то да покаже како се радња врши: у једној тачки или у низу таквих тачака, дакле, као што нам показују и одредбе којим се именује моменат референције.

Поред ових, углавном познатих⁷⁵ средстава идентификације глаголске радње са становишта опозиције референцијалност/нереференцијалност, у српском језику постоји још један начин кад се јасно указује да је радња именована као нереференцијална. Постоји, наиме, у српском језику један мањи број глагола који радњу могу да исказују или референцијално или нереференцијално. Кад у једном типу сложене реченице у предикату управне клаузе ти глаголи исказују нереференцијалну радњу, тада и глагол зависне клаузе у предикату исказује нереференцијалну радњу, како се види из сљедећих примјера:

[8]

1. Тако се дешавало да *сйавају* под отвореним небом (штампа).
2. Деси се и да *игра* са много старијом дјецом. (Разг.).
3. Догађало се и то да с новинских киоска *йовлаче* стране новине (штампа).

У овако оформљеним реченицама глагол у зависној клаузи увијек исказује нереференцијалну радњу, мада иначе, тј. у принципу, глагол управне клаузе не исказује само такве радње. У оваквој реченици, међутим, и он исказује само нереференцијалне радње.

Слична овоме типу јесте и сложена реченица гдје је у управној клаузи синтагма *имайи обичај*. Такве су сљедеће реченице:

[9]

1. Имамо обичај да *йримамо* девојке које знамо од раније (НОН 23 .10. 88, 23).
2. Војнику мозак не треба... имао је обичај да *каже* генерал (разг.).

Иако глагол *имайи* може да представља референцијалне радње, у датом синтагматском склопу он увијек указује на то да је радња исказана у зависној клаузи нереференцијално представљена. Овдје треба скренути пажњу на једну појединост по којој се овај случај разликује од претходног. Док се глаголима у главној клаузи из претходних при-

⁷⁵ Код нас их наводи Ивић 1983 и 1988.

мјера уводи зависна клауза чији предикат не мора бити исказан само презентом, овдје се јавља само презент или инфинитив⁷⁶. Постоје још неке реченице у којим се исказује само неререференцијална радња, али ће се о њима говорити касније.

Остаје још да се одговори на питање да ли се у сваком појединачном случају може са сигурношћу одредити има ли неки глаголски облик, који иначе може да служи за исказивање и референцијалних и неререференцијалних радњи, једну или другу употребу. Данашња наука каже да се ово питање јавља само на плану језичког система. У језичкој пракси језичка средства искључују вишезначност⁷⁷. Питање је само да ли знамо да читамо дати текст у оквиру ширега контекста. Ипак се мора признати да је у неким случајевима тешко утврдити је ли глаголом исказана референцијална или неререференцијална радња. Тако је у сљедећем случају:

[10] Недавна југословенска анкета је показала да је више од 80 посто испитаника за реформски програм СИВ-а. Они у њега вјерују и уздају се да ће донијети „бољи живот“. Међутим, шта се *догађа* у пракси? Лични дохоци, једна од полуга нове реформе, одоше у небо (Ослобођење, 21. 8. 90, 5).

У овоме случају тешко је утврдити да ли то што „се дешава“ представља једну или низ ситуација. Овакви случајеви су у пракси ипак ријетки, па се може прихватити тврдња да вишезначна језичка средства у језичкој пракси имају једно значење.

Српски језик, дакле, као и други словенски језици, нема два засебна система глаголских облика за исказивање референцијалних и неререференцијалних радњи — инвентар средстава за исказивање једних и других радњи у великој мјери је подударан. У идентификацији једног и другог типа глаголске радње значајну улогу има контекст⁷⁸.

Сада се може одговорити на питање какве радње именује облик презента у својој примарној функцији⁷⁹. Примарна функција овога глаголског облика јесте исказивање садашњих радњи, тј. радњи код којих се подударају моменат вршења и моменат говора. Референцијалне садашње радње исказују се само обликом имперфективног презента. Нере-

⁷⁶ В. Ивић 1970.

⁷⁷ То омогућује ужи и шири контекст.

⁷⁸ О улози контекста у разрешавању вишезначности језичких средстава в. Радовановић 1982, 128; Ковачевић 1988, 23.

⁷⁹ Примарно значење је оно значење које се остварује уз најмању помоћ контекста — Бондарко 1971, 9.

ференцијалне садашње радње исказују се и имперфективним и перфективним презентом. Ако се сложимо да у српском језику, као и у другим словенским језицима, глаголски облици служе за исказивање референцијалних и нереференцијалних радњи, онда је сасвим логично да се и ове друге равноправно третирају при проучавању функционисања временског глаголског система.

У науци се говори да се обликом презента исказују садашње радње које припадају времену говора, радње које припадају широј садашњости и радње које припадају најширој садашњости⁸⁰. На плану референцијалне садашњости први тип илуструје употреба презента у следећим примјерима:

[11]

1. *Бјежим* од плјуска!
2. У овом часу поуздано *се зна* да има још двоје (Разг.).

Ширу садашњост исказује облик презента у следећим примјерима:

[12]

1. *Живимо* са мање или више разлога (Радовић 2, 90).
2. У Момчила девет браће *има* (Народ. пјесма; Вуковић 1967, 367).

Најширу садашњост исказује облик презента у следећим примјерима:

[13]

1. На висовима изнад непроходно тесног гротла *дижу се* куле и бастиони (Андрић 2, 36).
2. Миљацка *иће* кроз Сарајево (Вуковић 1967, 368).

Слично се могу исказивати и нереференцијалне садашње радње. Може се говорити о обичном понављању у једном ужем периоду времена:

[14]

Види, види... Искидани облаци лете, *засиру* месец, опет га *ошкрију* и зато што облаци хитају, чини ми се да месец јури (Стевановић 1969, 574).

Говори се, затим, о узуалности као врсти нереференцијалности:

[15]

1. Често *се продаје* и крадено (Ћопић, 259).
2. Љубавници је *ошављају* напрасно, без ријечи (Разг.).

⁸⁰ Вуковић 1963, 367–368.

Посебан тип нереференцијалности представља гномичност и генеричност. Такав случај исказивања садашњих нереференцијалних радњи илуструју следећи примјери:

[16]

1. Гладан човјек слабо чује (Черкез 415).
2. Народ лако *измишља* приче и брзо их *шири* (Андрић, 72).
3. Ако *лаже* коза, не *лаже* рог (Пословица).
4. Саветом, за разлику од говорног чина типа „упозорење“, *кажујемо* слушаоцу како нешто пожељно може постићи.

Наведени типови нереференцијално исказаних радњи и примјери којим се они илуструју говоре и о томе колико је широк домен употребе презента нереференцијалног — од обичног понављања до исказивања гномичности и научних истина. Ово није једини начин подјеле нереференцијалних радњи, неки истичу и друге типове⁸¹.

Шта значи увођење разлике између референцијалних и нереференцијалних радњи у проучавању употребе презента у српском језику? Вођење рачуна о опозицији референцијалност/нереференцијалност глаголске радње на плану примарне употребе презента доприноси да се овај облик изучава са више досљедности него што је то било раније у нашој синтакси глаголских облика. Тако се сада питање перфективног презента јавља у новоме свјетлу. Овај глаголски облик показује се као регуларно средство за исказивање садашњих нереференцијалних радњи, заједно са обликом имперфективног презента. Занемарује се, дакле, разлика у тумачењу садашњих нереференцијалних радњи заснована на видској разлици. Такође, више се не поставља питање вриједности презента којим се исказују садашње нереференцијалне радње имперфективног вида. У изучавању примарне употребе презента мора се, дакле, полазити од чињенице да се овим обликом исказују садашње имперфективне радње, референцијалне и нереференцијалне, и садашње перфективне радње — само нереференцијалне.

Узимање у обзир чињенице да се глаголска радња може исказивати као референцијална или нереференцијална, углавном истим глаголским облицима, помаже нам и да се ослободимо оних непотребних појмовно-терминолошких рјешења која су наши синтаксичари уводили да би премостили потешкоће на које су наилазили управо због неуважавања постојања те опозиције. То неуважавање довело је чак и до тога да се појам индикатива и релатива почео тумачити мимо критеријума на којим се он заснива. То се види из дискусије која се водила око понављаних садашњих радњи. Увођење разлике између референцијалних и нереференцијалних радњи, засноване на односу између момента вршења радње и момента референције, појам индикатива и ре-

⁸¹ Паньева 1971 (25–26) не рашчлањује референцијалност.

латива може се свести на своје првобитно значење — засновано на односу између момента вршења радње и момента говора. Приликом дефинисања индикатива и релатива однос момента вршења према моменту референције и није узиман у обзир. Тако се и догодило да се касније појавио проблем тумачења глаголске радње управо тамо гдје се јавља као битан одиос момента вршења према моменту референције, другим ријечима: то је проблем тумачења нереференцијалних радњи, који се показао нарочито сложен на плану садашњости. Ако се, међутим, прихвати чињеница да презент у примарној функцији исказује и референцијалне и нереференцијалне садашње радње — све радње које обухватају моменат говора, онда је јасно да и једне и друге, по дефиницији индикатива и релатива, могу бити само индикативне.

Како се види, вођење рачуна о чињеници да глаголски облици, и презент међу њима, у српском језику исказују референцијалне и нереференцијалне радње од великог је значаја у изучавању презента у његовој примарној функцији.

Презент у секундарној функцији може да исказује временске и модалне радње. Кад се ради о временској функцији овога глаголског облика, може се говорити о исказивању прошлих и будућих радњи. Овдје се презентом такве радње исказују на два начина. Први начин је исказивање прошлих или будућих радњи у оним случајевима који се могу окарактерисати као релативна употреба презента. Радње именоване обликом презента оријентишу се временски према радњи управне реченице, која припада прошлости или будућности. Ово је, дакле, релативна употреба презента, синтаксички условљена. Од овакве употребе презента треба разликовати његову употребу у временском транспоновану, што се у нашој синтакси глаголских облика није чинило. Овдје се значење презента — садашњост — јавља у другачијем временском контексту — прошлост или будућност.

И у случајевима секундарне употребе презент служи за исказивање референцијалних и нереференцијалних радњи, чему није придаван посебан значај у литератури. Разлог за то је у чињеници да су наши проучаваоци глаголских облика све радње овакве врсте тумачили као релативне, па није ни било проблема са становишта теорије индикатива и релатива какви су се јављали у тумачењу нереференцијалних садашњих радњи.

За презент је карактеристично да се он често јавља и у функцији исказивања модалних радњи, тј. да је подложен модалној транспозицији. Овдје се, дакле, ради о таквој модалности коју исказује глаголски облик у одређеним околностима. Модални изрази уз глагол у облику презента, као и модалност која проистиче из лексичког значења глагола, не утиче на карактер презента. Нпр., у реченици: Он, вјероватно, *може* да израчуна тај задатак — обликом презента се исказује временско, а не модално значење. Ово је потребно нагласити јер је у нашој

литератури и у новије вријеме у овоме погледу било другачијих интерпретација, о чему је већ било ријечи.

На крају, потребно је поменути и употребу презента у функцији допуне глагола и израза непотпуног значења. Ту се облик презента своди само на функцију именовања глаголске радње, о чему свједочи и чињеница да је он ту замјенљив обликом инфинитива, а често и глаголском именицом. Зато се употребом презента у тој позицији даље у раду нећу бавити⁸².

Као што се види, уважавање чињенице да се обликом презента исказују и референцијалне и нереференцијалне радње омогућује да се у опису функције овога глаголског облика у глаголском систему српског језика направи извјестан помак у односу на постојећу литературу.

Циљ овога рада, дакле, јесте да се опише употреба презента у савременом српском стандардном језику уз уважавање чињенице да се овим глаголским обликом исказују референцијалне и нереференцијалне радње. Ово је и први покушај да се опозиција референцијалност/нереференцијалност глаголске радње уводи у потпунији опис функционисања једног глаголског облика у српском језику. У раду ће се показати како се остварује једно и друго значење глагола, какве су специфичности у исказивању једног и другог типа радњи.

Грађа за анализу у већој мјери потиче из писане форме српског стандардног језика, али је узимана, такође, и из разговорне. У избору грађе водио сам рачуна да она репрезентује различите функционалне стилове. Нанме, српски се језик, као и други језици, раслојава функционално. За функционалне стилове је карактеристично да сваки на свој начин, у складу са функцијом коју има у друштву, врши одабир језичких средстава. Природно се намеће закључак да се јављају одређене специфичности у употреби презента у појединим функционалним стиливима са становишта опозиције референцијалност/нереференцијалност глаголске радње. Ако референцијално употријебљен глагол реферише о појединачним, конкретним радњама, а нереференцијално употријебљен — о понављаним, апстрактним радњама, онда се може претпоставити да се глаголи са једном и другом употребом не јављају подједнако у свим функционалним стиливима. Требало би очекивати да се нереференцијално употријебљени глаголи јављају у функционалним стиливима који се одликују већом апстрактношћу, нпр. административно-правни или научни. Како се код нас функционалном раслојавању језика озбиљнија пажња посвећује тек у новије вријеме⁸³, досљедније

⁸² Код нас је доста писано о презенту у тој функцији, као што је овдје већ и истицано. О томе домену употребе презента може се наћи довољно обавјештења у раду Ивић 1970.

вођење рачуна о овоме биће корисно и за будућа изучавања употребе глаголских облика у различитим функционалним стилевима. Једном ријечју — ја се надам да ће резултати овог разматрања допринијети потпунијем упознавању употребе презента у различитим функционалним стилевима савременог српског језика.

Рад је замишљен тако да се прво опише презент у примарној функцији, тј. за исказивање садашњих радњи. Затим ће се описати његова секундарна функција, и то прво презент за исказивање временских значења — презент за исказивање релативних радњи и временско трансновање презента. Како се при исказивању пасивних радњи обликом презента јављају неке специфичности, употреба овога глаголског облика у функцији исказивања пасивних радњи приказаће се у посебном поглављу. На крају ће бити говора о употреби овога глаголског облика за исказивање модалног значења.

⁸³ О функционалном раслојавању језика в. књигу Тошовић 1988, са досада код нас највећим списком литературе.

2. ПРЕЗЕНТ ЗА ИСКАЗИВАЊЕ САДАШЊИХ РАДЊИ

2.1. ПРОСТА РЕЧЕНИЦА

Из практичних разлога грађа која се у овоме поглављу анализира подијељена је у двије групе, зависно од тога да ли се презентом исказују а) референцијалне или б) неререференцијалне садашње радње. Тако се овај одјељак дијели на два дијела. Тиме је поступком олакшано уочавање карактеристика једне и друге употребе презента, али он, с друге стране, има и своју слабу тачку — описујући те карактеристике морамо вршити и извјесна поређења, тј. помињати одлике неререференцијалног презента у дијелу о референцијалном, и обратно.

А. Садашње референцијалне радње

Садашње референцијалне радње, као што је познато, исказују се само обликом имперфективног презента. Овакво исказивање радње подразумијева одређена ситуациона подударача. Ту је, прије свега, обавезна подударност момента вршења радње са моментом говора, што чини овако исказану радњу садашњом — позната је ствар да се управо на основу успостављености таквог односа радња и дефинише као садашња. За садашње радње је, даље, карактеристично и то да се моменат референције подудара са моментом говора. Та неминовно подразумијева подударност момента референције са моментом говора и јесте разлог што се он у реченици ријетко исказује експлицитно.

У сљедећим примјерима облик презента исказује садашње референцијалне радње без именовања момента референције.

[1]

1. На дрвећу *шрейери* пожутело лишће.
2. *Бјежим* од плуска! — гакну ногати баја.
3. *Тражим* дјетелину са четири листа (Ољача, 103).
4. *Тражим* своју родбину (Вулетић, 104).
5. Све *знаш* о мени (Селимовић, 62).

6. *Имаће* срећу (Сушић, 117).
7. Несклад, дакле, *ипроизлази* из колизије два свијета више него из неусклађености два термина у том реченичном низу (Лешић, 106).
8. *Ради се* о идеји конкуренције програма и људи (Разг.).
9. То *налаже* потребу доношења нове политичке декларације, али и благовремене и темељите припреме (Борба, 3–4. 3. 90, 15).

У свим наведеним примјерима нема других језичких средстава уз облик презента која би указивала на то да се њиме исказује садашња референцијална радња. Ипак, сасвим је очито да у контексту из кога потичу ове реченице те радње заиста имају такво значење. Пошто се обликом имперфективног презента на плану садашњости исказују и неререференцијалне радње, као и оне које уопште и не припадају садашњости, поставља се питање како се овдје исказане радње препознају као садашње и референцијалне. Управо шири контекст и помаже да се оне овако схватају. Контекст свих ових реченица упућује на то да се момент вршења радње подудара са моментом говора, односно да су у питању садашње радње. У првом примјеру на основу реченице која претходи наведеној јасно је да се презентом исказује садашњост: *Данас је ушорак, итридесет и први дан октобра*. И у сљедећих пет примјера јасно је да се обликом презента исказују садашње радње. И у наредном, седмом примјеру из контекста је јасно да се исказује садашња радња: ситуација коју именује глагол у презенту *ипроизлази* карактеристична је управо у вријеме у које писац говори. И у посљедња два примјера ситуације које именују глаголи у презенту присутне су у моменту говора, што потврђује контекст из кога потичу дати примјери. У осмом примјеру о конкуренцији програма и људи „*ради се*“ управо у вријеме говора, а у деветом — извјесне околности „*налажу*“ потребу доношења нове политичке декларације управо када се о томе пише.

Слично је и са идентификацијом радњи исказаних презентом у овим реченицама са становишта опозиције референцијалност/неререференцијалност. Као што у оквиру датих реченица нема показатеља да су те радње исказане неререференцијално, нема их ни у ширем контексту. Шта више, контекст упућује на то да се радње не понављају, да се врше у једном моменту, другачије речено — да се именују појединачне ситуације. За савремени српски стандардни језик карактеристично је да се статус садашње референцијалне радње најчешће утврђује управо на овај начин — суочавањем глаголског облика и контекста.

Познато је да у нашем језику службу исказивања времена могу обављати, уз временске глаголске облике, како прилози, тако и неке падежне конструкције. Ова средства врше двојаку детерминацију времена исказаног глаголским обликом: локациону или оријентациону

идентификацију времена¹. Локациона идентификација времена у ствари значи именовање временског одсјека у коме се остварује радња именована глаголским обликом, другим ријечима — она представља именовање момента референције. Већ је запажено да је за садашње референцијалне радње карактеристично да се моменат референције ријетко експлиците изражава. Пошто се моменат референције подудара са моментом говора, то је његово именовање често сувишно са становишта комуникације². Анализирана грађа показује, а ни то није било досад непознато, да се у одређеним ситуацијама тај моменат ипак именује, односно да се уз предикатски глагол у облику презента налази и прилошка одредба са значењем временске локализације глаголске радње. Тако је у сљедећим примјерима, гдје локациону функцију имају временски прилози.

[2]

1. Ето, сад *знаће* све (Самоковлија, 51).
2. И сад *те се* ништа не *ишче* (Селимовић, 120).
3. Дакле, и данас *важи* прича о Јобу (Вулетић, 23).
4. *Гази* сад према другом крају бине освајачким поносним ко-
раком (Божић, 51).
5. Данас *се* под зидинама Кремља *и*роводи једнодневни штрајк
глађу групе московских студената (Ослобођење, 2. 9. 90, 1).

И један и други прилог, данас и сад, у наведеним примјерима имају временско значење садашњости. Међутим, и они своју функцију указивања на то да се презентом исказују садашње референцијалне радње врше у сарадњи са ширим контекстом. У литератури се истиче да се овакви прилози јављају уз глаголе у облику презента, тј. да се експлиците именује моменат референције, кад се жели нагласити да се радња врши управо у вријеме кад се говори³. Овакво удвојена временска средства функционишу комплементарно и она се узајамно појачавају или замјењују⁴.

Када се упореде примјери из прве и друге групе, може се тачније сагледати функција временских прилога у детерминацији садашњих референцијалних радњи. У датим реченицама прве групе увођење неког од ових прилога довело би до извјесне њихове неприродности, нпр:

1. (Данас је уторак, тридесет и први дан октобра.) На дрвећу сад *и*ррейери пожутело лишће.
2. Сад *бјежим* од пљуска! — гакну ногати баја.

¹ Радовановић 1977, 100.

² Ивић 1980, 98: обично се не експлицира.

³ Ивић 1980, 98.

⁴ Пипер 1983, 56.

У датом контексту истицање помоћу прилога *сад* да се радња врши управо у моменту говора није прихватљиво; ситуацију о којој је ријеч сам контекст довољно упечатљиво идентификује.

Присуству прилошких ријечи у предикатским синтагмама у другој групи примјера погодује и контекст у коме се ове реченице реализују. Брисање ових прилога допринијело би томе да се осјети извјесна неповезаност ових реченица са датим контекстом. Најмање посљедица би се осјетило ако би се прилог изоставио у петој реченици зато што његову информацију донекле преноси собом атрибут *једнодневни* уз именицу *штрајк*. У осталим реченицама обавјештење прилога се не своди само на податак *управо сад, данас*. У првом примјеру, наиме, смисао реченице је: *послије извјесних информација знате све, а у другом: за разлику од раније, сад те се ништа не тиче, док би у трећем примјеру смисао могао бити: и данас, као и прије (или: још увијек), важи прича о Јову*. Може се рећи да у овим реченицама експлицитно истицање момента референције адвербијалном одредбом, уз давање основног временског податка, на нешто специфичнији начин доприноси уобличавању реченичног значења.

Да би прилог могао да се нађе уз глагол у презенту са значењем садашњости, као што је у наведеним примјерима, он мора и сам да има значење садашњости, тј. да стојећи уз глагол у презенту који именују садашњу референцијалну радњу и сам именује временски одсјек који се поклапа са моментом говора. Основно значење прилога *сада* у српском језику још увијек је управо то. Прилог *данас*, као и *вечерас* и *јутрос*, поред значења времена подударног са моментом говора може означавати и вријеме антериорно и постериорно моменту говора⁵. Тако у реченици: *Нешто мислим вечерас* (Ћосић, 40) — прилог *вечерас* уз глагол у презенту има значење садашњости. Пошто ови прилози могу имати и значење прошлости или будућности, а и облик презента може да исказује радњу која припада овим временским сферама, предикатска синтагма са глаголом у презенту и неким од ових прилога не може сама исказати радњу као садашњу. Временско значење глагола у оваквим случајевима утврђује се на основу ширег контекста или говорне ситуације.

У функцији временске локализације глаголске радње јављају се и именице у појединим падежима. Именице које врше овакву функцију могу се подијелити у двије групе. У прву групу иду именице које означавају било неки временски период — *дан, ноћ, година* — било неки празник, који опет има одређено мјесто у времену. У другу групу иду девербативне именице, које саме по себи не могу вршити временску

⁵ Пипер 1985, 56. Он овдје говори да прилог *сад* поред значења садашњости може имати и значење непосредне прошлости и непосредне будућности. Таква значења прилога *данас* и *вечерас* ту се не помињу.

идентификацију радње већ се то вријеме јавља у виду релативне хронологије према времену презентског глагола у предикату с којим се јављају у синтагматском односу⁶. Занимљиво је посматрати и једне и друге именице у предикатским синтагмама кад облик презента исказује садашњу референцијалну радњу. Девербативне именице су интересантне и зато што се у дубинској структури из њих „реконструише (...) субординирана темпорална клауза, као њена базична семантичка репрезентација“⁷. То значи да се могу успостављати одређени односи између оваквих простих реченица и оних које се остварују као сложене са зависном темпоралном клаузом.

За српски језик је карактеристично богатство падежних конструкција са временским значењем. Временско значење падежи могу да означавају: као слободни — инструментал; са обавезним детерминатором — генитив, акузатив и инструментал; са приједлозима — генитив, акузатив, инструментал и локатив⁸. Практично, и ове именице на исти начин као прилози означавају моменат референције, тј. и њихова функција детерминације садашњих референцијалних радњи могућа је само под условом да именују собом временски одсјек који је подударан са моментом говора. За функционалне стилове из којих је за овај рад узимана језичка грађа није карактеристична чешћа употреба ових падежних конструкција у функцији временске локализације садашње референцијалне радње. То важи и за именице које значе временски одсјек и за девербативне именице.

У анализираној грађи нисам нашао примјере са слободним инструменталом у функцији временске локализације садашње референцијалне радње. Међутим, ипак постоје, истина ријетки и врло специфични, случајеви када је могућа оваква функција слободног инструментала — уп. нпр. из разговорног језика: *Зашто идеш у школу суботом*, гдје се из говорне ситуације разазнаје да се ради о садашњој референцијалној радњи. Ту је, наиме, подразумевљиво да је онај ко говори хтио овом кратком реченицом рећи ово: „Зашто идеш данас у школу, кад је данас субота, а суботом нема наставе у школи“^{8а}).

И падежи са обавезним детерминатором јављају се ријетко у функцији временске локализације садашње референцијалне радње. Такве случајеве илуструју следећи примјери.

⁶ Радовановић 1977, 99.

⁷ Радовановић 1977, 99.

⁸ Поред појединачних радова и студија о појединим падежима или о временским функцијама, временске функције дате су у опису падежног система код Стевановића 1969, а за девербативне именице код Радовановића 1977.

^{8а} Иначе, у српском језику имена дана у облику инструментала у функцији прилошке одредбе за вријеме, служе као показатељ да је радња саопштена као неререференцијална — В. Ивић 1988 и Ивић 1982–1983.

[3]

а) са генитивом:

- 1 Посљедњих година све интензивније *користи* различите облике привредно-финансијске сарадње (Ћећез, 240).
- 2 Ових дана *боравим* у долини ријеке Неретве сасвим другим послом (Ослобођење, 1. 10. 85, 10).
- 3 Већ традиционална културно-забавна манифестација „Лападске вечери“ *одржава* се и овог љета од 28. јуна до 7. јула (Ослобођење, 30. 6. 85, 2).
- 4 Неко и овог јутра *мисли* на вас (Радовић 2, 145).

б) са акузативом:

- 5 Стефан Миленковић овај викенд *гости*ује у Новом Саду (Штампа).

в) са инструменталом:

- 6 И овом приликом *изражавамо* своју приврженост идеји слободе (Разг.).

Поред тога што се овакве конструкције ријетко јављају у функцији временске локализације садашње референцијалне радње, за њих је карактеристично и то да су оне доступне малом броју лексема у улози детерминатора именице која исказује вријеме (*овај, њосљедњи*). То су лексеми које са именицом у датом падежу, уз мању или већу улогу контекста односно говорне ситуације, идентификују временски одсјек који се поклапа са моментом говора.

У оваквим конструкцијама службу временске локализације могу обављати само именице које значе временски одсјек; девербативне именице немају такву могућност.

Како је већ речено, локациону идентификацију времена у српском језику могу да врше сљедећи падежи с предлозима: генитив, акузатив, инструментал и локатив. У оваквим предлошко-падежним конструкцијама јављају се како именице које означавају неки временски одсјек, тако и девербативне именице. И ове конструкције са глаголом исказаним у облику презентиса исказују моменат референције који се поклапа са моментом говора. Грађа анализирана овом приликом потврђује већ уочено: да се моменат референције референцијалних садашњих радњи ријетко именује експлицитно. Примјери који слиједе илуструју такву употребу предлошко-падежних конструкција.

[4]

а) са генитивом:

- 1 СКЈ *усваја* нов програм у време снажног развика... друштвених односа (Политички докуменат).

б) са акузативом:

- 2 У посљедње вријеме у економској теорији и пракси такво становиште *јосијаје* све значајнији фактор (Ћећез, 33).
- 3 У ово време су очигледно на делу дезинтеграционе, ау-тарктичне тенденције (НИН, 8. 9. 85, 13).
- 4 У ово недјелно поподне и болесници *се осјећају* као на кратком допусту (Десница, 65).
- 5 Уз овај рат сељак *јодноси* барем четири реквизиције (Ковач, 216).

в) са инструменталом:

Не јавља се у овој функцији.

г) са локативом:

- 6 У Намибији *се*, у овом тренутку, више него икада *осећају* и *јрејлићу* интереси свих великих сила (Младост, 9. 12. 77, 8).
- 7 Данас, у демократизацији свих односа она *је* уситњена (Радовановић 1977, 117; Мандић).
- 8 Пољска омладина у овим, седамдесетим годинама у животним тежњама и стремљењима *сјавља* у први план свој лични живот и породицу (Младост 9. 12. 77, 9).
- 9 Младићи при раду *јевају* (Андрић 2, 67).

Наведени примјери репрезентују ситуацију у вези са употребом ових конструкција у корпусу одабраном за овај рад: између великог броја предлошко-падежних конструкција карактеристичних за српски језик⁹ у функцији временске локализације садашњих референцијалних радњи јавља се мањи број њих. Генитивне конструкције су ријетке, а у грађи нисам нашао примјере са инструменталом. У овим конструкцијама се чешће јављају, у језичкој грађи коју сам анализирао, именице које означавају временски одсјек него девербативне именице. Ни једне ни друге именице у оваквим конструкцијама не могу саме да временски одсјек који именују вежу за моменат говора; оне то обављају у сарадњи са другим реченичним члановима или са ширим контекстом, односно говорном ситуацијом. Зато се ове конструкције често проширују каквим детерминатором који прецизира да се временски одсјек који именује предлошко-падежна конструкција подудара са моментом говора, што указује на то да је у питању садашња референцијална радња. Тако је у примјерима два до шест и у деветом. Када би се, рецимо, у четвртом и петом примјеру изоставио детерминатор уз именицу, садашња радња би промијенила свој карактер: она би се схватала као нереле-

⁹ Детаљно их наводи Стевановић 1969.

ренцијална. У прва два од ових примјера именица без детерминатора не би могла ни опстати у реченици, с обзиром на њену семантику. У седмом примјеру ова конструкција моменат референције везује за моменат говора у сарадњи са прилогом са значењем садашњости. У првом и деветом примјеру предлошко-падежне конструкције врше функцију локализације садашње референцијалне радње у сарадњи са ширим контекстом. То се лако може утврдити ако се, рецимо, у деветом примјеру занемари контекст из кога потиче реченица: ову реченицу бисмо прихватили као илустрацију за неререференцијално исказану садашњу радњу у предикату. Овдје се занемарује могућност додатног значења неких од ових конструкција, поред темпоралног.

На основу анализе језичке грађе може се закључити да, у стиловима из којих је узимана грађа, фреквенција језичких средстава којим се именује моменат референције садашњих радњи није велика. Тако се у овоме погледу стање у посматраним језичким стиловима разликује од стања у свакодневном говору, за који је утврђено да га карактерише хипертрофија временских коментара глаголске радње¹⁰. Показује се да ове конструкције врше функцију временске локализације, тј. именовања момента референције садашње референцијалне радње исказане предикатом у презенту, у сарадњи са говорном ситуацијом и контекстом, као што је случај и са прилозима у овој функцији¹¹.

Садашње референцијалне радње се могу и квантификовати. Улогу временског квантификатора глаголске радње могу да врше прилози у оквиру временске локализације глаголске радње. Сљедећи примјери илуструју овакву квантификацију садашње референцијалне радње.

[5]

1. Дуго вас чекам (Вулетић, 61).
2. Сву ноћ те *й*ражимо (Лалић, 361).
3. Буржоаска идеологија дуго и несметано *зай*љускује наше просторе (НИН, 28. 4. 85, 16).

Радња се на овај начин може квантификовати временски у смислу „више од норме“ или „мање од норме“¹². Садашње референцијалне радње могу се истовремено временски и локализовати и квантификовати: Данас те дуго *чекам*. У анализираној грађи нашао сам мало примјера са временским одредбама са значењем квантификације садашње референцијалне радње. То значи да контекст, односно говорна ситуација, условљавају да се овакве радње саопштавају без временског коментара ове врсте. Ако бисмо, рецимо, у реченицама из прве групе

¹⁰ Пипер 1983, 89.

¹¹ Пипер 1983, 99.

¹² Храковски 1986, 158; Пипер 1983, 114.

примјера покушали да уз глагол исказан обликом презента уведемо овакве прилоге, видјели бисмо да то није увијек могуће, нпр.:

5. *Све знаш дуго о мени.

7. *Несклад, дакле, *проишлаго* из колизије два свијета.

Потребе за оваквом детерминацијом садашње референцијалне радње везане су за контекстуалне услове у којим се реализује реченица, а могућности њеног остварења — за семантику глаголских и прилошких лексема.

Временску квантификацију глаголске радње могу вршити и падежне конструкције са значењем временске локализације. У томе погледу постоји разлика између именица које саме по себи значе неки временски одсјек и девербативних именица. Ове друге не могу квантификовати глаголску радњу у временском смислу¹³. У функцији временске квантификације глаголске радње јављају се слободни инструментал, генитив и акузатив са обавезним детерминатором. Сљедећи примјери илуструју временску квантификацију садашње референцијалне радње.

[6]

а) слободни инструментал:

1. И тако *се*, суштински, у целој овој области годинама већ ништа *не мења* (НИН, 21. 8. 85, 52).
2. Годинама *се* већ *ради* на упознавању сваке компоненте заједничког живота (Ослобођење, 4. 10. 85, 6).
3. Зашто у продавници ИМВ већ мјесецима *нема* стакла за камп-приколицу (Исто, 9).

б) генитив са обавезним детерминатором:

4. У Босанској крајини киша непрекидно *ида* већ три дана (Ослобођење 19. 4. 85, 1).

в) акузатив са обавезним детерминатором:

5. Ја га *чекам* већ месец дана (Гортан-Премк, 141).
6. Целу ноћ *дреждим* као вештац (Ћосић, 38).
7. Цело вече *мислим* о томе (Ћосић, 131).

Оваква квантификација садашњих референцијалних радњи уобичајена је у српском језику. Присуство оваквих конструкција, међутим, најчешће нам мало говори о карактеру садашње радње са становишта опозиције референцијалност/нереференцијалност. У одређеним приликама ипак инструментал без предлога квантификујући садашњу радњу истовремено указује и на то да је она представљена нереференцијално,

¹³ Радовановић 1977, 113.

нпр. у реченици: Наше дијете *иде* на тренинг — садашњу радњу можемо тумачити, зависно од контекста, као референцијалну или нереференцијалну. У реченици: Наше дијете *иде мјесецима* на тренинг — радња се може схватити само као нереференцијална.

Присуство падежа у функцији временске квантификације садашње референцијалне радње не искључује могућност временске локализације те радње: Данас сатима *стоји* поред прозора.

Оријентациону идентификацију глаголске радње врше прилози и падежне конструкције. Разликују се два типа оријентационе идентификације: са значењем антериорности и са значењем постериорности. Значење антериорности имају онда када детерминишу глаголску радњу као антериорну у односу на вријеме које именују сама ова језичка средства; значење постериорности, пак, имају онда када детерминишу глаголску радњу као постериорну у односу на вријеме које исказују сама та језичка средства. У оба случаја разликује се оријентациона идентификација и оријентациона квантификација времена¹⁴.

У анализираној грађи нисам нашао примјере гдје се прилозима врши оријентациона идентификација садашње референцијалне радње у оквиру значења постериорности.

У функцији оријентационе идентификације са значењем постериорности јављају се и именице које значе неки временски одсјек, и девербативне именице. И једне и друге се јављају заједно са предлозима. Када се ради о детерминацији садашње референцијалне радње, временски одсјек на који указују ове именице увијек се налази на временској равни лјеве од момента говора¹⁵. У овој функцији најчешће се јављају конструкције *након + генитив*, *послије + генитив* и *по + локатив*¹⁶. Тако је у сљедећим примјерима.

[7]

а) са генитивом:

1. Послије година релативног просперитета тешка економска криза *пошреса* запад (Штампа).
2. Након његова повратка *живимо* мирније (Разг.).
3. У Њемачкој се данас два мјесеца након уједињења *одржавају* избори (ТВСа, 2. 12. 90).

б) са локативом:

4. По повратку из армије живи у граду (Разг.).

¹⁴ Радовановић 1977, 100.

¹⁵ *Лјеве* и *десно* у вези са временом употребљава се условно и под тим се подразумева временски ток радње, која се простира праволинијски — в. Пипер 1983.

¹⁶ Радовановић 1977, 107–112.

Када се обликом презента исказује садашња референцијална радња, у овој функцији чешће се јављају девербативне именице. Иначе, присуство оваквих предлошко-падежних конструкција у предикатској синтагми не говори ништа о томе да ли је презентом исказана садашња референцијална или нереференцијална радња.

У оквиру значења постериорности временска квантификација садашње референцијалне радње врши се прилозима и предлошко-падежним конструкцијама. У овој функцији јављају се прилози отада и одавно.

У истој функцији јављају се и именице које значе временски одсјек и девербативне именице у облику генитива са предлогом *од*, а са предлогом *из* уз облик генитива долазе само именице које означавају временски одсјек. Такву функцију илуструју следећи примјери.

[8]

а) са прилозима:

1. Отада *живимо* овдје (Разг.).
2. *Гледам* ја то чудо одозго одавно (Лалић, 207).
3. Отада *киша йада* непрекидно (Разг.).

б) предлошко-падежне конструкције:

4. *Од* 1964. године *налази се* на дужности главног уредника (Селимовић 2, 318).
5. Клицу те мале жеље *носим* у себи од дјетињства (Десница, 81).
6. Она ме *йраїи* још из сиротишта у Требињу (Вулетић, 79).
7. А из дјетињства *памтим* ову згodu (Десница, 98).
8. Од доласка нове власти пољски грађани *имају* веће могућности путовања (Штампа).

Овим прилозима и предлошко-падежним конструкцијама указује се на лијеву границу садашње референцијалне радње. Смисао временске квантификације састоји се у указивању на удаљеност те границе од момента говора. Поређењем примјера из ове групе и оних из седме може се видјети каква је разлика између једног и другог типа временске детерминације садашњих референцијалних радњи. У реченицама из посљедње групе вријеме вршења садашње референцијалне радње и вријеме које се именује временском одредбом додирују се или се, понекад, дјелимично подударају. На таквом односу једног и другог времена чак се и инсистира. У случају оријентационе идентификације, као што илуструју примјери из групе седам, на томе се не инсистира; чак може да постоји и временски размак између времена вршења садашње референцијалне радње и временског размака који се исказује предлошко-падежном кон-

струкцијом. То се види у примјеру број три из седме групе: У Њемачкој се данас, два месеца након уједињења *одржавају* избори.

На крају се може примијетити да нема никакве битне разлике између садашњих референцијалних и будућих или прошлих радњи у погледу овога типа временске детерминације глаголске радње. Оно што је карактеристично за садашње референцијалне радње јесте то да се оне релативно ријетко детерминишу на овај начин — тако говори језичка грађа прикупљена за овај рад.

Оријентациону идентификацију са значењем антериорности такође врше временски прилози и предлошко-падежне конструкције временског карактера. Ево неколико примјера са таквом идентификацијом садашње референцијалне радње.

[9]

1. Закон *усвајамо* уочи 29. новембра (ЗУР, 14).
2. Закон *усвајамо* пред одлазак на одморе.
3. Устав *усвајамо* прије вишестранаких избора (Штампа).

Временски одсјек који се именује конструкцијама са значењем временске оријентације овог типа увијек је десно у односу на вријеме вршења садашње референцијалне радње. Као што се види и из наведених примјера, и у овом случају у предлошко-падежним конструкцијама се јављају и именице које означавају временски одсјек и девербативне именице. И у овом случају, као и у претходном, средства временске оријентације не утичу на карактер садашње радње у погледу опозиције референцијалност/нереференцијалност. Ово се разрешава у оквиру ширег контекста. Као и код значења постериорности, и овдје се средствима временске детерминације глаголске радње не указује обавезно на то да ли се вријеме које се исказује овим средствима додирује са временом које исказује референцијално употребљен презент. Посљедњи примјер илуструје ситуацију када се ова два временска одсјека не додирују.

И у оквиру временске оријентације са значењем антериорности садашња референцијална радња се може квантификовати. Ту улогу могу да врше прилози и генитив са предлогом *до*. То илуструју следећи примјери.

[10]

а) са прилозима:

1. Изборна шутња *и*раје до сутра (Штампа).
2. Позориште *гос*иује у Сомбору до прекосутра (Штампа).
3. Голман Ивковић досада *брани* добро (Радио).
4. Ја га *чекам* све досада (Разг.).

- б) генитив с предлогом *до*:
5. Ова карта *важи до* 5. јануара (ГРАС, карта).
 6. *Важи до* 05.12. (децембра — С. Т.) (ГРАС, карта)
 7. Вашар *иђаје до* уторка (Разг.).
 8. Изборна шутња *иђаје до* затварања гласачких места (Штампа).
 9. Данашњи дан у Приштини *до* петнаест часова *иђојиче* мирно (ТВ вијести).
 10. До овог тренутка све *иће* по плану (Разг.).

Оно што се запажа у вези са оваквим начином временске детерминације садашњих референцијалних радњи јесте то да се у стилиовима који су послужили за избор грађе у овоме раду оваква средства временске детерминације глаголске радње јављају ријетко.

Као и у случају квантификације у оквиру временске оријентације са значењем постериорности, и у овом случају временске детерминације садашње референцијалне радње у предлошко-падежним конструкцијама могу да се јаве именице које значе и неки временски одсјек и девербативне именце.

Пошто се ради о временској детерминацији садашње радње, постоји један услов који се обавезно мора задовољити: у овом случају, као и при временској оријентацији садашње референцијалне радње са значењем антериорности уопште, временски одсјек који се именује прилогом односно предлошко-падежном конструкцијом не може бити лијево од момента говора. Када су у питању прилози у функцији временске детерминације, онда то могу да буду они са значењем садашњости или будућности. Предлошко-падежна конструкција именује временски одсјек који може да се подудара са моментом говора, као што је у примјерима девет и десет, или се тај одсјек налази десно од момента говора, као што је у примјерима пет до осам. У десетом примјеру конструкција *до овог иђренујика* обиљежава временски одсјек који се подудара с моментом говора; у осмом примјеру конструкција *до заишва-рања* именује временски одсјек који се налази обавезно десно од момента говора. Између момента говора и овога временског одсјека постоји размак, који попуњава садашња радња.

У зависности од тога на који начин је именован временски одсјек средствима временске детерминације могу се издвојити и два типа квантификације садашње референцијалне радње. У првом случају, кад се средствима временске детерминације исказује вријеме које се подудара са моментом говора — та средства не указују на десну границу садашње радње. У другом случају, када се средствима временске детерминације исказује временски одсјек који се не додирује са моментом говора — та средства указују на десну границу садашње референцијалне радње.

Могуће је установити принцип по којем се остварује један и други тип квантификације. Тај принцип уважава значење глагола којим се исказује садашња референцијална радња. На први начин, именујући временски одсјек који се подудара са моментом говора, квантификују се садашње радње које се могу планирати. Не може се, на примјер, планирати како ће протицати један дан. Зато се, у складу са реченим, не може изнијети таква информација гдје би се моменат говора подударао са временом дана које се означава синтагмом *дванаест часова*, а да се садашња референцијална радња квантификује временском одредбом до петнаест часова. Једном ријечју, не може се у *дванаест часова* изрећи реченица: Данашњи дан у Приштини до петнаест часова *проишче* мирно.

Што се тиче именица којима се у оквиру предлошко-падежне конструкције врши временска квантификација, и ту се, такође, уочава разлика између једног и другог типа квантификације садашње референцијалне радње. Наиме, код квантификације садашње радње која се може планирати јављају се и девербативне именице и именице које означавају временски одсјек углавном без детерминатора, док се код квантификације садашње радње која се не може планирати јављају такве именице које имају уз себе детерминатор — ради указивања на то да се временски одсјек означен именицом подудара са моментом говора.

Б. Садашње нереференцијалне радње

Већ је истакнуто да се при нереференцијалном исказивању радњи чије се остваривање/оствареност везује са појмом садашњости употребљава како имперфективни, тако и перфективни презент. Сљедећи примјери илуструју ситуацију када унутар реченице нема посебних средстава која непосредно опредјељују радњу исказану обликом презента као нереференцијалну.

[11]

а) имперфективни глаголи:

1. Као и свака туберкулоза, она *се шири* на све органе (Тосић, 161).
2. *Иде* ли воз до тог места? (Сушић, 126).
3. Фразама се *кујуу* положаји и привилегије (Радовић 2, 112).
4. Ту се, на ћупријској огради, *излажу* на продају прве трешње и бостан (Андрић, 16).
5. Бинарна операција комбиновањем два елемента *производи* трешњи (Математика, 92).

б) перфективни глаголи:

6. И све *се сврши* на томе (Андрић, 85).

7. Понеки *се заустави* (Ћосић, 128).

8. Од великог терета чамац *појиде* до саме таласњаче (Новости 8, 25. 7. 85, 20).

Да у овим реченицама облик имперфективног презента исказује нереференцијалану радњу, то се разабера на основу ширег контекста односно говорне ситуације, као што се на основу једног односно другог разазнаје и то да није ријеч о прошлости или будућности, већ о садашњости. Када се ради о садашњим перфективним радњама, довољно је да се оне смјесте у садашње вријеме па да их разумијемо као нереференцијалне — пошто перфективни презент исказује само нереференцијалне радње на временском плану садашњости.

Чињеница да су имперфективним презентом у принципу исказиве и садашње референцијалне и садашње нереференцијалне радње онемогућава да се на основу сазнања да је у датом случају посриједн смјештање у оквире садашњости одмах одгонетне да ли је радња исказана као референцијална или као нереференцијална. У наведеним примјерима главну улогу у том погледу има контекст: радње се ту представљају тако да се не везују конкретно ни за један одређен моменат на временској оси. Тако се у првом примјеру глаголом исказаним предикатским презентом *шири се* не говори да се поменута људска болест шири управо у моменту говора, већ се о томе говори начелно. У другом примјеру не пита се да ли воз *иде* до извјесног мјеста управо у моменту говора, већ се пита да ли он *уопште* иде до тог мјеста. У трећем примјеру, такође на основу контекста произилази да се глаголом у облику презента не именује нека конкретна ситуација куповине положаја и привилегија, већ да се они *кују*у фразама увијек у одговарајућим приликама; и тако даље.

Дакле, ове радње се у своме контексту односно говорној ситуацији схватају као садашње нереференцијалне.

У стилима из којих је узимана језичка грађа често се нереференцијалност садашње радње у простој реченици утврђује управо на основу ширег контекста.

Већ је раније у овоме раду било говора о неким средствима која упућују на то да је радња исказана обликом презента нереференцијално представљена. Између осталог, поменути су коментари радње који говоре о њеној учесталости. Такво коментарисање сасвим је уобичајено код исказивања садашње нереференцијалне радње. Сљедећи примјери нам илуструју такву ситуацију.

[12]

а) имперфективни глаголи:

1. Код нас жеља за поседовањем скупог предмета, за друштвеним престижом често *односи* превагу над рационалношћу (НИН, 30. 6. 85, 25).
2. Њихове приче *неријетко крију* намјере за стварање одређених расположења (Ослобођење, 22. 11. 87, 3).
3. Често *се свађа* с Вуком (Ћосић, 36).
4. Ја увек *верујем* (Ћосић, 48).
5. Паметан никад *не устијева*, љепотице! (Божих, 55).
6. Заиста, понекад *одлази* по осам републичких и покрајинских делегација у оквиру делегације (НИН, 2. 6. 85, 24).

б) перфективни глаголи:

7. Увијек *се* негдје *изађе* — на неки пут или на ријеку (Јалић, 43).
8. *Увек се* код њега *прекине* колона (Ћосић, 158).
9. Данас земљорадници *обично* више од половине засејаних површина *оберу* комбајнима (НИН, 25. 8. 85, 15).
10. Понекад *се* слаб пливач у овој дубокоумности *удави* (Сушић, 158).
11. Иза неколико реченица тестаментa *понекад се сакрију* читаве људске судбине (НИН, 1. 9. 85, 24).

Овакав начин коментарисања глаголске радње¹⁷ карактеристичан је за све функционалне стилове. Такође, на овај начин коментаришу се како садашње имперфективне, тако и садашње перфективне радње.

Као што је истицано, нереференцијалне радње карактерише и то да је њихово остваривање везано за низ тачака на временској оси тако да се такве радње, у ствари, понављају. Интервали њиховог понављања могу бити различити: у неким случајевима одговарају оном што је уобичајено — условној норми, други пут одступају од условне норме. Улога језичких средстава која служе оваквој детерминацији глаголске радње управо се своди на то да укажу на карактер интервала у којима се понављају радње. На овај начин се детерминишу сви типови нереференцијалних радњи, у свим врстама у овом раду разматраних текстова.

Будући да природу референцијалних радњи карактерише везаност за једну тачку на временској оси, јасно је да оне не могу бити подвргнуте оваквој врсти детерминације. Отуда присуство оваквих одредби у предикатској синтагми недвосмислено говори да је глаголска радња исказана нереференцијално. Пошто је облик презентa склон транспоновању, то присуство оваквих одредби у предикатској синтагми

¹⁷ Панєвова 1971, 71.

не говори аутоматски да се ради о садашњој радњи. Радња се одређује као садашња на основу ширег контекста, односно говорне ситуације. Дакле, ако се на основу ширег контекста утврди да је обликом презента исказана садашња радња, присуство овакве одредбе упућује на закључак да је (и имперфективна) радња представљена неререференцијално.

Анализирана грађа потврђује да се овакве одредбе глаголске радње подједнако јављају уз перфективне и имперфективне глаголе. И уз једне и уз друге глаголе, дакле, јављају се прилошке ријечи које говоре да се радња исказана датим глаголом врши у интервалима који или одговарају условној норми, или су мањи односно већи од условне норме. Било би интересантно пратити у посебном истраживању какав је однос између глаголског вида и присуства ових прилошких одредби и њиховог карактера с погледом на то какав интервал у вршењу радње указују. Очито је да се радња њиховим присуством донекле модификује. Радње и једног и другог вида, детерминисане истоветним прилогом, исказују радњу која се понавља у истом интервалу. Без ових прилошких ријечи карактер понављане радње може варирати, зависно од тога да ли се она исказује имперфективним или перфективним обликом презента. Перфективни презент, наиме, исказујући садашњу неререференцијалну радњу може да искаже и додатну информацију о њеној епизодичности¹⁸.

И неререференцијалне радње се могу временски детерминисати. Детерминација ових радњи, као и референцијалних, врши се помоћу прилога и именица у одговарајућем падежу. За садашње неререференцијалне радње карактеристично је да се у функцији њихове временске детерминације јавља знатно богатији избор прилошких ријечи које могу обављати ту функцију. Постоје извјесне специфичности у начину и могућностима временске детерминације садашњих неререференцијалних радњи, што ће се видјети на примјерима.

И садашње неререференцијалне радње могу се временски детерминисати у виду временске локализације или временске оријентације. Сљедећи примјери илуструју могућности које имају прилошке ријечи у функцији временске локализације садашњих неререференцијалних радњи.

[13]

а)

1. Та да *нема* задржавања на отвореним терасама (Андрић, 18).
2. Пустом човеку тад све *ида* на памет (Ћосић, 315).
3. Тад *ујознајемо* њихово дубље, тајно, право својство (Десница, 22).
4. Та мржња и завист сутра *се ипреседе* у круг фабрике (НИН, 16. 3. 86, 28).

¹⁸ Ивић 1983а, 42: при исказивању епизодичности у српском језику даје се предност перфективном виду.

5. Они ноћу *вршљају* по селима (Ољача, 2, 132).
6. Дању ме *ухвати* послови (Ћосић, 39).
7. Ја *једем* једном дневно (Сушић, 52).
8. Годишње се *йокрене* око 500 дисциплинских поступака против самовољних појединаца (Ослобођење, 11. 9. 85, 8).

б)

9. Сада се на тим пољима *убиру* по двије љетине (Разг.).
10. Данас се та раздаљина *йређе* за дан (Разг.).
11. Данас људи *иду* на мјесец (Штампа).

в)

12. Индија данас *йроши* око 24 милиона тона нафте годишње (Борба, 31. 12. 77, 15).
13. Сад се на тим пољима *убиру* по двије љетине годишње (Разг.).
14. Данас се млади *сасйају* увече (Разг.).

г)

15. Љети *одлазим* на плажу тек увече (Штампа).
16. Зими *йију* чај изјутра и увече (Штампа).

У свим наведеним примјерима обликом презента исказују се садашње нереференцијалне радње. Иако у оквиру ових реченица постоје прилози од којих се неки не би могли јавити у реченици гдје је презентом исказана садашња референцијална радња, ипак се не може искључити улога ширег контекста односно говорне ситуације у смјештању ових радњи у оквире садашњости.

Ови прилози на различите начине детерминишу радњу. У првој (а) групи прилози означавају оне тачке на временској оси у којима се врши (понавља) радња у садашњости. Они, дакле, не идентификују временски одсјек у коме се врши нереференцијална садашња радња као цјелина, већ низ таквих одсјека за које се веже појединачна радња која улази у састав нереференцијалне као мноштва. Као што се види, у оваквим случајевима се не успоставља директнији однос између ових момената који се именују прилозима и момента говора, мада те радње и захватају моменат говора (па се по томе и распознају као садашње). Ипак — при њиховом се исказивању не даје информација о томе да ли моменат говора пада у вријеме вршења или у интервал између два таква вршења радње у понављању. Тако се у првоме примјеру прилог *йада* може схватити у значењу сваки *йуџи йада*, а тако је и у слједећа два примјера. У четвртом примјеру прилог *суйра* треба схватити у смислу сваки *йуџи суйра*.

Овдје је уочљив и помињани већн списак прилошких лексема које се могу појавити само у функцији локализације садашњих нереференцијалних радњи, никако и референцијалних. Наиме, ни један од прилога који се јављају у наведеним примјерима из групе (а) не може обављати функцију временске локализације садашњих референцијалних радњи. Чак се међу њима јављају неки (*сућра*, нпр.) који првенствено упућују на будућност. Значење будућности и јесте уткано у поруку која се преноси датим примјерима: оно што слиједи у односу на неку дату ситуацију јесте то да *се мржња и зависити преседе*.

У групи (б) прилогом се не детерминишу овако појединачне радње издвојене из мноштва, већ садашња нереференцијална радња у цјелини схваћена као мноштво појединачних. Ту се, дакле, временском детерминацијом означава широк временски простор у коме се врши садашња нереференцијална радња. За овакву локализацију садашње нереференцијалне радње најчешће се употребљавају прилози *сада* и *данас*, с тим што они ту указују на најширу садашњост. Истина, и ови прилози могу да се јаве и у функцији временске локализације појединачних радњи чија укупност сачињава један јединствен, нереференцијално конципован ситуациони ток: *Данас ради* ово (сутра већ жели нешто друго). Тешко је овакво значење прилога о којима је ријеч остварити у оквиру просте реченице, без њеног ослонаца на друге просте реченице. Ипаче, у оквиру изоловане просте реченице ови прилози упућују на референцијалност садашње радње, чешће него на нереференцијалност.

У групи (в) у служби локационе идентификације садашње нереференцијалне радње јављају се два прилога: један служи за временску локализацију нереференцијалне радње као цјелине, други за именовање оних временских одсјека у које пада свако појединачно понављање радње именоване глаголом. У првом и трећем примјеру прву службу има прилог *данас*, у другом примјеру то је прилог *сад*. Прилози *годишње*, у прва два примјера, и *увече*, у трећем примјеру, служе за именовање оних временских одсјека у којима се врши појединачна радња. Као што се може видјети, у овој групи реченица садашња нереференцијална радња се локализује на два начина, и на начин илустрован примјерима из прве и начин који се уочава при разматрању друге групе примјера.

На крају, примјери из групе (г) илуструју још једну могућност локализације садашњих нереференцијалних радњи. И ту се у предикатској синтагми јављају по два прилога, али је овдје ситуација другачија од оне коју илуструју примјери из групе (в). Овдје се једним прилогом именује временски одсјек у коме се врши појединачна радња из оквира нереференцијалне схваћене као мноштва радњи. У наведеним примјерима то су прилози *увече* и *изјутра*. Други прилог именује већи временски одсјек у коме се врши понављање у интервалима одређеним оним првим прилозима. Ни овај већи временски одсјек, међутим, не

представља вријеме садашње нереференцијалне радње у цјелини. И они именују периоде који се понављају. Из дефиниције нереференцијалне радње као дискретног, неизбројивог мноштва радњи произилази да она и не може имати јасно омеђено вријеме у коме се понавља. Прилозима се може именовати вријеме у коме се одвија садашња нереференцијална радња као цјелина, али ти прилози не одређују границе тога времена. Такву функцију обављају прилози *сада* и *данас* у групи б) и в). У оквиру овога времена могу се радње различито временски квантификовати¹⁹.

Оно по чему се садашње нереференцијалне радње разликују од референцијалних у погледу временског коментарисања јесте то да оне имају могућност двоструке временске детерминације: именовање временског одсјека у коме се остварује свака појединачна радња и онога у који је смјештен већи број понављаних радњи или, пак, именовање неограниченог времена у коме се врши садашња нереференцијална радња као неодређено мноштво. Код садашњих референцијалних радњи није уобичајена употреба у једној предикатској синтагми прилошких ријечи са ширим и ужим временским значењем, осим кад је један у функцији објашњења другог.

На основу анализиране грађе може се закључити да се у функцији временске детерминације садашњих нереференцијалних радњи најчешће јављају прилози којима се именује вријеме у коме се понавља појединачна радња. У таквој функцији јављају се прилози *тада*, *ноћу*, *дању*, *ујутро*, *увече*, *годишње*, *дневно* и сл. Они не долазе у служби временске детерминације садашњих референцијалних радњи. Зато њихово присуство у предикатској синтагми гдје се обликом (имперфективног) презента исказују садашње радње говори о њиховој нереференцијалној остварености.

У функцији временске локализације садашњих нереференцијалних радњи јављају се и именице у одговарајућим падежима. Те именице могу бити, као и код временске детерминације садашњих референцијалних радњи, различитог карактера: такве које саме означавају неки временски одсјек или, пак, девербативне именице. И овдје функцију временске локализације глаголске радње падежи обављају а) као слободни: инструментал; б) са обавезним детерминатором^{19а}: генитив, акузатив и инструментал; в) са предлозима: генитив, акузатив, инструментал и локатив. Дакле, репертоар падежа у функцији временске локализације садашњих нереференцијалних радњи готово да је идентичан ономе који се јавља при локализацији садашњих референцијалних радњи. На одабраним примјерима који слиједи видјеће се како се ови падежи

¹⁹ Панева 1971, на једном мјесту запажа да могућност временских подјела понекад зависи и од маште истраживача.

^{19а} О обавезном детерминатору в. Ивић 1983в.

употребљавају у овоме случају и како се, уз њихово присуство, садашње радње разликују по критеријуму референцијалност/нереференцијалност.

Слободни инструментал као средство временске локализације садашњих нереференцијалних радњи јавља се релативно често. Такву његову службу илуструју примјери који слиједе.

[14]

1. Нећељом *идем* у цркву, ма све рјеђе (Ковач, 121).
2. Ујутро зором босим табанима *гази* се ивањски пепео (Ковач, 122).
3. *Чешљају* се суботом (Борба, 31. 12. 77, 15).
4. Каја нам суботом *доноси* сир (Ивић, 1983, 42).
5. Мандат члана Радничког савета *ћрестјаје*: 1) Истekom времена за које је изабран; 2) Опозивом од стране чланова радне заједнице (Радовановић 1977, 125).

Наведени примјери показују да се у облику инструментала јављају како именице које означавају временски одсјек, тако и девербативне именице. Овакав начин временске детерминације радње карактеристичан је за различите функционалне стилове српског језика. Наведени примјери говоре да се инструментал јавља најчешће у служби локализације појединачне радње из састава нереференцијалне, конциповане у виду мноштва. Док је за садашње референцијалне радње карактеристично да се слободни инструментал у функцији временске локализације практично и не јавља, овдје је он уобичајено средство локализације садашњих нереференцијалних радњи. Зато се може рећи да његово присуство у служби временске одредбе садашње радње говори о њеном нереференцијалном карактеру²⁰.

У анализаној грађи нашао сам примјере за сва три падежа са обавезним детерминатором.

[15]

а) генитив:

1. Сваке године *региструје* се три хиљаде нових случајева меланоме (НИН, 18. 8. 85, 57).
2. Лука М., секретар комитета, сваке године, на неколико дана прије, *јави* ми се дописницом из Мостара (Ковач, 232).
3. Али ни чешљање, удешавање пред огледалом, *не чини* се сваког дана (Борба, 31. 12. 77, 15).
4. *Ѕоречкају* се сваке недеље (Гортан-Премк, 130).
5. Овога лjeta киша *ида* често (Разг.).

²⁰ Ивић 1954: „кад год се јави, повлачи за собом вршење глаголске радње“. В. Ивић 1983, 42; посебно Ивић 1988.

6. Посљедњих година Лука ме обилази сваког љета (Разг.).

б) акузатив:

7. На брзу руку, свако поподне, *ѿосїреми* суђе (Гортан-Премк, 128).

8. Сваки дан *се шали* с њом (Гортан-Премк, 129).

9. Наставник нас тај дан *не ѿиша* нову лекцију (Разг.).

10. Овај мјесец *учимо* нешто ново свакога дана (Разг.).

в) инструментал:

11. Раним јутром *одеће* право на пијаци (НИН, 22. 11. 85, 50).

У употреби ових конструкција у функцији временске локализације садашњих нереференцијалних радњи уочавају се неке сличности са њиховом употребом у служби временске локализације садашњих референцијалних радњи. Прво — ни овдје се у падежима са обавезним детерминатором не јављају девербативне именице. Друго — уочљива је сличност у погледу фреквенције појединих падежа: најчешће се јављају именице у облику генитива, затим у облику акузатива, а облик инструментала се јавља најрјеђе. Такође, ове падежне конструкције се јављају у служби временске детерминације и имперфективних и перфективних радњи.

У функцији обавезног детерминатора са облицима генитива и акузатива најчешће се јавља замјеница *сваки*. И ове конструкције се најчешће јављају у функцији временске локализације појединачне радње из састава нереференцијално представљене садашње радње. Улога падежне конструкције овдје је та да именује тај временски одсјек у коме се радња понавља. Често се тиме даје и податак о карактеру понављања радње са становишта регуларности/нерегуларности.

И овим конструкцијама може се именовати вријеме у које се понавља радња. Тада се датом именицом уз обавезни детерминатор именује вријеме у које пада моменат говора, што је услов да се дата радња схвати као садашња. Службу временске локализације нереференцијалне радње као мноштва имају конструкције *овога љећа*, у петом, *ѿосљедњих година*, у шестом, и *овај мјесец* — у десетом примјеру.

Шести и десети примјер илуструју и овако остварљиву ситуацију: нереференцијална се радња квантификује помоћу двије падежне конструкције. Прва од наведених конструкција — *ѿосљедњих година* и *овај мјесец* — служи временској локализацији нереференцијалне радње као мноштва, а друга — *сваког љећа* и *свакога дана* — именовању времен-

ског одсјека у коме се врши појединачна радња, тј. у коме се она понавља.

На крају се може истаћи да до овакве временске детерминације садашње нереференцијалне радње долази у свим функционалним стилима.

У служби временске локализације садашње нереференцијалне радње јављају се четири падежа с предлозима: генитив, акузатив, инструментал и локатив. За српски језик је карактеристичан велики број предлога који долазе уз различите падежне облике. То се огледа и у случају кад предлошко-падежне конструкције обављају функцију временске локализације нереференцијалне радње. У сакупљеној грађи нашао сам потврде о употреби следећих конструкција.

[15]

а) генитив:

1. Све то светиња *йогaзи* и *разнесе* за свакодневних сакупљања (Станојичић, 135).
2. Радници у току године *уиџврђују* и *исилађују* лични доходак као аконтацију (ЗУР, 63).
3. Ми током ове деценије сваког месеца *йродајемо* од сто до хиљаду Хесеових дела (НИН, 1. 9. 85, 28).
4. Јавни, полемички и национални адреналин као да све брже *скаче* код ове теме (НИН, 20. 10. 85, 30).
5. Посред зиме пешице он *оџлази* манастире моравске (Стевановић 1969, 334).
6. На крају пословне године *сасђавља* се завршни рачун основне организације (ЗУР, 67).
7. Значајне државне или партијске посете по правилу *не остиџа-рују* се преко викенда (НИН, 20. 10. 85, 45).
8. *Седимо* увече или преко дана (Стевановић 1969, 319).
9. Коначни обрачун личног дохотка за сваког радника *уиџврђује* се приликом утврђивања завршног рачуна (ЗУР, 63).
10. Приликом узимања крви игла се *корисђи* само једанпут (НИН, 1. 9. 85, 54).
11. Ту суму Лотика *ођиђише* код обрачуна дневног дохотка (Андрић 1, 225).
12. *Приђрема* стручно мишљење код куповине или продаје возила (Радовановић 1977, 121).
13. На почетку рада *усџаја* се дневни ред.

б) акузатив:

14. Женскиње *се не чешђа* у петак (Борба, 31. 12. 77, 15).
15. У такве тешке ноћи моја мати *слуђи* (Стевановић 1969).

16. Тек у јесен *йорасѣу* им крила (Удбеник).
17. На тај дан *ујуђује се* негдје (Ковач. 268).
18. Уз ручак све до пред вече *йијемо* вино из букаре (Ковач, 232).
19. На село *одлазе* само за празнике (Разг.).

в) инструментал:

20. Са годинама све се код човјека гаси (Разг.).
21. Поглед такве жене *йосѣјаје* с временом све више немиран (Станојчић, 139).
22. И са сваком наредбом *ограничава* се у нечем човек појединац (Станојчић, 139).

г) локатив:

23. У повољним годинама *шљива* у овом крају одлично успијева (Разг.).
24. Марко га *йрекида* у писању (Радовановић 1977, 119).
25. При разговору он често *вади* своју ситну оловку (Андрић).
26. Вас *се најезим* при помисли на уљудности према непријатељу (Ковач, 72).
27. *Трга* га костобоља *йо ноћи* (Самоковлија, 55).
28. Ђ ускршњим постовима *йойушѣа* вид (Ковач, 205).
29. На поласку *се* обично *изљуби* са родитељима (Разг.).

Може се одмах запазити да се при временској локализацији садашњих нереференцијалих радњи јавља знатно већи број предлошко-падежних конструкција него што је то био случај са референцијалним садашњим радњама. Овдје се јављају готово све предлошко-падежне конструкције које су за ове падеже карактеристичен у српском језику. У овим конструкцијама јављају се и именице које значе неки временски одсјек, и девербативне именице²¹. Уочава се и извјесна несиметричност у погледу фреквенције појединих падежа у функцији временске детерминације садашњих нереференцијалих односно референцијалних радњи. Међутим, то у овоме раду није подробније анализирано.

И овим падежним конструкцијама најчешће се временски локализује појединачна радња која припада нереференцијалној радњи као мноштву. Улога ових конструкција састоји се у томе да именује на

²¹ У неким конструкцијама јавља се ограничен број именица једне или друге класе, о чему је код нас писано, за локативне — Батистић 1972, па зато о томе овдје и не говорим. Пажње вриједна су и запажања Станојчића 1967 и Гортан-Премк 1971. Такође, овдје нећу говорити да неке од ових конструкција уз временско значење могу имати и нијансе другог значења.

временској оси оне тачке у којима се таква радња јавља. Ове конструкције могу, међутим, и другачије да временски детерминишу садашњу нереференцијалну радњу. Може се именовати и шири временски одсјек у коме се радња понавља, а да тај одсјек не представља вријеме вршења нереференцијалне радње у цјелини; она се простире и изван оквира тога одсјека. Такав случај илуструје други и двадесет пети примјер. Овакве конструкције ни на који начин не указују да временски одсјек именован њима захвата и моменат говора; у том погледу оне именују вријеме исто као и конструкције које именују временске одсјеке у које се понавља свака појединачна радња из састава нереференцијалне радње као мноштва. То говори да је радња представљена нереференцијално. Примјер број три илуструје ситуацију када се предлошко-падежном конструкцијом именује вријеме у којем се врши садашња нереференцијална радња као цјелина. За такву конструкцију је карактеристично, као и за свако друго средство локализације садашње радње — референцијалне или нереференцијалне као цјелине, да именује вријеме без ограничавања. Дакле, овакве конструкције на исти начин временски детерминишу садашње референцијалне и нереференцијалне радње; зато оне немају могућност да садашњу радњу одређују у погледу опозиције референцијалност/нереференцијалиност. Радња се у том погледу разликује на основу других показатеља.

Последњи помињани, трећи, примјер илуструје још једну могућност временске детерминације садашњих нереференцијалних радњи. У функцији временске локализације садашње нереференцијалне радње не јављају се само двије падежне конструкције; оне припадају различитим типовима. Једна је предлошко-падежна конструкција *ишом ове деценије*, а друга је падеж са обавезним детерминатором *сваког месеца*, која, узгред речено, у овој реченици и указује на то да се обликом презента исказује садашња нереференцијалина радња.

Примјер број три показује да се предлошко-падежна конструкција проширује детерминатором: током *ове* године. Када се овом конструкцијом именује временски одсјек у коме се врши садашња нереференцијална радња као цјелина, онда се она обавезно овако проширује детерминатором, што омогућава да се именује вријеме које обухвата и моменат говора.

Није, међутим, само у оваквим ситуацијама присутан детерминатор у склопу предлошко-падежне конструкције. Ако упоредимо, рецимо, шеснаести и седамнаести примјер, видјећемо да се и они разликују по томе што се у шеснаестом примјеру јавља предлошко-падежна конструкција без детерминатора, а у седамнаестом се јавља и детерминатор: *у јесен — на њај дан*. И у једном и у другом случају предлошко-падежна конструкција служи временској локализацији појединачне радње из састава нереференцијалне као мноштва.

Може се, на крају, поставити питање: како се утврђује да је садашња радња именована референцијално односно неререференцијално ако се све радње временски детерминишу истим предлошко-падежним конструкцијама; имају ли ове конструкције какве специфичности у употреби у једном и другом случају? Ту заиста постоје извјесне упадљиве сличности, али и довољно уочљиве разлике. Идентично се понашају предлошко-падежне одредбе у случајевима временске локализације садашњих неререференцијалних радњи као мноштва и садашњих референцијалних радњи. У таквим случајевима потребно је да са конструкцијом именује вријеме које обухвата и моменат говора. Најчешће се то постиже проширивањем конструкције детерминатором — уп. већину примјера из четврте групе, за садашње референцијалне радње (на стр. 45), односно трећи примјер из петнаесте групе (на стр. 61), за садашњенеререференцијалне радње. Много рјеђе се ово постиже помоћу контекста, односно говорне ситуације — уп. девети примјер из четврте групе за садашњу референцијалну радњу: Младићи *йри раду* певају — гдје се из контекста јасно разазнаје да је ријеч о конкретној, појединачно оствариваној радњи.

При саопштавању неререференцијалних радњи много чешће се предлошко-падежним конструкцијама детерминише појединачна радња у оквиру садашње неререференцијалне схваћене у смислу мноштва појединачних радњи. У таквим случајевима јавља се или предлошко-падежна конструкција без посебног детерминатора или се јавља и посебан детерминатор, али такав који искључује могућност да се именованим временским одсјеком обухвати и моменат говора. Ово се може илустровати већ помињаним шеснаестим и седамнаестим примјером из петнаесте групе примјера: *у јесен — на њај дан*. Дакле, ако се овакве конструкције јављају без детерминатора или са детерминатором који не обезбјеђује да се њоме искаже временски одсјек који обухвата и моменат говора, онда оне служе као показатељ да је презентом исказана радња неререференцијалног карактера. У ово се можемо лако увјерити ако, нпр., у петом примјеру из четврте групе примјера за референцијалне радње, изоставимо детерминатор: *Уз овај раѝ* сељак подноси барем четири реквизиције — *Уз раѝ* сељак подноси барем четири реквизиције. Само у ријетким случајевима контекст нарушава овај принцип (помињани примјер *Младићи йри раду љјевају*).

У оквиру временске локализације садашња неререференцијална радња се може и квантификовати. У тој служби јављају се прилошке ријечи и одређени облици падежа. Сљедећи примјери илуструју квантификацију помоћу прилога.

[16]

1. У нашим крајевима кафа се *ѝје* дуго (Разг.).
2. Већ дуго се *ѝосјећујемо* (Разг.).
3. Јутарњу кафу обично *ѝје* дуго (Разг.).
4. Лијепи доживљаји не *ѝрају* дуго (Разг.).

На основу наведених примјера може се закључити да се радње могу квантификовати на два начина: прилог служи за детерминацију нереференцијалне радње као цјелине или за квантификацију појединачне радње у оквиру нереференцијалне. Први случај илуструју прва два примјера, а други — последња два примјера.

У истој функцији јављају се и слободни инструментал и генитив и акузатив са обавезним детерминатором. Тако је у следећим примјерима:

[17]

а) слободни инструментал:

1. Марко годинама *долази* у свој стари завичај (Штампа).
2. Тада отац данима *не њроговори* (Разг.).
3. Већ деценијама *се* у овом крају људи *окућљају* за Госпојину (Штампа).

б) генитив са обавезним детерминатором:

4. *Примјећујете* тог типа већ неколико дана (Трифковић, 60).
5. Неколико дана он редовно *навраћа* код Петра (Разг.).

в) акузатив са обавезним детерминатором:

6. Цијелу зиму он *иде* на скијање (Разг.).
7. Цио дан он *јроведе* у кући.

Садашње нереференцијалне радње се овако временски детерминишу знатно рјеђе него што је то случај са детерминацијом у функцији временске локализације радње. Као и код садашњих референцијалних радњи, и овдје се у функцији временске квантификације радње јављају само именице које значе неки временски одсјек. Падежне конструкције, као и прилози, могу да детерминишу садашњу нереференцијалну радњу на два начина: квантификујући радњу или као ситуациону цјелину, или сваку њену појединачну реализацију у времену. Први случај илуструје примјер број три, а други примјер број два.

Као и референцијалне, тако се и нереференцијалне радње могу временски детерминисати прилозима и падежним конструкцијама са значењем оријентационе идентификације. За разлику од референцијалних садашњих радњи, нереференцијалне се могу временски ближе одредити и прилозима са значењем постериорности. То значење исказују прилози у примјерима који слиједе.

[18]

1. Затим *рјешава* укрштене ријечи (Штампа).
2. Потом *се* дјеца *јоново* враћају на плажу (Штампа).
3. Већина дјеце онда *иде* на спавање (Разг.).

Пошто се оваквим средствима садашње референцијалне радње не детерминишу, њихово присуство у реченци говори да је радња обликом презента исказана неререференцијално.

У функцији оријентационе идентификације са значењем постериорности чешће се јављају предлошко-падежне конструкције. Најчешће се у тој служби јавља генитив са предлозима *након* и *послије* и локатив са предлогом *ио*. Сљедећи примјери илуструју такву детерминацију садашње неререференцијалне радње.

[19]

а) генитив:

1. Послије ових издвајања издохотка *добија* се чист доходак (Ћећез, 197).
2. Послије закључивања самоуправног споразума о удруживању у радну организацију, радници... *доносе* статут радне организације (ЗУР, 126).
3. У потпуној тами живот здраве одрасле особе *гаси се* после неколико дана (НИН, 18. 8. 85, 56).
4. Након повратка из школе дјеца *ишу* задаћу (Штампа).

б) локатив:

5. По завршеном конкурсy комисија *ушврћује* приједлог за именовање инокосног пословодног органа (ЗУР, 154).
6. Одлука *добија* обавезну снагу по истеку одређеног рока (Радовановић 1977, 111).
7. По повратку из војске он више *не навраћа* код нас (Разг.).
8. Пшеница се *сије* и *ио* Михољу.

Као и код локационе идентификације, и у овом случају у служби временске детерминације садашње неререференцијалне радње чешће се јављају падежне конструкције чија се улога своди на ближе временско одређивање појединачних радњи из састава неререференцијалне као мноштва. У седмом примјеру предлошко-падежна конструкција омогућује нам да се оријентишемо у погледу времена, радње као ситуационе цјелине. У свим осталим примјерима ове конструкције детерминишу појединачну радњу. У првом случају конструкцијом се именује временски одсјек иза кога се врши садашња неререференцијална радња као цјелина. У другом, пак, случају падежна конструкција именује временски одсјек иза кога се врши свака појединачна радња. Грађа којом располажемо наводи на закључак да се у савременом језику у оваквим конструкцијама јављају чешће девербативне именице.

Исте предлошко-падежне конструкције, видјели смо, служе и истом типу временске детерминације садашњих референцијалних радњи. Поставља се питање како се оне понашају у једном и другом слу-

чају детерминације, имају ли какву улогу у уобличавању садашње радње у погледу овога критеријума. Често су ове конструкције у формалном погледу идентичне, што отежава идентификовање јединога односно другог типа садашњих радњи. Међутим, и ту је ипак уочљива једна разлика: избор именице која се морфолошки устројава као детерминативна падежна конструкција није идентичан у једином и другом случају. Тако у другом примјеру девербативна именица *закључивање*, употребљена уз глаголски облик *доносе*, упућује на закључак да није у питању референцијална ситуација, већ да се ближе одређује свака појединачна радња из састава једног неререференцијално конципированог ситуационог тока. Ипак, мора се рећи да овдје значајну улогу игра шири контекст односно говорна ситуација. Када се ради о детерминацији садашње неререференцијалне радње као мноштва, нема никакве разлике у односу на детерминацију референцијалне радње. Тада је контекст главни показатељ начина на који се семантички уобличава садашња радња, односно у њему лежи кључ разумијевања тога да ли је у датом случају референцијалност или неререференцијалност у питању.

У оквиру оријентационе детерминације са значењем постериорности радња се може и квантификовати. У таквој функцији јављају се прилози и предлошко-падежне конструкције. Сљедећи примјери илуструју такве случајеве.

[20]

а) прилози:

1. Одавно он *долази* овамо на скијање (Разг.).
2. Отада *се* њихова дјеца *не играју* (Разг.).
3. Отада и младунчад *излази* из склоништа (Штампа).

б) генитив:

4. Даскаши, љубитељи једрења, већ од раног јутра *заузимају* положаје (Ослобођење, 28. 8. 85, 6).
5. То се од давнина *обавља* у кругу породице (Штампа).
6. Од завршетка првенства његови фудбалери редовно *шпренирају* (Штампа).
7. Још из старих дана на Ђурђевдан се *бере* цвијеће (Разг.).

Смисао квантификације састоји се у томе да се прилогом односне предлошко-падежном конструкцијом укаже на временски одсјек од када се врши садашња неререференцијална радња у цјелини или се тим временским одсјеком указује откада се врши појединачна радња из састава неререференцијалне. Први случај илуструје први пример из а) подгрупе и, рецимо, шести из групе б). Други случај илуструје трећи примјер из а) групе и четврти из групе б). У функцији детерминације ових

радњи предлошко-падежним конструкцијама јављају се не само девербативне именице него и такве које значе неки временски одсјек. Приказана средства временске квантификације радње не доприносе значајније разликовању радње према критеријуму референцијалност/нереференцијалност. У том погледу пресуднија улога припада другим језичким средствима у оквиру реченице или ширем контексту односно говорној ситуацији.

Нереференцијалне садашње радње могу се временски детерминисати средствима оријентационе идентификације са значењем anteriornosti. И у овом случају такву улогу врше прилози и предлошко-падежне конструкције. Сљедећи примјери показују временску детерминацију садашње нереференцијалне радње помоћу прилога.

[21]

1. На састанке он увијек *долази* раније (Разг.).
2. Љети сунце *излази* раније (Разг.).
3. Нешто раније *припреми* се зачин (Разг.).

На овај начин прилози детерминишу садашњу нереференцијалну радњу без обзира на њену видску вриједност. Углавном се прилошком одредбом детерминише појединачна радња из састава нереференцијалне.

У истој функцији јављају се облици генитива и акузатива са предлозима, као што показују сљедећи примјери.

[22]

а) генитив:

1. Прије изласка сунца млада нероткиња *ваља се* у росној трави (Ковач, 211).
2. Прије утврђивања периодичног обрачуна... радници *размаиџају* резултате свога рада (ЗУР, 67).
3. Прије ступања на дужност инокосни пословни орган... *пошљикује* изјаву (ЗУР, 167).
4. Уочи Ивањдана *йале* се кријеси од сувих грана и сламе (Ковач, 211).

б) акузатив:

5. А под старост опет *прогледамо* на природу (Десница, 34).
6. Пред зору *мрзне* (Стевановић 1969, 410).
7. Пред полазак у школу *йоздравља се* са свима (Разг.).
8. Пред значајне турнире *йренира се* сваки дан (Штампа).

У оваквим предлошко-падежним конструкцијама јављају се девербативне именице, чешће, и именице које значе временски одсјек, рјеђе. Оваквом начину временске детерминације подвргавају се сада-

шње нереференцијалне радње имперфективног и перфективног вида. У свим наведеним примјерима, сем посљедњег, именује се временски одсјек прије којег се врши појединачна радња из састава нереференцијалне као мноштва радњи. У посљедњем примјеру предлошко-падежна конструкција именује временски одсјек прије којег се понавља радња у садашњости, али и то није нека коначна граница, и то је временски одсјек који се понавља у већим интервалима.

Исте предлошко-падежне конструкције јављају се и у функцији овакве временске детерминације садашњих референцијалних радњи. Анализирана грађа указује на то да су оне знатно чешће у случају кад се обликом презента исказују садашње нереференцијалне радње. Пошто се истим конструкцијама исказују оба типа садашњих радњи, поставља се питање имају ли оне какву улогу у разликовању садашње радње по овоме критеријуму. Сама чињеница да се оне јављају готово само уз глаголе у облику презента онда кад тај облик исказује садашњу нереференцијалну радњу, говори да њихово присуство упућује на то да је у питању садашња нереференцијална радња. Тако, нпр., тешко се могу радње исказане обликом (имперфективног) презента у овдје наведеним примјерима протумачити као референцијалне.

И у оквиру оријентационе идентификације са значењем антериорности садашње нереференцијалне радње се могу квантификовати. Ту функцију, и у овом случају, обављају прилози и генитив с предлогом *до*. Сљедећи примјери илуструју временску детерминацију садашње нереференцијалне радње на тај начин.

[23]

а) прилози:

1. Досада *иде* у школу редовно (Разг.).
2. Досада нас *ћосјећује* (Разг.).
3. Он увијек *дође* дотада на посао (Разг.).
4. Дотада ја *чићам* новине (Разг.).

б) генитив:

5. До избора новог директора организацијом *ућравља* раднички савјет (ЗУР, 189).
6. До тога времена дјеца *сједе* у хладу (Штампа).
7. У таквим приликама *ћјева* се до зоре (Разг.).
8. До овога времена он *не долази* редовно (Штампа).

При оваквој временској детерминацији садашње нереференцијалне радње, указује се на временски одсјек *до* којег се врши нереференцијална радња у цјелини или се именују они временски одсјеци до којих траје појединачна радња из састава нереференцијалне. Први случај илуструју први и други примјер, са прилозима, и осми примјер, са

предлошко-падежном конструкцијом у функцији временске детерминације радње. Други случај илуструју остали примјери. Када се квантификује садашња нереференцијална радња као мноштво, онда ова језичка средства не именују и десну границу вршења радње. У овоме случају очитује се подударност начина детерминисања са детерминисањем на исти начин садашње референцијалне радње која се не може планирати. Када се, пак, временски квантификује појединачна радња која улази у нереференцијалну као мноштво, онда се средствима временске детерминације исказује временски одсјек који представља десну границу те радње. Мада нисам нашао примјере (што говори да су у пракси ријетки), могућа је двојна временска детерминација, тј. такав случај да се квантификује и нереференцијална радња као цјелина и појединачна радња: До сада дјеца *осијају* до 12 часова.

Прилози који служе за квантификацију нереференцијалне радње одређујући временски појединачне радње не јављају се при овоме типу временске детерминације садашње референцијалне радње. Зато њихово присуство уз глагол исказан обликом презента говори да је (и имперфективна) садашња радња представљена нереференцијално. И у оквиру предлошко-падежних конструкција понекада се садашња нереференцијална радња квантификује тако што се именује десно ограничење појединачне радње именујући временски одсјек који није карактеристичан за исти тип детерминације садашње референцијалне радње, нпр.: до тога времена. Овакав начин временске детерминације радње говори да је (и имперфективна) садашња радња исказана нереференцијално. Треба, међутим, нагласити да се и у овим случајевима радња исказана обликом презента разумијева као нереференцијална уз значајан допринос ширег контекста или говорне ситуације.

Постоје још неки начини уобличавања просте реченице који у великој мјери, или у цјелини условљавају да се садашња радња у њима представља само нереференцијално. Један од начина, илуструју следећи примјери.

[24]

1. Уосталом, секретар одбора *командује* *парадама* (Сушић, 58).
2. Моника *игра* добро на турнирима (Разг.).
3. Марко *јуши* цигарете (Разг.).

На плану садашњости презентом у овако организованим реченицама радња се увијек поима као нереференцијална радња због тога што се, при референцијално исказаној садашњој радњи, дакле у једном моменту, не може успоставити непосредан однос између појма именова-ног именицом *секретар* у једнини и појма именова-ног лексемом *пара-*

да у множини. Слично је и у другом и трећем примјеру²². Таква кореспонденција између актаната глаголске радње у оваквим реченицама могућа је једино при неререференцијалном представљању садашње радње.

Постоји један тип реченица са уопштено-личним значењем²³ у којима се обликом презента на плану садашњости могу исказивати само неререференцијалне радње. Такав случај илуструју следећи примјери.

[25]

1. Раним јутром *одеће* право на пијачу (НИН, 22. 9. 85, 50).
2. *Осећаће* се беспотребним (НИН, 10. 11. 85, 15).
3. Годину дана *радиш* (НИН, 25. 8. 85, 19).
4. Куда год *кренеш* — зид (НИН, 2. 3. 86, 26).
5. Само *окренеш* 988 (Разг.).

Најчешће се презент у оваквим реченицама јавља у другом лицу јединине, мада није искључена ни могућност његовог остваривања у другом лицу множине. Ту је друго лице уопштено, а радња пренесена „на општељудски и општевременски план“²⁴. У оваквим реченицама не може се презентом исказана радња схватити другачије него као неререференцијална. У савременом српском језику овакве реченице су карактеристичне за разговорни и журналистички стил, па чак и за књижевнo-умјетнички. Најмање им се простора отвара у научном и административно-правном стилу. Разлог за то треба тражити у чињеници да овакве реченице карактерише посебна експресивност.²⁵

Треба поменути још један тип реченице у којој се обликом презента на плану садашњости исказују неререференцијалне радње. Њега илуструју следећи примјери:

[26]

1. Колими *се љилази* с морске стране (НИН, 11. 8. 85, 29).
2. С пријатељима се друкчије *разговара* (Штампа).
3. Са тим стварима се *не игра* (Разг.).
4. (Узмите бронхи.) Лакше се *дише*.
5. Поклону се *не гледа* у зубе (Пословица).

И у овим реченицама²⁶ обликом презента исказује се садашња неререференцијална радња уз минимално учешће контекста.

²² На ово је већ указала Хлавса 1979, 163. Ово се, међутим, не може апсолутизовати.

²³ Маројевић 1977, 102.

²⁴ Маројевић 1977, 102.

²⁵ Стевовић 1974, 337: ове реченице карактеришу говорни језик, посебно народно стваралаштво; Ивић 1962–1963, 96: овај тип реченица карактерише „специјални, експресивни ниво изражавања“.

²⁶ Један тип безличне реченице.

Ако се сада вратимо на временску детерминацију глаголске радње, видјећемо да се временско детерминисање сваке радње своди на давање података о времену, с тим што је сваки такав податак у суштини одговор на једно од ова четири питања: *када*, *ошката*, *докада* и *колико дуго*²⁷. Досадашња анализа грађе је показала како се у оквирима просте реченице даје одговор на ова питања. Другим ријечима, отјелотворење у реченици временских детерминатора можемо схватити као својеврсно давање одговора на неко од ових питања.

Као што се у реченицама може јавити временска квалификација радње у смислу давања одговора на ова питања, тако се реченици може дати упитна форма управо зато да би се добило обавјештење о таквој квалификацији, тј. да би се добио такав одговор. Другачије речено, постоје упитне реченице које се уводе са *када*, *ошката*, *докада* и *колико дуго*. Ове реченице су интересантне са становишта употребе презента зато што су у неким од њих презентом исказана радња може представљати или референцијално или нереференцијално, а у другим само нереференцијално. Само нереференцијално се именују садашње радње у реченицама које се уводе упитним *када*, а у одређеним приликама и у реченицама које се уводе упитним *докада*. Уколико су у питању облици *ошката* и *колико дуго*, обликом презента је исказива и референцијална и нереференцијална радња²⁸.

Сљедећи примјери илуструју употребу презента у реченици која се уводи упитном ријечју *када*.

[27]

1. А *када учиш*? (Божих, 47).
2. *Када ствараише* (Селимовић 2, 277).
3. *Када тело располаже* кинетичком енергијом? (Димић, 99).
4. *Кад независну реченицу не одвајамо* зарезом? (Вуковић 1967а, 53).
5. *Кад у вама настјуи* онај бљесак, онај дивни, неухватљиви тренутак унутрашње смирености и потпуне хармоније? (Селимовић 2, 358).

У свим наведеним примјерима исказане су садашње нереференцијалне радње — у прва четири имперфективне, у петом — перфективна. Како се на плану садашњости перфективним презентом и исказују једино нереференцијалне радње, ни у овом типу реченице у том погледу нема ништа посебно. Интересантна је међутим, употреба имперфективног презента: на плану прошлости и будућности реченице са оваквим уводним упитним ријечима могу исказивати како нереференцијалне, тако и референцијалне радње: *А кад си учио*? *А кад ћеш учити*?

²⁷ Панева 1971, 65.

²⁸ Види: Танасић 1986.

Поставља се, дакле, питање зашто се овим реченицама на плану садашњости исказују само нереференцијалне радње.

Да би се дошло до одговора на ово питање, потребно је вратити се дефиницији референцијалне и нереференцијалне садашње радње. Као што је понављано, при исказивању садашње референцијалне радње подударају се три карактеристична момента: моменат вршења радње, моменат говора и моменат референције. То значи да се при исказивању садашње референцијалне радње аутоматски прибавља и податак о њеном моменту референције, податак који се управо тражи овом упитном реченицом. Податак који се тражи оваквом упитном реченицом, садржи се дакле, у податку о постојању садашње референцијалне радње. Зато се и искључује могућност тражења тога податка, односно постављање оваквога питања нема смисла. Само у неким изузетним ситуацијама могло би имати оправдање овакво питање. Може се замислити овакав дијалог.

- Шта радиш?
- Учим улогу за представу.
- Ма, кад учиш?
- Управо сада.

Међутим, овакве ситуације су ријетке и посебне, тако да се могу занемарити.

Код садашњих нереференцијалних радњи ситуација је другачија. Она се именује другачије — као неодређено мноштво радњи које се врше у низу временских одсјечака у садашњости. Садашња нереференцијална радња обухвата моменат говора и у том погледу она је одређена па не постоји потреба за питањем које се изриче оваквом упитном реченицом. Али самим именовањем нереференцијалне радње као садашње не добија се податак о томе *када* се врши понављање појединачне радње из састава нереференцијалне. Нема, дакле, податка о временском интервалу у коме се она понавља. Такав податак се тражи управо оваквом упитном реченицом. Најчешће се оваквим реченицама тражи информација о времену вршења појединачне радње из састава нереференцијалне; тако је у свим наведеним примјерима. Може се, међутим, оваквом реченицом тражити и информација о већем интервалу времена у коме се понавља садашња радња, али тај интервал не представља вријеме у коме се смјешта садашња нереференцијална радња као неодређено мноштво; она се простире преко граница тога интервала. Тако би било у следећој реченици: *Када се највише иде у цркву?* — гдје би могући одговор био: *Највише се иде у цркву у вријеме ускршњег њоста.*

Иако се чешће оваква реченица уобличава уз употребу поменутог прилога упитног карактера, није искључена могућност да се она образује и уз употребу одређених падежних конструкција. Тако је у следећим примјерима.

[28]

1. У које дане *идеш* на предавања?
2. У које *вријеме учиш*?
3. У које доба *йочињеш* да радиш?
4. Којим данима *ординира* стоматолог?

Како се види, кад се упитна реченица образује увођењем упитног облика *када* односно истозначних падежних конструкција, имперфективни презент на плану садашњости исказује само нереференцијалну радњу²⁹. Нешто је другачија ситуација код тражења информације о томе *докада* се врши нека садашња радња. Ево неколико примјера таквих упитних реченица.

[29]

1. До *када учиш*?
2. До *када сѝварају* писци таква дјела?
3. До *када у вама ѝраје* онај блесак?
4. До *када важи* ова карта?
5. До *када ѝраје* сајам књига?

У прва три примјера обликом презента исказују се садашње имперфективне радње које се референцијално представљене не могу програмирати одређујући десну границу њиховога трајања. Када се овакве радње исказане референцијално на плану садашњости квантификују у оквиру временске оријентације са значењем антериорности, онда се прилогом или падежном формом исказује временски одсјек који се обавезно подударе са моментом говора и не значи десну границу тих радњи. Дакле, самим увидом у постојање садашње референцијалне радње дат је и податак да она траје до момента говора, али се тим моментом не даје њена десна граница. Зато и нема смисла постављање питања да би се добио већ познати податак.

Исто се ово може рећи и за садашњу нереференцијалну радњу као цјелину: њена десна граница се не може одредити. Међутим, именујући садашњу нереференцијалну радњу, говорно лице не даје податке о десној граници појединачне радње из састава дате нереференцијалне. Такав податак се може исказати, па зато постоји могућност и да се у вези с њиме постави и питање. Дакле, када се упитном реченицом овога типа исказује у предикату садашња радња, она се обавезно интерпретира као нереференцијална.

У посљедња два примјера обликом презента се исказује садашња радња која се може програмирати, што значи да јој се може утврдити

²⁹ Михаиловић 1962, 46 наводи један сличан примјер без посебног коментарирања.

десна граница, која се не мора подударати са моментом говора. Пошто се код овако исказаних садашњих радњи може одредити десна граница, подразумева се да се о тој граници може тражити и информација. У овоме случају, дакле, презентом исказана садашња имперфективна радња може да буде референцијална или нереференцијална. Њено тумачење се врши, како је раније утврђено, на основу других елемената у оквиру саме реченице, или на основу ширег контекста односно говорне ситуације.

*
* *
*

Да на крају укратко резимирамо које су то основне карактеристике употребе презента у простој реченици.

Овај облик исказује како референцијалне, тако и нереференцијалне радње, а најкрупнија разлика у исказивању једних и других састоји се у томе што се у првом случају обавезно бира имперфективна форма презента, док је у другом избор између имперфективног и перфективног видског облика у принципу слободан.

И референцијалне и нереференцијалне садашње радње могу се временски детерминисати и у локационом и у оријентационом смислу. И локациони и оријентациони тип временске детерминације остварују се на исти начин — помоћу прилошких ријечи или одређених форми падежа. Садашње референцијалне радње се, додуше, ријетко детерминишу временским одредбама са значењем временске локализације. Уочљива је, осим тога, и извјесна разлика у детерминацији по томе критеријуму између референцијалних и нереференцијалних радњи. Наиме, и прилошке и падежне одредбе референцијалних радњи, при временској локализацији, именују временски одсјек који се подудара са моментом говора. При томе ту и падежни облици, а и предлошко-падежне конструкције имају уз себе посебан детерминатор који указује да је радња исказана референцијално, тј. да је датим падежним обликом/датом предлошко-падежном конструкцијом именован моменат референције који се подудара са моментом говора; само у ријетким случајевима то подударање између њих разазнаје се већ на основу датог контекста.

Нереференцијалне се радње, међутим, могу детерминисати на различит начин. У оквиру значења временске локализације, и прилошке ријечи и падежни облици могу именовати временски одсјек који обухвата и моменат говора, дакле као код детерминације садашње референцијалне радње. Овакав начин детерминације садашње нереференцијалне радње одликује се слабом фреквенцијом. Чешће се догађа да се садашња нереференцијална радња детерминише тако што се поменути језичким средствима исказује временска локализација појединачне радње из састава нереференцијалне као мноштва, тј. тако што се именују

они временски одсјеци на временској оси у којим се понавља радња у садашњости. И при временској квантификацији садашње радње у оквиру временске локализације, очитује се иста ова разлика: нереференцијална радња се може квантификовати као цјелина, а могуће је и посебно квантификовати све појединачне радње у оквиру дате нереференцијалне ситуационе цјелине. Када је у питању нереференцијалност, међу прилозима у функцији временске локализације глаголске радње јавља се већи број прилошких ријечи, а међу њима има и таквих које се не могу наћи при детерминацији референцијалне радње; тако је већ само њихово присуство у датој реченици довољни распознајни знак нереференцијалности на плану садашњости.

И при временској локализацији нереференцијалних садашњих радњи помоћу падежних облика уочавају се неке карактеристичне распознајне специфичности. Као основно, може се констатовати знатно већа фреквенција падежних конструкција у овој функцији. Постоји разлика у репертоару падежних облика: у локализацији садашњих нереференцијалних радњи јавља се слободни инструментал, док код временске детерминације садашњих референцијалних радњи његова употреба практично и не долази у обзир. Разлика се очитује и код употребе падежа са обавезним детерминатором: код референцијалних радњи тај детерминатор својим присуством редовно упућује на то да је падежном конструкцијом именован моменат референције подударан са моментом говора, а код нереференцијалних он се често своди управо на синтаксичку ознаку нереференцијалности. Наиме, овакве конструкције чешће служе идентификацији временског одсјека у коме се понавља радња и тада често детерминатор упућује на то да се тај одсјек не подудара са моментом говора. И код употребе предлошко-падежних конструкција уочавају се неке карактеристичне разликовне посебности. Наиме, било да је посриједи референцијалност или нереференцијалност, ове конструкције се често проширују детерминатором. То је посебно карактеристично за референцијалне радње. Управо тај детерминатор уз падежни облик служи томе да укаже временски одсјек који обухвата собом моменат говора. Ако би се тај детерминатор изоставио, радња би најчешће била схваћена као нереференцијална, а у неким случајевима његово изостављање би значило лишавање дате реченице неопходне граматичности. То се може видјети на примјерима два до шест из четврте групе примјера изложених у овоме дијелу рада (на стр. 45). И код детерминације нереференцијалних радњи јављају се у оваквим предлошко-падежним конструкцијама посебни детерминатори, али њихово присуство ипак није увијек неопходно. У оваквим конструкцијама ти детерминатори не идентификују собом често временски одсјек који се подудара са моментом говора, тј. чешће се јављају конструкције са овим детерминатором за локализацију појединачних радњи из састава нереференцијалних. Понекад је чак њима именован такав временски одсјек који баш никако не може обухватити собом говорни моменат.

Већ је речено да се код садашњих референцијалних радњи врло ријетко изостаје посебан детерминатор унутар дате предлошко-падежне конструкције. Код неререференцијалних, напротив, таква је ситуација управо врло честа.

Када је ријеч о временској локализацији садашње радње, потребно је истаћи још једну разлику везану за опозицију референцијалност/неререференцијалност. Наиме, у предлошко-падежним конструкцијама код детерминације референцијалне радње само се по изузетку јавља девербативна именица зато што се ту из датог контекста разабера како је дата радња исказана. Када је у питању детерминација неререференцијалних радњи, девербативне именице су, напротив, присутне у великој мјери; та њихова присутност и јесте одговарајући језички знак тога да је радња неререференцијално именована.

И код временске детерминације садашње радње у смислу временске оријентације уочавају се сличне разлике везане за начин представљања садашње радње — референцијално или неререференцијално. Инвентар средстава је готово идентичан, али се огледају разлике у погледу начина детерминације. Када је ријеч о значењу антериорности, садашње референцијалне радње се најчешће квантификују тако што се именује временски одсјек који се подудара са моментом говора и који не значи десну границу садашње радње; само се код садашњих радњи које се могу планирати именује временски одсјек који може бити десно од момента говора и који представља десну границу радње. Овако се квантификује и садашња неререференцијална радња као цјелина. Међутим, садашње неререференцијалне радње се знатно чешће у том погледу временски детерминишу тако што се квантификује појединачна радња у оквиру неререференцијалне и тада се одређује десна граница те радње.

Може се закључити да постоје сличности у начину временске детерминације садашње референцијалне и садашње неререференцијалне радње као цјелине. Појединачна радња у оквиру садашње неререференцијалне као мноштва детерминише се другачије. У савременом српском језику знатно се чешће детерминишу појединачне радње из састава неререференцијалних. Зато средства детерминације радње у временском погледу, захваљујући својим специфичностима употребе, говоре и о карактеру представљања радње у погледу опозиције референцијалност/неререференцијалност. Наравно, ова средства у том погледу дјелују у сарадњи са ширим контекстом. Истицано је, уосталом, да се обликом презента често исказују радње које нису праћене временским одредбама. У таквим случајевима контекст односно говорна ситуација има главну улогу у њеном одређивању у овоме погледу. Уопште, треба нагласити да је учешће контекста у исказивању временског значења обликом презента, а вјероватно и другим глаголским облицима, знатно већа него што наша домаћа стручна литература истиче.

Када се обликом презента исказују садашње неререференцијалне радње, оне се понекад детерминишу у смислу одређивања величине интервала у коме се оне понављају³⁰. Пошто се овако могу коментарисати само неререференцијалне радње, њихово присуство уз глагол исказан обликом презента већ само по себи говори да је таква радња неререференцијално употребијена.

Као што је већ истицано, на плану садашњости перфективни презент исказује само неререференцијалне радње. Нема, међутим, битне разлике у погледу детерминације глаголске радње представљене неререференцијално која би се заснивала на глаголском виду: и перфективне радње се временски такође ближе одређују, а указује се одредбама и на величину интервала у којим се понавља радња.

Чињеница је, најзад, и то да у српском језику постоје и такви типови просте реченице у којима се презентом исказана радња отјелотворује једино као неререференцијална.

2.2. НЕЗАВИСНОСЛОЖЕНА РЕЧЕНИЦА

У науци о глаголским облицима мање је пажње посвећивано њиховој употреби у независнослуженој реченици. Ово се посебно односи на најзначајније радове из области синтаксе глаголских облика. Више значаја придаје се овоме питању у радовима посвећеним језику појединих писаца³¹. У овоме поглављу посматраће се управо употреба презента за исказивање садашње радње у оквиру независнослужене реченице.

Пошто се у свакој клаузи независнослужене реченице радња временски одмјерава према моменту говора³², логично је да временски облик једне клаузе у таквој реченици не утиче на избор временског облика у другој. У сербокроатистици је већ истакнуто да се у клаузама независнослужене реченице обично јављају исти глаголски облици³³. То значи да присуство презента у једној клаузи обично подразумева да се он налази и у другој. Анализа грађе треба да покаже у којој мјери се ово генерално утврђено правило остварује у случају употребе овога глаголског облика, односно, с којим све глаголским облицима презент може евентуално „сусједовати“ у оквиру независнослужене реченице и, најзад, како се у овом типу служене реченице понаша презент у

³⁰ Чини ми се згодним термин *гномички ојерајџор* који за овакав случај наводи Булигина 1989, 55.

³¹ Такви су радови: Радовановић 1969, Грасл 1981, Богдан 1984 и др.

³² Прањковић 1984, 32.

³³ Прањковић 1984, 32: „нормално је да се у координираним клаузама редовито сусрећу иста времена и начини“.

погледу разликовања радње по критеријуму референцијалност/нереференцијалност.

Саставна реченица

Међу саставним реченицама највише их је са обликом презента у обје клаузе. Такву ситуацију илуструју следећи примјери.

[30]

1. Никога *немаш* и ништа *не знаш* (Вулетић, 86).
2. Јер и моје срце *дрхти*, *илаши* га глухи мук (Селимовић, 34).
3. Добро га *йознаје*, савршено га *йознаје* (Божих, 19).
4. Нити га *йознајем*, нити ме *интересује* (Разг.).
5. Овога јутра никога *не види*, нити с киме *говори* (Разг.).

Карактеристично је за ове, референцијално употребе облике презента да се њима исказују радње са односом истовремености. У оваквим реченицама није исказиво значење сукцесивности, као што би то било могуће на плану прошлости или будућности³⁴. Ова карактеристика садашњих референцијалних радњи заснива се на оним елементима који улазе у дефиницију садашње радње — да се моменат говора код њих подудара са моментом вршења радње.

Садашње референцијалне радње могу се временски детерминисати, исто онако као и оне у предикатској позицији просте реченице. И у саставној реченици овакве се радње ријетко временски детерминишу, као што је то случај и у простој реченици, и разлози за ово су идентични онима који важе за просту реченицу. Пошто се ове радње одликују истовременошћу, логично је да се временска одредба са значењем локационе идентификације често подједнако тиче и једне и друге радње. Временске одредбе са значењем оријентационе идентификације могу да се односе и на појединачне радње.

Презентом отјелотворени предикати обију клауза у саставној реченици могу имати и неререференцијалну интерпретацију радње. Таква је ситуација у следећим примјерима.

[31]

1. Младе дјевојке *змишљају* живот и *вјерују* ријечима (Селимовић, 35).

³⁴ Прањковић 1984, говорећи о исказивању значења сукцесивности у независним реченицама с везником *и* (65–66) наводи примјере за прошле радње и везује их за разлику у глаголском виду. Стевановић 1969, 757, за изражавање сукцесивности наводи примјере за имперфективне радње исказане приповједачким презентом.

2. *Сй̑вара* вас Бог у утробама вашим, па вас из једног облика у други *й̑рей̑вара* (Селимовић, 34).
3. Суботом, као што је ова, *бау̑амо* као слепи мишеви и *й̑ражимо* нешто (Радовић 3, 48).
4. Она свакодневно *музе* једанаест крава и преко сто оваца и годишње *й̑реда* преко 25000 литара млијека (Уна, 28. 3. 86, 2).
5. Тако се, на примјер, у нашем народу, а и широм свијета, често *избјегава* права и непосредна ријеч за „ђавола“ и *замјењује* једном од бројних еуфемистичких ријечи (Лешић, 87).
6. Свако јутро *долазе* на језеро те *се ку̑јају* (Стевановић 1969, 757).
7. Сваки дан *дође* у кафану и уз кафу *чи̑а* новине (Разг.).
8. Мало *й̑ровире*, па опет *й̑обегну* (Радовић 2, 48).

И овдје се нереференцијалне радње исказују како имперфективним, тако и перфективним обликом презента. У том погледу независносносложена, укључујући ту и саставну реченицу, не показује ништа ново у односу на просту реченицу. Ова околност, међутим, утиче на могућности успостављања временских односа између радњи у једној и другој клаузи сложене реченице. Када се посматрају садашње нереференцијалне радње као мноштво појединачних радњи, однос између њих је исти као и између референцијалних садашњих радњи: оне успостављају однос истовремености, с тим што се обје смјештају под оквире садашњости.

Када су у питању односи између појединачних радњи из састава нереференцијалних једне и друге клаузе, ту се отварају различите могућности. Може, прије свега, бити успостављен однос истовремености. Такав се случај очитују у првом, трећем и петом примјеру: у првом — дјевојке истовремено *змишљају* живот и *вјерују* ријечима, у трећем — суботом се *бау̑а* и нешто *й̑ражи*. Овдје је значајно скренути пажњу на глаголски вид: и у једном и у другом предикату презентом се исказују имперфективне радње. Идентична ситуација је и у петоме примјеру.

Мада су и у другом и шестом примјеру обликом презента исказане имперфективне радње, овдје се између појединачних радњи једне и друге нереференцијалне исказује однос сукцесивности. Ако је у другоме примјеру нешто мало теже схватити тај смисао, у шестом је он потпуно јасан: виле прво *долазе* на језеро, а потом *се ку̑јају*. Овдје је (тј. у примјеру под бројем 6) умјесно запазити да се клаузе у саставној реченици повезују везником — *и̑е*, који већ по себи упућује на однос сукцесивности међу радњама предиката чије реченице повезује. Ипак није ту, у оваквом случају (гдје су обје радње имперфективне), баш везник тај фактор који собом устројава однос сукцесивности. Исти би

однос постојао међу радњама ове реченице и да се *ше* замијени са *и*: *Свако јутро долазе на језеро и кућају се*. Дакле, у успостављању односа међу овим радњама може да игра пресудну улогу и глаголска семантика.

Када се у клаузама нађу глаголи различитога вида, то се одражава и на однос између појединачних радњи исказаних презентом у предикату. Тако се у седмом примјеру радња из прве клаузе врши прије радње друге клаузе. Када је у обје клаузе у саставној реченици исказана перфективна радња, значење истовремености се исказује рјеђе³⁵; најчешће се ту исказује значење сукцесивности, како је то у осмом примјеру.

На однос међу радњама могу да утичу и временске одредбе које се јављају уз глаголе у предикату. Тако се у трећем примјеру јавља слободни инструментал у функцији временске локализације појединачне радње — једне и друге клаузе. Овом одредбом истовремено се детерминишу обје радње. У четвртом примјеру, међутим, свака радња је детерминисана посебно: у првој клаузи то је прилог *свакодневно*, у другој — *годишње*. Овдје се, дакле, радње не врше у истим временским интервалима; зато је тешко говорити о односу између ових појединачних радњи у смислу истовременост/сукцесивност. Иначе, и за садашње нереференцијалне радње у саставној реченици карактеристично је да се оне ријетко детерминишу као мноштво; знатно чешће се временска детерминација односи на појединачне радње из састава нереференцијалних.

У оквиру саставне реченице могу се у једној клаузи исказивати садашње референцијалне радње, а у другој нереференцијалне. Тако је у сљедећим примјерима.

[32]

1. *Посједујем 6 хектара земљишта и сијем кукуруз, пшеницу и поврће* (Ослобођење, 29. 5. 86, 14).
2. *Имам четири краве и дневно продајем 15–20 литара млијека* (Ослобођење, 29. 5. 86, 14).
3. *У дну башче има кућница — шапнуо сам — нико не иде тамо* (Селимовић, 65).
4. *Живе код мене... он љубије са мном* (Селимовић, 117).
5. *У такво искушење долазимо сви и у томе се не разликујемо* (Радовић 2, 22).

Између нереференцијалне радње као цјелине и садашње референцијалне радње успоставља се однос истовремености — у питању су двије садашње радње. Једино такав однос могуће је очекивати и између

³⁵ Прањковић 1984, 64.

појединачне радње из састава неререференцијалне и референцијалне радње из друге клаузе: опет и једна и друга припадају садашњости.

Као што се из наведених примјера види, распоред клауза са референцијално и неререференцијално исказаном радњом није утврђен; и једна и друга радња могу доћи у прву или другу клаузу.

У саставним реченицама облик презента којим се исказује садашња радња може се комбиновати са претериталним облицима. Такву ситуацију илуструју следећи примјери.

[33]

1. Млинари *затворили* млинове и у очекивању нових цијена *врше* ремонт усред сезоне (Вечерње новости, 22. 7. 86, 1).
2. Осам његових пацијената *је љокренуло* поступак и *шраже* одштету (Ослобођење, Антена 12–18. 1. 91).
3. *Послала* вам *је* жена и од тада више *не зна* где су јој игла и конач (Радовић 1, 184).
4. Од тада *је кренуо* туристички талас и хиљаде Израелаца мароканског поријекла *љосећује* сваке године Мароко (НИН, 3. 8. 86, 4).

У оваквим реченицама, судећи према сакупљеној грађи, најчешће се у првој клаузи исказује претеритална радња, а у другој садашња. Када је овакав распоред глаголских облика, међу радњама се успоставља однос сукцесивности: прво се врши претеритална радња, а затим слиједи садашња. Ово одговара и временском току, а често и природи ствари. Тешко би се могла уобличити реченица из првога примјера тако да клауза са исказаном садашњом радњом у предикату буде на првом мјесту. На оваквом односу сукцесивности заснива се и смисао реченице у трећем примјеру; и ту клаузе ове реченице не би могле једноставно да замијене мјеста.

Ако се говори о резултату претериталне радње, познато је да он може бити актуелан у садашњости³⁶, па се отуда може говорити о истовремености тога резултата и радње исказане обликом презента³⁷.

Наведени примјери показују да су у оваквим реченицама обликом презента исказиве и садашње референцијалне, и садашње неререференцијалне радње. И једне и друге су у истој односу према претериталној радњи.

Могућа је и таква комбинација гдје је, поред облика презента за садашњу радњу у једној клаузи саставне реченице, глаголска радња у другој исказана обликом футура првог. Тако је у следећим примјерима.

³⁶ О значењу готовости говори Катичић 1981, под чим подразумејива да је радња именована претериталним обликом актуелна у садашњости. Види у том смислу и Ивић 1981, 19.

³⁷ Прањковић 1984, 66.

[34]

1. Бакља *ће* на свом путу *обићи* 45 земаља и организатори манифестације *очекују* да *ће* на тај начин прикупити 500 милиона долара (Вечерње новине, 1. 8. 86, 8).
2. Нити *иде*, нити *ће* ти *доћи* (Н. пјесма).
3. *Не долази* на предавања и *неће* *изаћи* на испит (Разг.).

Обликом презента се у оваквим реченицама може исказивати и референцијална, и неререференцијална радња. Како се садашње радње углавном исказују тако да се њихова десна граница не утврђује, овдје се не може говорити о чистом односу сукцесивности, како је у случају комбиновања садашње и прошле радње.

Наравно, облик презента за садашње радње у саставној реченици се може комбиновати и са модалним глаголским облицима.

Сујројина реченица

Као и у саставним, и у супротним реченицама често се јавља облик презента у објема клаузама. У сљедећим примјерима наводе се реченице гдје се у обје клаузе обликом презента исказују садашње референцијалне радње.

[35]

1. *Пућујеш*, а пута свог *не знаш* (Вулетић, 96).
2. Ништа *не знам* о вама, а *чини ми се* да јасно видим (Селимовић, 43).
3. Ја *се смијем*, а ти *знаш* да долазим у овај град у потпуној неизвјесности (Божић, 16).
4. Ми, истина, *имамо* релативно мали број великих предузећа, али она пуно *коштају* (НИН, 11. 1. 91, 23).
5. Па ми *не бежимо*, већ некога *јуримо* (Шћепановић, 56).

Референцијалне радње исказане у предикатима једне и друге клаузе, ступају у однос истовремености; однос сукцесивности не долази у обзир, за то нема ни теоријских претпоставки. И у овом случају референцијалне садашње радње се ријетко временски детерминишу. За њихову интерпретацију у погледу опозиције референцијалност/неререференцијалност, најчешће пресудну улогу има контекст.

Уколико се, међутим, у овоме типу реченице садашња радња подвргне временском детерминисању, начин на који се то детерминисање остварује може бити различит — једини услов јесте тај да се при томе не доводи у питање истовременост вршења датих радњи.

Често се обликом презента у обје клаузе исказују садашње неререференцијалне радње. Тако је у следећим примјерима.

[36]

1. *Извозимо, али не продајемо* (Вулетић, 93).
2. Наши људи *живе* мирно, али *сјрадају* нагло (Селимовић, 85).
3. На примјер, неко *заинтригује* да пропаднете, а послје вас *ијеши* (Божић, 134).
4. Мајке *промене* тему, а кћерке *се одвуку* у купатило (Радовић 2, 112).
5. Другарице дању *раде*, а госпође ноћу *не спавају* (према Радовић 2, 66).
6. Он *гледа* у књигу, али му мисли *одлучају* на игралиште (Разг.).
7. Каткад један од нас *скрене* по дијагонали, али *се укривамо* по свим саобраћајним правилима (Разг.).
8. Он нам редовно *доноси* сир, али понекада *шражи* вишу цијену (Разг.).

У погледу временских односа између радњи у једној и другој клаузи, нема битне разлике према ономе што је утврђено за претходни тип независноскожене реченице. Када се неререференцијалне радње поимају као мноштво појединачних, може бити ријечи искључиво о односу истовремености. Што се тиче временске релације између појединачних из мноштва радњи именованих у једној и другој клаузи, у обзир долази како истовременост, тако и сукцесивност. При одређивању тога шта ће конкретно бити посриједи у датом случају значајну улогу игра глаголски вид. Кад је у обје клаузе предикатом исказан имперфективним презентом, најчешће се успоставља однос истовремености. Тако је у првом примјеру. Међутим, пети нам примјер илуструје сасвим другачију ситуацију: ту се појединачне радње из једне и друге клаузе не врше истовремено, мада су и једна и друга исказане имперфективним глаголским обликом. Ту, наиме, прилози локационог карактера *дању* и *ноћу* смјештају вршења једне и друге појединачне радње у засебне интервале, па се отуда и очитује извјесна сукцесивност у вршењу појединачних радњи. У истом је смислу карактеристичан и осми примјер. И ту се, наиме, имперфективним презентом у обје клаузе исказују неререференцијалне радње. Међутим, интервали у којима се врше појединачне радње из једне и друге неререференцијалне ситуационе цјелине, нису исти: на то се указује прилошким ријечима *редовно* и *понекад*. Ови прилози говоре да се у првој клаузи исказана појединачна радња понавља редовно, а у другој повремено.

Ако се сада вратимо првом, петом и осмом примјеру, можемо видјети да су у посљедња два значајну улогу у успостављању односа

између појединачних радњи у клаузама сложене реченице одиграле прилошке одредбе. Ако би се оне изоставиле, глаголски вид би преузео главну улогу у одређивању наше интерпретације односа међу датим радњама — оне би биле протумачене као истовремене.

Када се у обе клаузе обликом перфективног презента исказују садашње нереференцијалне радње, онда се међу појединачним радњама из састава једне и друге ситуационе цјелине успоставља однос сукцесивности. Тако је у четвртом примјеру. Шести примјер, међутим, илуструје ситуацију када је у једној клаузи исказана имперфективна, а у другој перфективна; ту она прва служи као ситуациони оквир у којем долази до остварења оне друге.

Што се тиче питања временске детерминације, ни супротне реченице у овом погледу не показују неке посебности — временски се углавном детерминишу појединачне радње из састава нереференцијалне као неодређеног мноштва. Идентификација времена једне и друге радње може доприносити успостављању значења супротности, нпр.: Он ујутру *дође*, али увече *оде*.

Међу супротним реченицама такође бивају и такве које једним обликом презента исказују референцијалну, а другим нереференцијалну радњу. Такав случај илуструју следећи примјери.

[37]

1. Мене помало *поштрада* због жене, али *воли* и мене (Селимовић, 117).
2. *Имаће* изазовне очи, уста, носнице, али — удахне... — то све тако кратко *штраје* (Божић, 34).
3. Они брзо *стигну* до својих кућа, али у њима никога *нема* (Радовић 2, 113).
4. *Не живи* тамо, али редовно *иде* преко викенда (Разг.).

И овдје се између референцијалне и нереференцијалне радње успоставља однос истовремености. Нереференцијалне радње могу бити имперфективне или перфективне. Није, такође, у свим реченицама исти распоред клауза са референцијалном и нереференцијалном интерпретацијом презентског облика.

Иако се предикати остварени у клаузама које конституишу супротну реченицу често јављају у облику презента обадију, и овдје су могући и такви случајеви гдје се у једној клаузи исказују одговарајућим обликом прошле или будуће радње. Следећи примјери илуструју ситуацију кад је у једној клаузи у предикату исказана прошла радња.

[38]

1. Она *има* имена... али ја *сам* је, за себе, интимно, откако за њу знам, *звао*: чистилиште (Вулетић, 47).

2. То никад нисмо могли *установи*ти, али знам да смо обоје скочили одмах на ноге (Исто, 19).
3. *Вјерујем* у судњи дан и у вјечни живот, али *сам* *ћочео* да вјерујем и у страхоту умирања (Селимовић, 34).
4. *Прорадиле* су све београдске плаже, али на њима *нема* оних духовитих типова и познатих циника (Радовић 1, 184).
5. Строго надзирана граница: војник са једне стране зида пажљиво *снима*, али са друге стране *снимили* су и њега (Ослобођење, 14. 8. 86, 1).
6. Још *долази* у школу, али *је* *ћочео* да *закашњава*.
7. И кукавичији глас препознајем, *нисам* га никад *видио*, али *се јавља* увијек са истог мјеста (Селимовић, 111).
8. Овако, скоро усред љета, вукови вас *наћали*, а они никад, ни кад су најгладнији, *не насрћу* на човјека (Вулетић, 83).
9. *Долазио* нам *је*, али више одавно *не долази*.

Обликом презента у оваквим реченицама такође се исказују било референцијална, било нереференцијална радња. Први случај имамо у првих пет примјера, други — у шестом, седмом и осмом.

У оваквим реченицама основни временски однос могао би се дефинисати као неистовременост — једна радња припада прошлости, а друга садашњости. Такву ситуацију илуструју други и девети примјер. Може се говорити у неким случајевима о истовремености садашње радње и резултата извршене прошле радње, такву ситуацију илуструје четврти примјер. Како се обликом презента исказује садашња радња, која самим тим што је *с а д а ш њ а*, не добија јасно ограничење ни са лијеве, а поготово не са десне стране, могуће су и такве реченице гдје се оним што исказује презент идентификује, у ствари, ситуациони оквир у којем се извршила претеритална радња. Такво стање ствари илуструју трећи, шести, седми и осми, па и пети примјер. Девети примјер потврђује собом да и глаголски облици могу у битној мјери доприносити уобличавању значења супротности у овоме типу сложене реченице.

И међу супротним реченицама јављају се такве гдје се у једној клаузи обликом презента исказује садашња, а у другој обликом футура првог будућа радња. Тако је у сљедећим примјерима:

[39]

1. Овдје вас свако *ћознаје* и *воли*, а тамо нико *ћознаи*ти вас *неће* (Шантић).
2. Велимир Сомболац ништа посебно *не обећава*, али *ће итражи*ти ред и дисциплину (Вечерње новине, 5. 8. 86, 12).
3. Ми *ћемо морати* нешто да мењамо, али *верујем* да ће Зоран Павловић достојно заменити Мусемића (Вечерње новине, 1. 8. 86, 12).

4. Ариана 3 има исте карактеристике као и ариана 2, али ће моћи да понесе (ТВБ, 12. 8. 86).
5. Не гледам ту серију, али ћу је вечерас гледати (Разг.).
6. Он ме често зајичује о томе, али му нећу рећи ништа (Разг.).

И у овим реченицама презент се јавља како у референцијалној, тако и у нереференцијалној употреби. И овдје, као и у случају саставних реченица, избором одређеног временског облика даје значајан допринос семантизовању цијеле реченице, тј. успостављању значења супротности.

У супротној реченици презент може бити постављен у одговарајуће саодносе и са каквим модалним глаголским обликом. Тако је у следећим примјерима.

[40]

1. Па изволиће, али унапријед скидам сваку одговорност са себе (Сушић, 113).
2. Најиши тако, али ја не вјерујем у успјех (Разг.).
3. Ти до свога брата не држиш, а ја бих за свога учинио и више.
4. Дошла бих врло радо на тај концерт, ти знаш да волим, само, тако ми се очи склајају (Божих, 86).
5. Сјасили бисте стару кућу, али стара кућа држи пред сваким правим умјетником (Божих, 123).

И овдје је обликом презента исказива како референцијална, тако и нереференцијална радња, која се притом супротставља оној остварењу у модалном глаголском облику.

Распавне реченице

У анализираној грађи облик презента нешто се рјеђе употребљава у раставној реченици него ли у претходна два типа независносложене реченице. Следећи примјери илуструју појаву презента у оваквој реченици са улогом исказивања садашње референцијалне радње.

[41]

1. Имаће ли нешто што би вредело и другим показати или оцењујете да то што имате не може никога занимати? (Радовић 1, 187).
2. Или грми, ил' се земља шресе? (Н. пјесма).
3. Ил' љушчује, или винце љије? (Н. пјесма).
4. Или не смије да изађе, или нема куд? (Селимовић, 61).
5. Дјевојчице се играју или читају романе (Разг.).

У овим раставним реченицама обје радње су представљене као садашње — њих карактерише истовременост. Смисао таквих реченица јесте изношење дилеме око тога која се радња од двије именоване врши у моменту говора. У последњем примјеру могућа су два тумачења односа међу радњама именованим облицима презента. Прво тумачење исто је као и у осталим наведеним реченицама: од двије именоване радње у моменту говора остварује се само једна од њих, али се не зна тачно која. Друго тумачење такву интерпретацију односа сагледава међу актантима ситуације која се именује у датим клаузама гдје се у моменту говора врше обје референцијалне радње — неке од дјевојчица се играју, друге читају романе, а које чине једно, које друго, то се тачно не зна. Треба на овоме мјесту посебно напоменути: из контекста се јасно разабира да у свим наведеним реченицама презент исказује референцијалне радње.

Услов да раставна реченица исказује овако садашње радње, не треба тражити у семантици глаголског облика. Овакву интерпретацију омогућава карактер лексеме у позицији субјекта: у обје клаузе радње припадају истоме субјекту, и то таквоме субјекту који значи мноштво јединки. Један број њих врши радњу једне клаузе, а други, не мањи од једне јединке, врши радњу исказану у предикату друге клаузе³⁸. При утврђивању које од два могућа значења има реченица, значајну улогу игра шири контекст, односно говорна ситуација. Што се тиче временског односа између једне и друге радње у раставној реченици, ту нема неких посебности: презент и овдје именује садашње радње, што говори да оне могу бити једино истовремене.

И у раставним реченицама обликом презента могуће је исказати неререференцијалну радњу. Неференцијалност се очитује у сљедећим примјерима.

[42]

1. *Сажигже* живим огњем или *ишче* муњом и громом (Стевановић 1969, 783).
2. *Иде* у биоскоп или *ипроводи* вече у кафани (Разг.).
3. *Оирављају* се па се поново употребљавати или се *уиошребљавају* као старо гвожђе (Политика, 4. 8. 86, 5).
4. Радије *гањају* крпењак по ливади или *краду* цанарике (Сушић, 45).
5. *Куиују* сваки дан намирнице или једном седмично *кује* већу количину (Разг.).
6. У другим републикама тај се део историје и *не учи* или *га заврше* за један час (НИН, 7. 9. 86, 26).

³⁸ Такав случај наводи Симић 1973, 50, такође Кулаш 1990, 59.

7. Од првих дана Вукове борбе за реформу језика и правописа, па све до нашег времена, научници, писци, културни радници и политичари, упорно *се оцредељују и изјашњавају* за Вука и његова схватања о језику и правопису, или *устјају* против њих (Селимовић 3, 5).

При неререференцијалној употреби презента у раставној реченици јављају се могућности различите интерпретације реченичног смисла³⁹. Ту у обје клаузе постоје најмање двије могућности интерпретације реченичног значења, а у неким случајевима чак и три. Тако се први наведени примјер може разумјети на два начина. Узмимо да је ријеч о св. Илији, тј. да се на њега односи податак о вршењу именованих радњи, огњем, односно муњом. Једна од могућих интерпретација је следећа: ми не знамо да ли св. Илија сажиге огњем или муњом, али свакако знамо да ради нешто од тога двога. Друга могућност би била следећа: св. Илија некад *сажиге* огњем, а некад *шуче* муњом. Нема, дакле, дилеме коју радњу врши — врши обје, али не истовремено.

У трећем примјеру постоји једна могућност више у тумачењу значења реченице. У првој интерпретацији субјекат врши или једну или другу радњу, није познато коју врши, а коју не врши. По другој интерпретацији субјекту у цјелини припадају обје неререференцијалне радње — некад врши једну, а некад другу. Појединачне радње из састава неререференцијалних не могу се истовремено вршити. Овдје *или* значи *и једна и друга* радња. Трећа могућа интерпретација је таква гдје обје радње припадају једном субјекту као мноштву јединки, па један дио тих јединки врши једну, а други — другу радњу. И овдје *или* значи *и једна и друга* радња, али на другачији начин од претходног. И у шестом примјеру су могуће три интерпретације. Пети примјер је интересантан и зато што се у уобличавање реченичног смисла укључује и истицање величина интервала у којим се понавља једна и друга радња.

Када се у оквиру саме реченице ничим не указује која се од могућих интерпретација нуди у значењу реченице, то се утврђује на основу ширег контекста или говорне ситуације. Посљедњи примјер показује како шири контекст помаже да се схвати какво значење има ова раставна реченица. Наиме, међу читаоцима којим је намијењена информација нема таквих који вјерују да субјекат врши радњу само једне клаузе. Такође, читаоци неће повјеровати да субјекту као мноштву јединки припадају радње именоване обликом презента у обје клаузе, што би значило да су лица именована сад за Вука, сад против њега. Остаје као прихватљива једино трећа могућност: неке од јединки означене

³⁹ Симић 1973 наговјештава да при плуралитету временских услова постоји и другачије тумачење него при референцијалној употреби времена (50). Кулаш 1990 истиче и показује (59–62) да се при неререференцијалној употреби глагола остварују и могућности тумачења којих нема при референцијалној употреби.

именицама у позицији субјекта опредјелују се за Вука, а друге устају против њега.

И у склопу раставне реченице могуће је да се у једној клаузи обликом презента исказује садашња референцијална радња, а у другој — садашња нереференцијална радња, како је то у сљедећим примјеру.

[43]

Има велику плату, или од некога њосуђује новац (Разг.).

У овако представљеним садашњим радњама у овоме типу сложене реченице нема ништа посебно што досада није било уочено.

И у раставним реченицама могућа је таква временска комбинација гдје је у једној клаузи исказана обликом презента садашња радња, а у другој клаузи се налази претеритални облик. Тако је у сљедећим примјерима.

[44]

1. Ал' *нијеси* снаху *исџросио* ... али *жалиш* три товара блага? (Н. пјесма).
2. Да ли је нешто чуо или *видио*, или *не смије* да изађе, или *нема* куд? (Селимовић, 61).
3. Или *сам се* ја *џромијенио* или *се* околина некада *џромијени* према човјеку (Разг.).

У анализираној грађи нисам наишао на примјере реченице у којим је у једној клаузи презентом исказана садашња радња, а у другој футуром првим будућу. Међутим, такве реченице нису искључене, уп.: Такви људи или већ живе или *ће ускоро живјети*. Слично би се могло рећи за комбинацију садашње радње у једној клаузи са модалном радњом коју исказује модални облик у другој.

*
* *

Анализирана грађа показује да се међу независнословеним реченицама врло често јављају такве у којим су у обје клаузе обликом презента исказане садашње радње. У том случају могуће су ове комбинације: а) у обје клаузе исказане су садашње референцијалне радње, б) у обје клаузе исказане су садашње нереференцијалне радње, в) у једној клаузи исказана је референцијална, а у другој — нереференцијална радња. При референцијалној употреби глагола у овим се реченицама исказује значење истовремености. При нереференцијалној употреби постоје различите могућности видских комбинација у клаузама сложене реченице. И овдје се међу нереференцијалним радњама једне и друге клаузе успоставља однос истовремености. Међу појединачним радњама

из састава неререференцијалних у једној и другој клаузи могу се успоставити и односи истовремености и односи сукцесивности. Пошто се појединачне радње из састава неререференцијалних у једној и другој клаузи не морају понављати у истим интервалима, могућа је и другачија ситуација у погледу овога односа. Ту значајну улогу врше прилошке одредбе које говоре о величини интервала у коме се радње понављају. У успостављању временских односа међу појединачним радњама у једној и другој клаузи значајну улогу има глаголски вид, али на то може да утиче и глаголска семантика, а и временске одредбе, како је управо истакнуто.

У независним реченицама садашње радње се ријетко временски детерминишу. У погледу временске детерминације садашњих радњи у овим реченицама могуће су различите варијације. Једно се правило, међутим, не смије прекршити: долазе само у обзир оне временске одредбе које својим присуством не уништавају подразумевање садашњости.

У независносложеним реченицама јављају се и такви случајеви гдје се у једној клаузи обликом презента исказује садашња радња, а у другој клаузи се исказује претеритална или будућа радња одговарајућим глаголским обликом.

У анализи је показано да се на временским односима између једне и друге клаузе, некад мање — некад више, темељи и значење независне реченице. У овоме одређену улогу имају и различите могућности остваривања међусобних појединачних радњи из састава неререференцијалних садашњих радњи једне и друге клаузе.

2.3. ЗАВИСНОСЛОЖЕНА РЕЧЕНИЦА

За разлику од независносложене, зависносложена реченица је у нашој синтакси много више привлачила пажњу приликом изучавања функционисања временских глаголских облика. И овдје ће се, из практичних разлога, употреба презента разматрати посебно у сваком појединачном типу зависносложене реченице.

Временска реченица

У сложеној реченици временска клауза ближе одређује радњу именовану предикатом у управној клаузи. Тако се и у овом случају, као и код детерминације која се врши одређеним лексичко-граматичким средствима у оквиру просте реченице, може говорити о два типа вре-

менске детерминације: о локационој и оријентационој идентификацији времена.

Прво ће се разматрати употреба облика презента у случајевима кад темпорална клауза врши функцију локационе идентификације времена, тј. кад облик презента у њој исказује радњу која се врши у оном одсјеку времена у који се смјешта и вршење радње именоване предикатским глаголом у управној клаузи. Такве временске клаузе повезују се са управним помоћу везника *кад* и *док*.

Везник *кад* је најфреквентнији међу везницима који се јављају у временској реченици⁴⁰. Стога ће се у анализи поћи од примјера с овим везником.

Уколико се временска реченица уводи са *кад*, обликом презента могу бити у обје клаузе исказане како садашње имперфективне, тако и садашње перфективне радње, а може се догодити и то да је у једној клаузи остварена садашња имперфективна, а у другој садашња перфективна радња.

У сљедећим примјерима у обје се клаузе у предикату појављује садашња имперфективна радња, нереперенцијално представљена.

[45]

1. А кад *се* зрео човек *йосйавља* као мангуп, он *ружи* достојанство стечено годинама (Ковач, 172).
2. *Не чујем* га само кад *сйава* (Лалић, 65).
3. Та луда самосвијест толико је убједљива, да *дјелује* и кад је *йрезиremo* (Селимовић, 35).
4. Људи који сами не раде ништа и не предузимају ништа у животу лако *губе* стрпљење и падају у погрешку кад *суде* о туђем раду (Андрић, 70).
5. А кад те подударности и те интерпретације *нема*, тад *говоримо* да је таква љепота само привидна (Десница, 75).
6. Увек *се буни* кад *иде* после поноћи на стражу (Ћосић, 36).
7. Кад највише *грми*, најмање кише *йада* (Вук 1, 119).
8. Али кад *се улази* у једну такву утакмицу каква нас чека, *увијек се иде* на пун погодак (Ослобођење, 3. 4. 85, 11).
9. Шта *чине* психолози по фабрикама кад *се* људи мрко *гледају*? (НИН, 28. 7. 85, 25).
10. Када аутомобил *мења брзину*, казалька на инструменту *се йомера* (Димић, 26).
11. Кад *говоримо* о нашем народном језику, *готово увек йолазимо* од нетачне чињенице (Селимовић, 3. 7).

⁴⁰ Стевановић 1969, 934.

У анализираној грађи овакве су реченице бројно заступљене у свим функционалним стилевима.

Садашње нереференцијалне радње исказане презентом како у управној, тако и у темпоралној клаузи имају значење истовремености⁴¹ и обје се оквирно повезују (као у начелу оствариве и у том моменту). Уколико се неким посебним језичким средствима у реченици не интервенише, свакој појединачној радњи која улази у састав нереференцијалне радње исказане у темпоралној клаузи одговара једна таква појединачна радња именована у управној клаузи. И међу њима се успоставља однос истовремености. Тако је, нпр., у другом примјеру: *у вријеме сјавања не чује га*, или у трећем: *самосвијест ђелује и у вријеме у којем је ђрезиремо*, и сл.

Радње именоване у управној и темпоралној клаузи могу се временски детерминисати и посебним средствима, оним истим која иначе служе тој сврси и у простој реченици. Међутим, у анализираној грађи такви примјери нису бројни. И овдје су могућности временске детерминације идентичне онима у простој реченици: садашња нереференцијална радња се детерминише или као мноштво, или се временске одредбе односе на појединачну радњу из састава нереференцијалне ситуационе цјелине. Тако би, нпр., у другој реченици могла доћи временска одредба која се односи на нереференцијалну радњу у цјелини: *У посљедње вријеме не не чујем га само кад сјава*. Овдје се предлошко-падежном конструкцијом именује временски период чије важење траје и у садашњости, а у оквиру којег долази до понављања радње именоване презентом управне клаузе. Пошто је темпоралном клаузом радња управне већ детерминисана у временском погледу, оваква додатна детерминација је више изузетак него уобичајени синтаксички поступак.

Нешто се чешће посебним изразима временски детерминишу појединачне радње из састава нереференцијалне, именујући собом временски одсјек који служи временској локализацији или оријентацији такве радње. Од наведених примјера онај под бројем шест илуструје такав случај: конструкција *йосле йоноћи* именује временски одсјек иза кога се дешава радња исказана обликом презента у темпоралној клаузи.

Већ је напоменуто да у овоме типу временске реченице свакој појединачној радњи исказаној нереференцијално употређљеним глаголом у једној клаузи одговара појединачна радња именована на исти начин у другој клаузи. Међутим, средствима глаголске детерминације може се тај однос пореметити, тако да величина интервала у једној клаузи не одговара величини интервала у коме се понавља радња у другој клаузи. Такву ситуацију илуструје једанаести примјер: предикатска одредба *гошћово увек* указује на то да свакој поновљеној радњи

⁴¹ Сучић 1985, 14, 18.

у темпоралној клаузи не одговара баш свака појединачна радња из управне. У временској клаузи величина интервала у коме се понављају радње одговара условној норми, а у управној клаузи тај интервал је поремећен у односу на условну норму.

Нису ријетке ни временске реченице у којима се у управној и темпоралној клаузи обликом перфективног презента исказује неререференцијална радња. Тако је у следећим примјерима.

[46]

1. Кад *огладне, ошрче* у топољак на ручак (Ћосић, 151).
2. Јао, *ипрем* кад *йомислим!* (Андрић, 62).
3. Кад *йређе* подне, *недјеља се* некако згусне, *узрије* (Десница, 64).
4. А кад ме од искретања *заболе* куглагери *очију, умирим се* уз њу (Сушић, 138).
5. Кад нас *ухвати* дријем од сунчања, *загњуримо* главе под гране (Лалић, 57).
6. Кад *се* њих двоје *осаме*, обично око подне, *йойију* по чашу ликера или пелинковца (Ковач, 143).
7. Кад *се* *ђетић роди*, и тигле *се* на кући *обеселе* (Вук, 120).

И у оваквим реченицама владају слични односи у погледу временске детерминације радње у управној клаузи. Код нас је изнесено мишљење да овакве реченице карактерише однос сукцесивности међу радњама једне и друге клаузе⁴². То је, међутим, само половична оцјена. И овдје се мора говорити о односу међу неререференцијалним радњама као мноштвима поједначних и о односима између појединачних радњи из састава тих мноштава — у једној и другој клаузи. Кад се гледају садашње неререференцијалне радње као ситуационе цјелине, онда се и међу њима успоставља однос истовремености — и једна и друга ситуациона цјелина постоји у моменту говора. Дакле, у томе случају стање ствари је идентично ономе у временској реченици са имперфективном садашњом радњом у обје клаузе. Ако ли се, пак, посматра однос међу појединачним радњама из једне и друге клаузе, онда се може говорити о сукцесивности међу радњама: појединачна радња из управне клаузе врши се након извршења поједначне радње из темпоралне.

Што се тиче временске детерминације прилошким ријечима и облицима падежа, и овдје је ситуација слична претходној: врло ријетко се успоставља такав одредбени однос.

Често се јављају и временске реченице са обликом перфективног презента у темпоралној, а имперфективног у управној клаузи. Тако је у следећим примјерима.

⁴² Сушић 1985, 19.

[47]

1. Кад и зачеље *йрође*, а цеста *остјане* пуста, сусталицама *йрео-сѣјае* самоубиство (Сушић, 46).
2. Кад их *срејнем*, ја се *смејем* за инат (Ћосић, 39).
3. Када *йогледам* кроз објектив, *йосѣјајем* немилосрдан (НИН, 13. 7. 86, 22).
4. Када се *йређе* нека граница у падању, послѣје више *нема* усправљања (Лалић, 70).
5. Кад се *уђе* у двадесету годину, све пре тога уједно се *одбацује* (Ковач, 135).
6. А када се у томе *не усје*, тада се *йокушава* читав проблем представити... лажно (НИН, 8. 9. 85).
7. Кад се *враћим* с пута, о б и ч н о Оља и клинци *сѣвају* (НИН, 4. 1. 87, 44).
8. Када ћелија *йрестјане* да излучује тај хормон, *йресѣјае* раст и пресвлачење (Уибеник).
9. Када се код метода надовезивања *добѣје* троугао, онда се он *назива* векторски троугао (Димић, 23).
10. Кад чоек што *изгуби*, и по својим њедрима *йражи* (Вук, 123).

Ситуација у погледу временских односа у овоме типу реченице слична је ситуацији у претходна два типа. И овдје постоји двојни однос између радњи управне и темпоралне клаузе⁴³. И једна и друга неререференцијална радња везују се за оквире садашњости и постављају у релацију истовремености. Међутим, између појединачних радњи једне и друге неререференцијалне ситуационе цјелине успоставља се однос сукцесивности. Имперфективна радња из управне клаузе врши се након поједначне перфективне радње темпоралне клаузе. Ако се ничим додатним не мијења тај однос, онда броју поједначних радњи темпоралне клаузе одговара број појединачних радњи исказаних презентом у управној. Може се, међутим, прилошким ријечима тај однос пореметити. Тако је у седмом примјеру: одредба *обично* указује да се радња исказана у управној клаузи не понавља заиста увијек по извршењу појединачне радње у темпоралној.

Ни међу оваквим реченицама нисам нашао много примјера гдје се радње коментаришу временским одредбама. То ипак не значи да се такви случајеви не јављају, што потврђује својим постојањем четврти примјер: у управној клаузи се прилогом *йослије* додатно детерминише радња у погледу времена. У оваквим случајевима, детерминација се односи на појединачну радњу из састава неререференцијалне. У конкретном случају, прилог готово да и не говори ништа ново у односу на

⁴³ О двојном односу обично се не говори.

темпоралну клаузу. И у другим случајевима детерминација прилошким ријечима и падежним облицима односи се најчешће само на појединачне радње из састава нереференцијалне радње у управној клаузи — уп.: Када човјек *ошћари*, *буди се* у зору/прије зоре.

При временској детерминацији појединачних радњи из састава неке нереференцијално представљене садашње ситуационе цјелине у управној клаузи не може се измијенити основно правило које важи у овом случају — успоставља се однос сукцесивности међу појединачним радњама које се укључују у састав и једне и друге такве цјелине, и то такав да се након извршења појединачне радње у темпоралној клаузи врши појединачна радња у управној. Уп., рецимо, неприхватљивост сљедећег примјера 3. Када *погледам* кроз објектив, *пре тога пошћајем* немилосрдан.

Можда није на одмет поновити разлог зашто се у управној клаузи не јављају средства којим се детерминише цјеловита нереференцијална радња конципована као мноштво појединачних — ту функцију управо врши (тој управној прикључена) дата темпорална клауза.

У грађи анализираној за овај рад нешто се рјеђе јављају примјери са таквим реченицама у којим је у темпоралној клаузи обликом презенте исказана имперфективна радња нереференцијално представљена, а у управној перфективна⁴⁴. Такву ситуацију илуструју сљедећи примјери.

[48]

1. Кад *се надаш* да ће прихватити шалу, *добијеш* шамар (Сушић, 98).
2. Строг пророк, *загрми* кад му *се* мало ко *нада* (Ковач, 214).
3. Кад *има* пара, *никад се* са женом *не закачим* (НИН, 11. 8. 85, 22).
4. Када новински извештаји *ћреносе*, на пример, шта је било на неком скупу, они прво *наброје* све представнике ван области науке (НИН, 24. 3. 85, 32).

И у овим реченицама садашње радње у временској клаузи, иако су исказане обликом имперфективног презенте, имају искључиво нереференцијални карактер. И овдје се може говорити о односу између нереференцијалних радњи једне и друге клаузе и о односу између појединачних радњи из састава тих нереференцијалних ситуационих цјелина. Наравно, међу нереференцијално представљеним радњама успоставља се однос истовремености: темпорална клауза служи временској локализацији радње садржане у управној. Између појединачних радњи једне и друге нереференцијалне цјелине радњи влада однос истовре-

⁴⁴ Симић 1973 и не наводи ову могућност, такође Сучић 1985. Милошевић 1982 наводи такве примјере (132).

мености, прецизније речено — појединачна имперфективна* радња у темпоралној клаузи тренутком свога остваривања одређује онај временски оквир унутар којег пада извршење појединачне радње именоване у управној.

У анализираној грађи нисам нашао примјере гдје се у временској реченици са везником *кад* имперфективним презентом исказује садашња референцијална радња. Само изузетно, тј. уз посебно наглашавање у оквиру темпоралне клаузе или у посебном контекстуалном окружењу, могла би се изрећи реченица у којој се остварује управо таква интерпретација садашње имперфективне радње — уп. *Хоћеш да гледаш филм ујјаво кад ја гледам ујјакмицу*. Сама чињеница да се овакви примери нису нашли у анализираној грађи говори о томе да се оваква употреба презента у временској реченици с везником *кад* ријетко јавља.

У временској реченици с везником *кад* могућа је и таква комбинација гдје се у темпоралној клаузи јавља презент, а у управној неки од модалних глаголских облика. Тако је у следећим примјерима.

[49]

1. Кад лисица *йредикyje*, *йази* добро на гуске (Вук, 118).
2. Кад *идеш* вуку на част, *йоведи* пса уза се (Вук, 116).
3. Кад *угледаш* поштара, *йријремај* новац (Разг.).
4. Кад *се сјештим* тога догађаја, *зайлакао* бих (Разг.).

Обликом презента у управној клаузи исказиве су садашње имперфективне и перфективне радње. Треба разликовати случајеве овакве употребе презента за исказивање садашње перфективне радње, као што је у трећем примјеру, од употребе перфективног презента уместо фтура другог у истој форми временске реченице. И у овоме случају облик презента исказује само садашње нереференцијалне радње и када је грађен од имперфективног глагола.

Овдје је мјесто да се говори и о реченици коју уводе темпорални везници *йошйо* и *чим*. На плану садашњости и у овом типу временске реченице успостављају се слични временски односи међу радњама управне¹ и темпоралне клаузе као и у реченици с везником *кад*. То се може потврдити следећим примјерима.

[50]

1. Јер, чим се неко *йоине* на катедру, *йочне* да попује (Сушић, 100).
2. И сав *засйрейим* чим издалека *наслућим* да је та објекција на помолу (Десница, 102).
3. Чим *се* чело *сйане* млатити десно, или лијево, одмах колона *йочне* да богара (Сушић, 79).

4. И чим неко *йочне* о поштењу, *гледају* га као бијелу врану (Лалић, 207).
5. Али чим се *крене* од баналне тврдње, *йочињу* свађе (НИН, 18. 8. 85, 56).
6. Чим командант *не верује*, ни борци *не верују* (Тосић, 129).
7. Пошто *се* и мати *йогости* на трпези и *йрође* седмица–две, она *одлази* у „поде“ (Ковач, 305).
8. *Појаве се* пре подне, тек пошто дан за добар корак *одмакне* (Кош, 208).

У свим наведеним примјерима обликом презента, перфективног и имперфективног, исказује се неререференцијална радња. Ове реченице и јесу сличне оним са везником *кад* управо по томе што се у њима изричу само неререференцијалне садашње радње; принцип неререференцијалности се редовно уважава када су у питању временске реченице. Осим тога, и ту је међусобни однос датих ситуационих цјелина такође устројен по принципу истовременог важења онога о чему саопштавају и једна и друга цјелина на плану садашњости.

Што се тиче појединачних радњи из састава ових неререференцијалних ситуационих цјелина, њихови међусобни односи се успостављају у складу са значењем везника. Поред ових везника, у одређивању начина на који ће се успоставити ти односи учествује и глаголски вид. У прва три претходно наведена примјера међу појединачним радњама из једне и друге клаузе влада однос сукцесивности: прво се изврши радња временске клаузе, а затим одмах радња управне; томе погодује и перфективни вид једног и другог глагола. Исти однос се успоставља и међу појединачним радњама у осмом примјеру, који се уводи везником *йоштио*. У четвртном и петом примјеру презент у темпоралној клаузи исказује перфективну радњу, а у управној имперфективну. И овдје се између појединачних радњи успоставља однос сукцесивности. Тако је и у седмом примјеру, са везником *йоштио*. У шестом примјеру у временској реченици с везником *чим* у обје клаузе исказане су имперфективне радње. Овдје се између појединачних радњи успоставља однос истовремености — такав однос условљава глаголски вид. Овдје је много обичнија употреба везника *кад*; везник *чим* употријебљен је да се јаче нагласи повезаност једне радње с другом.

У нашој домаћој стручној литератури није се досад говорило о могућности да се у временским реченицама с везником *чим* успоставља однос истовремености, већ само однос сукцесивности⁴⁵. Показује се, међутим, да се у темпоралној реченици овим везником управо тако међусобно повезују управна и темпорална клауза у којим се обликом

⁴⁵ РМС VI, 879; Стевановић 1969, 841; Милошевић 1982, 134, посредно — идентификујући га са везником *након иштио*; Сучић 1985, 25; Сучић 1988, 33.

имперфективног презента исказују садашње нереференцијалне радње. Чињеница је, уосталом, да се у изучавању глаголских облика и није водило рачуна о нереференцијално исказаним радњама и о специфичностима које условљава такво представљање. И овдје се гледала само функција овог везника у повезивању појединачних радњи из састава нереференцијалних.

Разлика у исказивању односа међу радњама у клаузама са везником *чим* и *йошй* састоји се у томе што везник *чим* подвлачи да је размак између једне и друге радње минималан, а везник *йошй* у том погледу ништа не говори⁴⁶.

И у другим временским реченицама са везницима који подразумевају сукцесивност затичемо исто стање ствари онда када се и у управној и у темпоралиој клаузи појављује облик презента. И у њима се презентом исказана радња, било имперфективна или перфективна, увијек поима као нереференцијална. Између нереференцијалних ситуационих цјелина успоставља се однос истовремености, а међу појединачним радњама из састава једне и друге цјелине успоставља се однос сукцесивности. Некада се тај однос успоставља онако како то бива кад темпоралну клаузу уводи везник *чим*, тј. долази до изражаја инсистирање на непостојању интервала између времена остваривања онога о чему нас информишу управна и зависна клауза, а о томе да је управо такво инсистирање посриједи саопштава нам присуство везничких средстава *йек шй*, *дѡк, истйом шй*, *само шй*. Када се, међутим, клаузе у сложеној реченици повезују везничким средством *након шй*, не долази ни до каквог инсистирања на таквој краткоћи интервала.

Досада се говорило о употреби презента под околностима које подразумевају да оно о чему саопштава зависна реченица претходи ономе што је изречено управном, гледајући појединачне радње из састава нереференцијалних. Постоји, међутим, могућност и обрнутог редослиједа. Такву могућност илуструју следећи примјери.

[51]

1. Прије него што *йођу* у школу, дјеца *иду* у обданиште (Разг.).
2. Прије него што *иду* у школу, дјеца *иду* у обданиште (Разг.).
3. Прије него што *йође* кући, *јави* се родитељима (Разг.).
4. Прије него што се *уйали* мотор, *йровјери* се ниво уља (Разг.).

И у овим сложеним реченицама исказују се нереференцијалне радње чију остварљивост везујемо за садашњост, уз подразумевање да су конкретни чинови њихове реализације на оси времена увијек сукцесивни, без обзира на то у каквом су се видском лику — пер-

⁴⁶ Стевановић 1969, 841; Милошевић 1982, 134.

фективном или имперфективном — отјелотворили презентски облици управне и зависне клаузе који служе именовању тих радњи.

На плану садашњости могућа је и таква употреба презента гдје се врши квантификација појединачних радњи из састава нереференцијалних ситуационих цјелина. Тако је у сљедећим примјерима.

[52]

1. Откад *дође* из школе, *не излази* из куће (Разг.).
2. А док га вода *не избаци*, киша у том крају непрекидно *ида* (Панцо, 46).
3. Онда га *љубим* и *голицам* док *се не зацени* (Ћосић, 39).
4. Док дијете *не зайлаче*, мајка га *се не сјећа* (Вук, 63).

И у овим реченицама обликом презента се представљају нереференцијалне радње чија се остварљивост, у оваквој њиховој међусобној спрези, приказује као важећа за садашњост, а та спрега је таква да подразумева извјесну сукцесивност појединачних радњи једне и друге нереференцијалне на оси времена.

У свим случајевима, сем оних с везником *кад*, влада неподударност у погледу односа између нереференцијалних радњи као цјелина исказаних у управној и зависној клаузи и односа између појединачних радњи из састава тих цјелина. Међусобна веза између именованих нереференцијалних радњи увијек је важећа на плану садашњости, а однос међу појединачним радњама из једне и друге нереференцијалне ситуационе цјелине успоставља се у складу са значењем везничког средства. Кад је садашњост посриједи, нема могућност за оно што долази у обзир кад су у питању друга два временска плана — да двије радње исказане у оваквој реченици нису и истовремене — уп.: Прије него што *се одселио*, *навраћао* нам је свакодневно.

Како се и код исказивања садашњих радњи у временској реченици с везником *кад*, захваљујући аспектским комбинацијама глаголске радње, понекада јавља несклад у погледу односа између нереференцијалних радњи једне и друге клаузе и оних односа који се успостављају међу појединачним, ријешо сам да у разматрању употребе презента у временској реченици дам предност односу између садашњих нереференцијалних радњи као мноштава, а у оквиру тога да посматрам и однос међу појединачним радњама. Ако је досада код нас другачије чињено, то је зато што се при разматрању временских односа који се успостављају међу радњама једне и друге клаузе није довољно, или никако, водило рачуна о чињеници да се радње глаголским облицима исказују или као референцијалне, или нереференцијалне.

У временским реченицама с везником *док* могуће је обликом презента радњу исказивати у оба смисла — и као референцијалну и као нереференцијалну. У следећим примјерима овај облик и у управној и у темпоралној клаузи исказује садашње референцијалне радње.

[53]

1. Док *се* на производним тракама *уходава* производња „флориде“, „Заставини“ стручњаци *раде* на стварању нових варијанти овог модела (Ослобођење, 6. 12. 88, 20).
2. *Нема* одмора док *ћраје* обнова, друже Данило (Сушић, 43).
3. Док *гледаш*е скраћен снимак са утакмице, наша екипа *ћрићрема* снимак цијеле утакмице (ТВ извјештај).

Пошто се у управној и темпоралној клаузи исказују садашње референцијалне радње, међу њима се обавезно успоставља однос истовремености. Вријеме које се именује глаголом из темпоралне клаузе представља временски одсјек у коме се врши радња управне. Практично, темпорална клауза врши функцију временске локализације садашње радње у управној. Отуда се у оваквим реченицама ријетко јављају прилошке ријечи и падежне конструкције у служби временске детерминације радње, док је у темпоралној клаузи таква могућност још и дозвољена, у управној — она досљедно изостаје — уп. неприхватљивост реченице: Док *гледаш*е пренос, тренер сада (овога момента) *ћрићрема* нову измјену.

И временским реченицама које почињу са *док* (*докле*), могуће је обликом презента исказати нереференцијалну радњу. У следећим примјерима имперфективни презент у управној и темпоралној клаузи исказује нереференцијалну радњу.

[54]

1. Док *се чека* да дете прохода, сви му *ћомажу* у томе... (Ковач, 306).
2. Али кад *ћипне* на коња, вранца високих сапи и бујне гриве, коју вјетар *ћаласа* док коњ *каса* (Ољача, 30).
3. Док родитељи *ћроводе* дан у предузећу, дјеца *се сама сналазе* у кући (Разг.).
4. *Докле* проси, златиа уста *носи* (Вук 1, 65).

Пошто је у временској реченици са *док* исказива не само референцијално, него и нереференцијално конципована радња, значајну улогу за разумијевање тога шта је када посриједи — референцијалност или нереференцијалност — игра шири контекст, односно говорна ситуација. И ту се међу нереференцијално интерпретираним радњама успоставља однос истовремености, а такав је и однос међу појединачним радњама из састава једне и друге нереференцијалне цјелине. Што се тиче мо-

гућности временског коментарисања помоћу прилошких ријечи и падежних конструкција, исте су (не)могућности као и код претходне групе примјера.

Кад су разматране реченице посриједи, у обзир долази и такво аспектско комбиновање које се оличава у присуству имперфективног презента у временској, а перфективног у управној клаузи. Управо то илуструју следећи примјери.

[55]

1. Ма и ја њему *доскочим* док *прииђајујем* свијећу ватром с бадњака (Ковач, 232).
2. Док *се* месо *динсиа*, *припреми* се зачин (Разг.).

Нереференцијалне радње управне и темпоралне клаузе постављене су ту у најнепосредније остварен саоднос. Међу појединачним радњама из једне и друге нереференцијалне ситуационе цјелине такође се успоставља истовјетно устројена најнепосреднија међусобна релација: док траје радња управне клаузе, изврши се радња управне.

У овом типу сложене реченице нереференцијално употребијелен презент може бити остварен у перфективном видском лику у обје клаузе. Тако је у следећим примјерима.

[56]

1. Док *се* нева *обуче*, свадба *се* *йровуче* (Вук, 66).
2. Док *се* Земља *окрене* око своје осе, *йрође* 24 часа.
3. Док он *дође* с посла, ми *завршимо* задаћу (Разг.).

Кад се у овим реченицама нереференцијалне радње посматрају као мноштво појединачних, међу тим мноштвима се успоставља однос истовремености, што важи, уосталом, и за појединачне радње које се у њихов састав укључују. У оба случаја, међутим, у нашем поимању свега што дата сложена реченица саопштава наглашено је присутан и моменат временске квантификације.

Како се на основу досада овдје изложене анализе могло разабрати, у временским реченицама са везником *кад* обликом имперфективног презента могуће је исказати само нереференцијалне радње, а у оним са везником *док* — и референцијалне и нереференцијалне. Поставља се питање откуда ова разлика у погледу могућности једног и другог типа темпоралне реченице.

У трагању за одговором потребно је закратко се вратити простој реченици са девербативним именицама у падежним конструкцијама које служе као средство временске локализације садашње радње.

Међу падежним конструкцијама са девербативним именицама у функцији временске локализације глаголске радње постоје неке које,

уколико се ради о временској реченици, налазе себи корелате само у клаузи са везником *кад*: *на+Лок.*, *код+Ген.*, *приликом+Ген.*, *ø+Инсџр.* Сљедеће конструкције имају, међутим, такве корелате само у темпоралној клаузи с везником *док*: *у шоку (шоком)+Ген.*, *за+Ген.*, *за (у)*, *вријеме+Ген.*, *с+Инсџр.* Што се тиче конструкција *при+Лок.*, и *у+Лок.*, оне могу образовати такав корелативни однос са клаузом уведеном било везником *кад*, било везником *док*⁴⁷.

Ове конструкције, као и аналогне темпоралне клаузе, одређују иначе собом моменат вршења радње, па како се, кад је у питању референцијалност, тај моменат обавезно подудара са моментом говора, јасно је да неко друкчије, посебно указивање на њега не долази у обзир. Кад је, међутим, посриједи нереференцијалност, идентификовање временског одсјека у којем долази до понављања радње никако није комуникативно сувишно. Пошто се у временској реченици темпоралном клаузом исказује само вријеме вршења радње из управне, додатно истицање момента тога вршења није потребно, као што то није потребно чинити одговарајућим падежним конструкцијама ни у простој реченици. Као што су такве конструкције (које имају корелате само у временској клаузи с везником *кад*) присутне у простој реченици по правилу само при нереференцијалној употреби презента, тако се и у временској реченици клауза са везником *кад* јавља по правилу само кад је презентом исказана нереференцијална радња. Само изузетно, и у простој реченици са посебном временском одредбом и у временској с везником *кад*, могућа је референцијална интерпретација садашње радње.

И конструкције које имају корелативну временску клаузу са везником *док* идентификују собом моменат вршења радње. Међутим, оне поред значења временске локализације имају и компоненту процесуалности⁴⁸. Зато оне долазе у простим реченицама као средство временске локализације садашње референцијалне радње. Тим фактом што својим присуством истичу процесуалност оне нису комуникативно редундантне. Једном ријечју, њихово присуство у простој реченици не значи аутоматски да је имперфективним презентом исказана радња представљена нереференцијално. По истом принципу се и у сложеној реченици са везником *док* исказују поред садашњих нереференцијалних и референцијалне радње⁴⁹, с тим што ово последње долази у обзир онда кад присуство темпоралне клаузе служи наглашавању момента процесуалности.

⁴⁷ Радовановић 1977, 127.

⁴⁸ Радовановић 1977, 120–121.

⁴⁹ Милошевић 1982 превиђа ову могућност и тврди да присуство облика презента у обје клаузе временске реченице на плану садашњости обезбеђује нереференцијалност радње (132).

Иако ријетко, садашња радња се може и у оквиру значења временске локализације квантификовати⁵⁰. Такву ситуацију илуструју следећи примјери.

[57]

1. Откад *живи* у овој вароши, *нема* више потешкоћа са родбином (Разг.).
2. Откад га *знамо*, *сјанује* у истој улици (Разг.).
3. Откад *сјанује* у нашем крају, *навраћа* редовно код мене (Разг.).
4. Откад *не долазе* код нас, *не знамо* како живе (Разг.).
5. Откад *долази* код љекара, *не добија* нападе главобоље (Разг.).

Као што се види, овдје су могуће различите комбинације: од реченица у којим се и у управној и у темпоралној клаузи изриче референцијална садашња радња, преко оних гдје је у обје клаузе посриједи неререференцијалност, па све до таквих реченица у којим се у једној клаузи обликом презента изриче референцијалност, а у другој неререференцијална радња.

Могућа је и таква ситуација гдје се обликом презента у временској клаузи врши квантификација прошле радње. Тако је у следећим примјерима.

[58]

1. Нагло ме пробуди раскошни шедрван смијеха какав *нисам чуо* откако *се бавим* привредом (Сушић, 84).
2. Одрастао у сиротињи, на камену, откако *зна* за себе, *морао је* да трпи, пати, страхује, оскудијева, прижељкује (Ољача, 47).

Обликом презента у темпоралној клаузи исказује се садашња радња која служи као оквир за вршење претериталне радње. Везником *ош-* како додаје се овој детерминацији квантификациона димензија.

И у оквиру сложене реченице садашња радња се може временски ближе одредити и по оријентационом критеријуму. Улога временског детерминатора припада ту темпоралној клаузи. У следећим примјерима вријеме је оријентационо одређено у оквиру значења постериорности.

[59]

1. Након што су *дошли* у овај град, *живе* мирно (Разг.).

⁵⁰ У овоме се огледа једна од ријетких разлика између темпоралне клаузе у сложеној и средстава временске детерминације у оквиру просте реченице: у оквиру просте реченице девербативне именице немају могућност да обављају функцију временске квантификације глаголске радње у оквиру значења временске локализације — в. Радовановић 1977, 113.

2. Након што су *ошли* из Београда, често се селе (Разг.).
3. Али откако сам се удала, лудим ноћу (Сушић, 152).

У прва два примјера претеритални облик у зависној клаузи именује временски одсјек након кога се врши садашња референцијална (први примјер) односно нереференцијална (други примјер) радња исказана обликом презента у управној клаузи. У трећем примјеру ради се о квантификацији садашње радње: уз именовање временског одсјека након кога се врши садашња радња, указује се и на дужину трајања те садашње радње. Наравно, и у прва два и у трећем примјеру у остваривању оваквих временских значења значајну улогу играју везничка средства искоришћена у реченици.

У оквиру значења антериорности ријетко се детерминишу садашње радње у сложеној временској реченици. Такав случај илуструју следећи примјери.

[60]

1. Наша дјеца *не иду* у школу док *не буду* *ишли* новогодишњи празници (Разг.).
2. Ова карта *важи* док се *не буде* *издала* нова (Разг.).

У оба наведена примјера временска клауза има функцију квантификације глаголске радње исказане обликом презента у управној. У првом примјеру, на овај начин се квантификује садашња нереференцијална радња, у другом — садашња референцијална. Теже је остварљива таква ситуација у којој се врши оријентациона временска идентификација у оквиру значења антериорности, али без значењске димензије квантификовања. Такво квантификовање је, уосталом, остварљиво само онда када се обликом презента исказују садашње радње које се могу планирати.

Узрочна реченица

У овом типу зависносложене реченице облик презента који именује садашње радње може да се јави или у обе клаузе, или само у једној од њих. У овоме другом случају према садашњој радњи исказаној у једној клаузи могу се исказивати претериталне, футурске или модалне у другој. У следећим примјерима облик презента присутан је и у управној и у зависној клаузи.

[61]

1. Ах, ви се *ругате* себи јер *не мислите* ником ништа да откријете (Сушић, 128).

2. У кабину, *не жели* да прима јер му путници при вожњи *досађују* (Разг.).
3. Већ неколико мјесеци *не иде* у предузеће јер *нема* посла (Разг.).
4. Тамо возачи *усђоравају* вожњу зато што *се дешавају* несреће (Штампа).

Пошто се и у управној и у зависној клаузи исказује садашња радња, оне се врше истовремено. С обзиром на то да се и у једној и у другој клаузи може исказивати референцијална или нереференцијална радња, могуће су следеће комбинације: а) у обје клаузе радња је представљена референцијално, као у првом примјеру; б) у обје клаузе радња је представљена нереференцијално, као у четвртном примјеру; в) у управној клаузи радња је представљена нереференцијално, а у зависној референцијално, као у трећем примјеру; д) у управној клаузи радња је представљена референцијално, а у зависној нереференцијално, као у другом примјеру.

У узрочним реченицама облик презента се може употребљавати у комбинацији са претериталним облицима. Тако је у следећим примјерима.

[62]

1. А *йрекорева* га што је неколико месеци после женидбе *оџишао* у шумске раднике (Тосић, 43).
2. Никако *не могу* прежалити што *оде* из Сарајева (Вулетић, 34).
3. *Увриједило* ме што *се држи* као да ме нема (Селимовић, 64).
4. Звезда младе Војвођанке високо *је одскочила* јер овде *нема* озбиљнијег листа који кћерку карарикатуристе Кароља Селеша није данас наградио (Политика, 28. 6. 89, 21).
5. Он *је* засигурно *оџиуџивао* јер неколико дана *не долази* на час (Разг.).

У овим реченицама није утврђен распоред презента и претериталних облика — презент се може налазити у управној клаузи, као што је у прва два примјера, или је у зависној, као у осталим примјерима. И у овом типу зависносложене реченице обликом презента се исказују како референцијалне, тако и нереференцијалне радње. И у узрочним реченицама завређује пажњу врста односа који се успоставља између времена вршења радње у управној и зависној клаузи⁵¹. У прва два примјера међу радњама је однос сукцесивности. У трећем примјеру је однос истовремености, и то такав гдје је презентом у зависној клаузи

⁵¹ Ово не значи да је у стварности о којој се информише посљедица ранија од узрока, в. Ковачевић 1988, 38–39.

исказан временски оквир у коме се извршила прошла радња исказана у предикату управне клаузе. Тако би се могло рећи и за четврти примјер. У петом примјеру извршење радње исказане у управној клаузи пада у прошлост, док се постојање оне исказане у зависној везује за садашњост.

Облик презента се може комбиновати и са обликом футура првог за будуће радње. Тако је у сљедећим примјерима.

[63]

1. А шта ће бити, *одлучиће* чланови руководства Будућности јер ниједном од њих *не иступиће* уговор (Политика, 28. 6. 89, 21).
2. *Исповарићу* вас у Лабудовцу, јер *возим* даље за око четрдесет километара (Сушић, 111).
3. Време *ће показати* све остало, јер се све тајне на крају ипак *објасне* и *открију* (Милошевић 1985, 26).
4. Пиљари сваког дана *дижу* цијене јер *ће* година *добацићи* (Разг.).
5. *Не штедим* новац јер га *нећу имати* гдје потрошити (Разг.).

И у овим примјерима ситуација је слична оној из претходне групе. Облик презента, наиме, може да исказује и референцијалне и неререференцијалне радње. И овдје се може говорити о односу сукцесивности и истовремености између радњи управне и зависне клаузе. Пошто се садашње радње не ограничавају са десне стране, и не успоставља се увијек јасна граница између садашње и будуће радње. Ипак се за претпоследњи и последњи примјер може рећи да садашња радња, у ствари, претходи будућој, а у трећем је посриједн такав однос гдје се презентом исказује оквир у коме се врши футурска радња⁵².

Према облику презента за исказивање садашње радње у једној клаузи могу доћи модални облици у другој клаузи. Такву ситуацију илуструју сљедећи примјери.

[64]

1. *Удри* одмах, јер тај *има* и на себи и у бисагама (Андрић, 19).
2. *Чувај се*, Мишо мој мили, јер ти *знаш* шта си за мене (Ћосић, 40).
3. *Ослонимо се* на људске пороке, кад *не можемо* другачије (Селимовић, 127).
4. Приватном сектору *не смијем* продавати, јер куд *би* ми глава! (Сушић, 131).

⁵² Преглед реченичних конструкција са значењем симултаности и сукцесивности даје Милошевић 1985.

5. Нисам хтио да објашњавам, *не би схваћио*, јер мисли друкчије од мене (Селимовић, 124).
6. Ја бих могао тебе да ухапсим, јер ни легитимацију *немаш* (Сушић, 43).
7. *Морам* да купим карту јер ме *не би љрмили* у воз без карте (Разг.).

У прва три примјера у сложеној реченици се уз презент у једној клаузи налази облик императива у предикату друге. У сва три ова примјера предикат у облику императива остварен је у управној клаузи. Овакав распоред поменутих глаголских облика много је чешћи од обрнутог. У осталим примјерима уз презент у једној клаузи јавља се потенцијал у другој. У четвртном и седмом примјеру облик презента је у управној клаузи, а потенцијал у зависној. У петом и шестом облик презента је у зависној клаузи, а потенцијал у управној.

И у овом типу зависносложене реченице садашња радња се може представљати како референцијално, тако и нереференцијално. Нереференцијално је представљена у првом примјеру, што се не може закључити кад се посматра овако изолована реченица. Међутим, у контексту из кога је узета реченица нереференцијалност је сасвим убједљиво уочљива.

Посљедична реченица

И у посљедичним реченицама облик презента за садашње радње може се налазити или у управној и у зависној клаузи, или само у једној од њих. Сљедећи примјери илуструју ситуацију кад је облик презента остварен у предикату обију клауза.

[65]

1. Али *сам* ипак толико полтрон, да, поред тога, *осјећам* и потребу (Десница, 61).
2. Сами су дроњци на њему, па ми га *је* жао (Самоковлија, 45).
3. Али су нам зграде на незгодном мјесту, *дува* неки чудан ветар, па *се* стари папир зачас *рашири* (Борба, 16–17. 4. 88, 16).
4. Село *се* налази поред пута, па у њега *навраћају* често путници намерници (Разг.).

У оваквим реченицама обликом презента исказане радње, будући да су садашње, успостављају однос истовремености. Те радње могу да буду представљене референцијално или нереференцијално.

И у посљедњим реченицама према садашњој радњи у једној клаузи може да се исказује претеритална у другој. Тако је у сљедећим примјерима:

[66]

1. Толико *су се уморили* да више *немају* снаге (Ћосић, 21).
2. Секретар *је* на овај терен *дошао* тек четрдесет и четврте, па, изгледа, *вјерује* ономе што није видио (Сушић, 54).
3. Можда *је* и невоља *ишла* у хонорарце па *не врши* услуге људима из народних маса (Сушић, 130).
4. *Послио си се* у овом лабудовачком бонлуку, па ти сад и ја *сметам* (Сушић, 121).
5. *Боли* га глава па *је оишао* раније кући (Разг.).

У овако устројеној реченици чешће се јавља распоред облика тако да је претеритални облик у предикату управне, а презент у предикату зависне клаузе. Када је тако, онда се међу радњама успоставља однос сукцесивности. Кад је у управној клаузи обликом презента исказана садашња радња, онда се међу радњама успоставља однос истовремености.

У сљедећим примјерима уз облик презента у једној клаузи стоји облик футура првог у предикату друге.

[67]

1. Сутра *ће имати* писмени па *се иприрема* (Разг.).
2. У јуну *ће иолагати* пријемни па *се већ* сада *сирема* (Разг.).
3. *Боли* га глава па *ће морати* да оде до љекара (Разг.).
4. Стално *га иозивају*, па *ће* им *оићи* (Разг.).

У овако организованој реченици облик презента може да се оствари у зависној клаузи, као што је у прва два примјера, или у управној, као што је у посљедња два примјера. Обликом презента се, као и у другим приликама, исказују како референцијалне тако и неререференцијалне радње.

Према облику презента у једној клаузи може да се јави модални облик у другој. Тако је у сљедећим примјерима:

[68]

1. Они су нам потребни па *би* најбоље *било* да и даље остану у Титограду (Политика, 28. 6. 89, 21).
2. Сад *немамо* више посла, па ти *иди* кућн (Разг.).
3. *Купио* бих други стан, па *разгледам* понуде (Разг.).

И у овом типу зависносложене реченице обликом императива исказује се само радња у предикату зависне клаузе. Када је ријеч о потенцијалу, он може да се нађе како у управној, тако и у зависној клаузи.

Релативна реченица

У релативној реченици облик презента може, такође, да се налази или у обје клаузе, или само у једној од њих. У следећим примјерима презентом се исказују садашње радње и у зависној и у управној клаузи.

[69]

1. Такво једно проширење *настаје* и овде, код Вишеграда, на месту где Дрина *избија* из дубоког и уског теснаца (Андрић, 9).
2. И уједно (гле чудна случаја!), то *је* у читавом свемиру једина ствар која *јостоји* само у једном јединцатом примјерку (Десница, 55).
3. Ма ово нас омладине што *има* једва чекамо (Сушић, 92).
4. Рука ми *дрхти* због отплитања што ми *једстоји* (Селимовић, 27).
5. А код укопа, они који *носе* покојника *сјусте* га малко да се одморе (Андрић, 54).
6. То *ради* онај који *сматра* да публика треба да буде срећна (Сушић, 53).
7. *Кунем* ти се животом и вером којом се *не куне* лако (Андрић, 40).
8. *Навраћа* му један пријатељ који га *јознаје* из детињства (Разг.).
9. Сада, када *ојкривамо* наличје јединства, *видимо* да су поједини функционери тражили пре свега послушност (Штампа).

Као што се разабира, у овом типу зависносложене реченице облик презента исказује и референцијалне и неререференцијалне радње. У прва четири и у деветом примјеру радње су изречене референцијално како у предикату управне, тако и зависне клаузе. У петом и шестом примјеру у предикатима обију клауза радње су обликом презента исказане неререференцијално. Разликовање радње према критеријуму референцијалност/неререференцијалност омогућују иста она средства помоћу којих се то чини и у независној реченици. У седмом примјеру у управној клаузи је исказана референцијална радња, а у зависној — неререференцијална. У осмом примјеру је обрнута ситуација.

Посљедњи примјер је интересантан и зато што су управна и зависна клауза повезане везником *кад*, временског карактера. Овакав начин везивања зависне релативне клаузе за управну, у нашој стручној

литератури добро познат, не утиче на понашање глагола у погледу опозиције референцијалност/нереференцијалност, као што је случај код временских реченица; са овим везником — тамо, видјели смо, на плану садашњости радње управне и зависне клаузе могу бити готово искључиво нереференцијално представљене.

Често се у релативној реченици остварује таква временска комбинација гдје је у једној клаузи исказана садашња, а у другој претеритална радња. Тако је у следећим примјерима.

[70]

1. *Сјео сам* под руине старе турске утврде која с најистакнутијег врха, на прстену брда око котлине, *доминира* крајем (Сушић, 99).
2. Има се утисак да *је* Моника донекле *унаприједила* сервис што *појшврђују* и три аса (Ослобођење, 10. 11. 90, 14).
3. Ту сувереност ММФ *је* *исказао* и писмом Париском клубу у коме *подржава* репрограм око 900 милиона долара (Политика, 28. 6. 89, 18).
4. *Исих* надушак сладуњаву текућину коју *ију* дјеца (Сушић, 125).
5. Међутим, у тим тренуцима она *се* *ионијела* као весели пијанац који у тренуцима заборав *разбацује* све стечено (Ослобођење, 16. 11. 90. 14).
6. За време летњих суша, које често *уиroyасће* целу жетву, поп Јован *је* редовно узалуд *изводио* литију (Андрић, 96).
7. На улазу у чаршију... *има* један заравањак на коме се досада средом *држао* сточни пазар (Андрић, 69).

И у овом типу зависноскожене реченице облик презента може да заузима позицију или у управној или у зависној клаузи. Такође, обликом презента исказују се и референцијалне и нереференцијалне радње. Уочљиво је да се садашње радње исказане обликом презента понашају сасвим аутономно у односу на претериталне у другој клаузи — и у погледу временске детерминације и у погледу опознције референцијалност/нереференцијалност радње.

У грађи сам нашао релативно малн број потврда за то да се у оквиру релативне зависне реченице облик презента комбинује са фатуром. Тако је у следећим примјерима.

[71]

1. *Појрошићу* ово пара што *имам* и прикључити се некој колони мирних људи (Сушић, 40).

2. Све *ће ојросіѣиѣи* онај који *иѣиѣи* старог родитеља (Божих, 26).
3. Поред тебе *сједи* онај који *ће* те *издаѣи*.

И овдје се односи између садашње и будуће радње успостављају по истим принципима као и у реченици са претериталним и презентским обликом у овоме типу реченице.

И у релативним реченицама могуће су такве ситуације гдје је у једној клаузи предикатом исказана садашња радња, док је у другој предикат отјелотворен модалним глаголским обликом. Тако је у сљедећим примјерима:

[72]

1. *Зайаџаш* ствари које ја *не бих* никада *йримиѣиѣи*.
2. То *би морали* радити неки други, који за то *имају* више разлога и смисла (Радовић 3, 142).
3. *Посуди* ми књигу коју ја *немам*.

У оваквим реченицама нема неких посебности у вези са употребом презента за исказивање садашњих радњи. Једино се може запазити да је у њима мала могућност да императив дође у зависну клаузу, што, опет, није у некој непосредној вези са употребом презента.

Изрична реченица

И у изричним реченицама могу се исказивати садашње радње у обје клаузе, или се уз презент за садашњу радњу, у једној клаузи, јавља неки други облик, у другој. У сљедећим примјерима обликом презента у обје клаузе исказују се садашње радње.

[73]

1. Добро ја *видим* како звијезде *ходе* (Вулетић, 34).
2. Али, Дане, зар не *видиш* да вријеме *йролази* (Сушић, 63).
3. Јер *знају* да у недјељу, а поготово у недјељу послѣ подне, њихово болесничко *својство* знатно *йоуиѣиѣи* (Десница).
4. Напротив, многе појаве *сведоче* да реални ток догађаја *иде* често директно супротним смером (НИН, 6. 9. 87, 25).
5. А одакле ти *знаш* да мени *йреба* Јованка? (Сушић, 55).

У овим реченицама обликом презента исказују се и референцијалне и неререференцијалне радње. Њихов карактер с погледом на њу

опозицију нема ништа посебно у односу на било који други тип реченице.

И у изричним реченицама уз облик презента за садашњу радњу у једној клаузи може да стоји неки претеритални облик у другој. Тако је у следећим примјерима.

[74]

1. Ти *не знаш* који је данас *освануо* дан (Вулетић, 53).
2. *Не знам јесам* ли то *видио* и је ли то *заиста учинио* (Селимовић, 60).
3. *Не знам* да ли се тек *рађао* или *ошкривао*, свлачећи змијску кошуљицу (Селимовић, 108).
4. *Прича се* чак како *сам* и ја *имао* амандман (Борба, 16–17. 4. 88, 16).
5. Ти *си доказао* да *не мораш* гријешити (Сушић, 55).
6. Ноћас *сам се сјетио* како се *мијења* вријеме (Десница, 33).
7. *Изразио је* сумњу да за то *још* *стоји* добра воља (Борба, 16–17. 4. 88, 7).
8. *Испитивали су* и којој раси *припадам* (НИН, 28. 8. 88, 24).
9. Различита испитивања у овој области *још* *показала су* да грађани обично *не знају* за кога гласају (НИН, 6. 12. 87, 58).

Садашња радња, представљена референцијално или неререференцијално, исказује се обликом презента како у управној, тако и у зависној клаузи. Посебно су интересантни управо наведени примјери с обликом презента у зависној клаузи — они почев од петог, па закључно са деветим. Садашња радња указује, наиме, на оквир оног временског одсјека у који је пало вршење или извршење прошле радње. Постоји, међутим, могућност да се при оваквом распореду глаголских облика обликом презента исказује радња која се врши у вријеме вршења прошле радње, о чему ће бити говора касније. Критеријуми за препознавање временске припадности радње исказане обликом презента овдје је, разумије се, тај да ли се та радња врши и у моменту говора или не.

Садашња радња се може у оквиру изричне реченице комбиновати са будућом радњом која се исказује обликом футура првог. Тако је у следећим примјерима.

[75]

1. *Не знам* како ћу вам се *одужити* (Божић, 17).
2. *Осјећам* поуздано да *ће* сутра опет *бити* сунчан и ведар дан (Десница, 34).
3. Сад *ћемо видјети* *има* ли игле или *нема* (Вулетић, 51).

У језичкој грађи којом располажем нашло се мање примјера са оваквом комбинацијом облика презента и футура првог него ли оних у којима је презенту својеврстан „партнер“ перетеритална глаголска форма. Иначе, овдје се односи међу датим глаголским облицима успостављају по описном принципу који важи за претходну групу примјера.

Према презенту у једној клаузи може се у другој остварити какав модални облик као што је то случај у сљедећим примјерима.

[76]

1. Па, у вашим је рукама све, *радиће* шта *знаће* (Сушић, 43).
2. *Пази* ти, друже Данило, како *се изражаваш* (Сушић, 43).
3. *Причај* ми, стари, како *си* (Божић, 16).
4. Молим те, *погледај* шта *ћише* на нашем дому (Вулетић, 58).
5. *Знам* шта *би рекао* мој отац (Разг.).
6. И он *би сам рекао* да *ћреба* писати овако (Селимовић).

И у овом типу зависносложене реченице облик презента и модални облици се комбинују по истим принципима као и у претходном, с тим што и ту такође важи правило да се облик императива не јавља у зависној клаузи.

Поредбена реченица

У поредбеним реченицама⁵³ облик презента за садашње радње такође се може појавити или истовремено у управној и зависној клаузи или само у једној од њих. Сљедећи примјери илуструју ситуацију када се у предкату управне и зависне клаузе употребљава презент.

[77]

1. *Трчи* као да га неко *гони* (Разг.).
2. *Клађи* се како му *налажу* искривљене ноге (Стевановић 1969, 848).
3. *Дође* као да по ватру *навраћи* (Разг.).
4. И *сиремам* се за њ као што *се* сеоска дјеца *сиремају* за недјељу (Десница, 33).

У овако устројеној поредбеној реченици обликом презента се исказују како референцијалне, тако и неререференцијалне радње. При том

⁵³ Обично се називају „поредбене и начинске“ — в. Стевановић 1969, 848.

није обавезно да значење референцијалности односно нереференцијалности буде једнако заступљено у свакој од датих клауза чија укупност сачињава сложену поредбену реченицу.

Није ријеткост, чак напротив, да ово буде остварено: садашња радња се исказује обликом презента у једној клаузи, а у другој клаузи неким претериталним обликом се исказује прошла радња. Тако је у следећим примјерима:

[78]

1. *Говори* као да *није* синоћ *вечерао* (Вук 1, 43).
2. *Очи су гледале* у нас, кроз нас, као што *гледају* очи човјека изведеног из самице (Десница, 49).
3. *Стаматовић ме је гледао* другим, укоченим погледом, *гледао* ме је као кад *ђачић учи* песмицу напамет (Смиљанић, 95).
4. И брат Сава скрушено *заћутио* као што и *приличи* једном скромном и честитом лопову (Ђопић, 182).
5. Самоуправни односи у друштву *не функционишу* ни приближно како *се је* то *желело* у време формулисања темељних начела система (НИН, 10. 11. 86, 9).

У првом и посљедњем примјеру обликом презента исказана је садашња радња у предикату управне клаузе, а претеритална у предикату зависне. У осталим примјерима обрнута је ситуација. У предикату управне клаузе садашња радња се исказује или референцијално или нереференцијално, а да ли ће бити остварено једно или друго, на то сама сложена реченица нема неког битног утицаја. Када се облик презента употреби у зависној клаузи, ситуација је нешто другачија. Ту такође долазе у обзир и референцијална и нереференцијална интерпретација, уколико се зависна клауза везује за управну везничком конструкцијом *као што* — у примјеру број четири, рецимо, исказана је садашња референцијална радња.

Управна и зависна клауза, међутим, везују се и везничком конструкцијом *као кад*. Уколико се ради о таквој поредбеној реченици, презентом се у зависној клаузи исказује само нереференцијална радња.

Ово је први случај послје зависносложене реченице временског типа да се сусрећемо с тим принципом семантизовања презента у функцији предиката зависне клаузе.

И у овом типу зависносложене реченице насупрот облику презента за садашњу радњу у једној клаузи може се појавити футур први у другој. Тако је у следећим примјерима:

[79]

1. *Говори* као што *ће говори*ти сутра на испиту (Разг.).
2. *Говорићемо* као да се не *познајемо* (Разг.).
3. *Гледаћете* то као што дјеца *гледају* цртани филм (Разг.).

Овакав распоред глаголских облика у овоме типу реченице знатно је мање заступљен него онај са претериталним облицима у једној од двије клаузе.

У овоме типу сложене реченице, такође, у својеврсној корелацији с обликом презента за исказивање садашњих радњи могу се наћи модални облици. Тако је у сљедећим примјерима.

[80]

1. О томе *говори* као што *би* и други у његовој ситуацији *говори*ли (Разг.).
2. *Радио бих* као што и други *раде* (Разг.).
3. *Пиши* као што *говориш*.

И у овим реченицама облик императива не долази у зависној клаузи.

Мјесна реченица

Мјесне реченице се рјеђе јављају као праве мјесне, а чешће се везничким средством везују за неки прилог и тако представљају варијанту релативних реченица⁵⁴. То потврђује и ситуација у моме корпусу анализираних примјера. Иначе, презент се и у овим реченицама може јављати у предикату како управне, тако и зависне клаузе, а могуће су и комбинације у којима се презент поставља у одговарајућу релацију са неким другим глаголским обликом. Први случај илуструју сљедећи примјери.

[81]

1. *Не зна се* ни гдје *живи* ни зашто *живи* (Стевановић 1969, 845).
2. Млади *се* обично *задржавају* гдје *свира* музика (Разг.).
3. Марко *сћанује* гдје *се окреће* двојка (Разг.).

У оваквим се реченицама обликом презента исказују не само референцијалне него и неререференцијалне садашње радње.

⁵⁴ В. Стевановић 1969, 845.

Уз облик презента у једној клаузи може се наћи неки претеритални облик у другој. Тако је у слjedeћим примјерима.

[82]

1. Сада *живе* гдје су у младости *живјели* (Разг.).
2. *Живи* гдје је Бог *рекао* „лаку ноћ“ (Разг.).
3. *Дирнуо сам* га мало где *боли* (Стевановић 1969, 845).

У слjedeћим примјерима према садашњој радњи у једној клаузи исказаној презентом у предикату јавља се будућа радња у предикату друге клаузе.

[83]

1. *Сиђжемо* где *ће* сутра *зайочети* првенство у скијању (Разг.).
2. *Заусјавићемо се* гдје се долина *проширује* у поље (Разг.).

И у мјесним реченицама облик презента за садашње радње јавља се у комбинацији са неким од модалних облика. Тако је у слjedeћим примјерима.

[84]

1. *Крије се* гдје га нико *не би нашао* (Разг.).
2. *Не бих сјановао* гдје *нема* гријања.
3. *Пођимо* куд ријеке *зову* (Вулетић, 29).
4. *Не ничи* гдје те *не сију* (Стевановић 1969, 845).
5. *Иди* куд те *очи воде*.

И у овим реченицама презентом исказане радње углавном се у значењском погледу устројавају независно од присуства модалних глаголских облика у другој клаузи.

Допусна реченица

Као и у досад посматраним типовима зависнослужених реченица, тако и у допусним облик презента може бити употребљен истовремено и унутар управне и унутар зависне клаузе, а може се остварити и само у једној од њих. У слjedeћим примјерима презентом се исказују садашње радње и у управној и у зависној клаузи.

[85]

1. Иако је дело Рајка Максимовића великих вокално-симфонијских размера, његова окосница и основни изражајни медиј *остјаје* људски глас (Политика, 28. 6. 89, 20).

2. Хисторикус магнус — како се заиста најчешће и *назива*, премда се скоро са сигурношћу *шврди* да је завршио неколико факултета у Бечу (Вулетић, 70).
3. Мада Гертруда ову своју примједбу *не заборави* никада... то јој се Луција сваки пут *насмјеши* (Стевановић 1969, 873).

И у овом типу зависне реченице обликом презента се исказују како референцијалне, тако и неререференцијалне радње и у томе нема никаквих ограничења.

У сљедећим примјерима са садашњом радњом исказаном обликом презента у једној клаузи кореспондира претеритална радња у другој.

[86]

1. Иако *нисам нашао* прави разлог, ипак *се бојим*.
2. *Не сјава* ми се, иако ми *се* свака кошчица *одвојила* (Ћосић, 38).
3. И мада ми ништа *не може* помоћи, нити треба, нека дубока и несазнана стрепња ме *вукла* да га сачувам (Селимовић, 121).

Као што се из примјера види, облик презента могуће је употребити било у управној, било у зависној клаузи.

И у овоме типу зависносложене реченице јавља се облик презента и у комбинацији са обликом футура првог. Такву ситуацију илуструју сљедећи примјери.

[87]

1. *Ваља* Гору узимати Црну сви да *ћеће изгинути* (Стевановић 1969, 876).
2. Касније *ће се* и Јановић *придружити* екипи у Колашину на припремама мада и он *има* више понуда (Политика, 28. 6. 1989, 21).

Облик презента се и ту јавља и у управној и у зависној клаузи, а друга позиција остаје облику футура првог.

У оваквоме типу сложених реченица облик презента је остварљив и у комбинацији са модалним глаголским облицима. Тако је у сљедећим примјерима.

[88]

1. *Сћанујемо* овдје мада *бисмо* радије *преселили* у други крај.
2. *Обријао бих* је за твоју *ћеф* да је од злата (Лалић, 50).
3. *Куйи* то мада *има* и љепше и јефтиније (Разг.).

И у овим реченицама презент, као уосталом и потенцијал, може бити садржан било у једној, било у другој клаузи, док се императив остварује само у управној.

Погодбена реченица

Што се тиче употребе временских глаголских облика у погодбеним реченицама, према неким мишљењима исказаним у стручној литератури, они имају ту модални карактер⁵⁵, док према другима то не стоји — они и ту задржавају свој временски карактер⁵⁶. Ово друго виђење ствари ми се чини прихватљивијим: погодба или услов под којим се врши радња исказана у предикату управне клаузе ипак се исказује у једној од три временске сфере: садашњости, прошлости или будућности.

И у овоме типу сложене реченице облик презента може да исказује садашњу радњу у предикату како обију клауза, тако и само једне од њих. У следећим примјерима облик презента исказује садашње радње и у управној и у зависној клаузи.

[89]

1. Ако се *жели* остварити дерегулација у систему, *морамо* се ослободити схватања о постојању друштвеног власништва (Борба, 16–17. 4. 88, 7).
2. Ако пак неко *мисли* да ћу покупити његову славу, онда се *гдно вара* (Разг.).
3. Ако сваки кочијаш у пола године *йребије* непажњом једну осовину, држава *изгуби* близу десет милиона (Сушић, 103).
4. Ако се плочица *удари* штапом у хоризонталном правцу, она *добије* извесну брзину (Димић, 56).
5. Ако *лаже* коза, *не лаже* рог (Н. пословица).
6. *Не зовем* ли, *йочињу* да се гасе и грудни кош *се слијежје* (Вулетић, 52).

И у овом типу зависносложене реченице обликом презента се радња може исказати или референцијално — као што је то у прва два примјера, или нереференцијално — као што је то у осталим примјерима. Најчешће се ова значења остварују истовремено и у једној и у другој клаузи, тј. ако је у управној клаузи радња исказана референцијално, онда је то тако и у зависној.

⁵⁵ В. Стевановић 1969, 865–869.

⁵⁶ Милошевић 1970, 151; Катичић 1984–1985, 339.

У овако устројеној сложеној реченици могуће су и такве ситуације кад је у једној клаузи исказана садашња радња, а у другој претеритална. Такву ситуацију илуструју следећи примјери.

[90]

1. Ако се не *варам*, ви *сће*, докторе, *погријешили* (Вулетић, 73).
2. Али, ако се *посматра* само порез на промет, онда је он био 9,3 пута већи од планираног (НИН, 14. 2. 88, 11).
3. Ако су они *ошли*, ми *немамо* разлога да чекамо (Разг.).

И под управо описаним граматичким околностима облик презента може бити употребљен било референцијално било нереференцијално, и постављен или у управну или у зависну клаузу.

И облик футура првог може стајати у одговарајућој спрези с обликом презента у овоме типу сложене реченице. То потврђују следећи примјери.

[91]

1. Ако данас *радиће*, сутра *ћеће* одмарати (Разг.).
2. Ако *ћемо* поштено *говорићи*, ви боље *знаће* (Разг.).

Заједно са обликом презента за садашње радње у овој се реченици јављају и модални облици. Тако је у следећим примјерима:

[92]

1. Да бар *немамо* памети и укуса... *било би* ми лакше (Радовић, 3, 74).
2. Да *њег*а *нема*, *не би могла* да живим (Ћосић, 39).
3. Ако *немаш* кад писмо да ми пишеш, онда *пошаљи* шта било по вези (Ћосић, 39).

У овоме типу реченице оба модална облика долазе у управну клаузу; за императив је то правило без изузетака, док би потенцијал евентуално и могао замијенити мјесто са презентом у неким ријетким случајевима.

У намјерним реченицама обликом презента се исказује модално значење, зато се намјерне реченице овдје и не разматрају.

* * *

На крају ваља укратко резимирати анализу употребе презента за исказивање садашњих радњи у зависносложеној реченици.

У свим разматраним типовима зависносложене реченице сва три у принципу могућа начина дистрибуције презента долазе у обзир, тј. презент се може појавити а) истовремено и у управној и у зависној клаузи, б) само у управној клаузи, док је у зависној неки други глаголски облик, в) само у зависној клаузи, док је у управној улога предиката додијељена неком другом глаголском облику. У свим тим случајевима такође једнако долази у обзир и референцијална и неререференцијална интерпретација радње исказане презентом.

С тачке гледишта исказивања садашњих радњи посебно је занимљива временска реченица. Када су у обје клаузе исказане садашње радње, сужена је могућност њиховог референцијалног представљања. Наиме, при употреби презента у објема клаузама повезаним везником *кад* исказују се готово искључиво неререференцијалне радње, повезане односом истовремености. Између појединачних радњи једне и друге неререференцијалне као мноштва успостављају се односи истовремености или сукцесивности, зависно прије свега од видског лика глагола. Идентична је ситуација и кад се временска клауза везује за управну којим другим везником: радње се исказују само као неререференцијалне. Пошто су исказане као садашње, оне се врше истовремено, а односи између појединачних радњи једне и друге клаузе успостављају се према значењу везника — ту видска комбинација глагола не игра улогу. Једино је у реченици с везником *док* могуће исказати и референцијалне садашње радње у обје клаузе. То омогућава додатно значење које овај везник, уз значење временске локализације радње, даје временској клаузи — значење процесуалности.

Што се тиче других типова зависносложене реченице, облик презента може да заузима у принципу било једну, било другу позицију. Једино код неколико типова ту слободу избора блокира присуство императива: он долази само у управној клаузи.

Важно је још истаћи да се у поредбеној реченици са везничком конструкцијом *као кад* у зависној клаузи исказује такође само неререференцијална радња, као и у временској реченици с везником *кад*.

3. ПРЕЗЕНТ ЗА ИСКАЗИВАЊЕ РЕЛАТИВНИХ РАДЊИ

3.1. ПРЕЗЕНТ ЗА ИСКАЗИВАЊЕ ПРОШЛИХ РАДЊИ

Релативна радња која припада прошлости исказана обликом презент¹, не оријентише се временски према моменту говора него према другој прошлој радњи. При оваквом исказивању прошлих радњи обликом презент¹ очитује се симетрија према употреби овога глаголског облика за исказивање садашњих радњи: имперфективни презент исказује како референцијалне, тако и нереференцијалне радње, док перфективни облик исказује само нереференцијалне радње.

Облик презент¹ исказује релативне прошле радње само у зависносложеним реченицама, под одређеним условима. У управној клаузи именује се неким претериталним глаголским обликом прошла радња, а у зависној се обликом презент¹ исказује радња истовремена са том прошлом радњом. Другим ријечима, моменат вршења радње исказане обликом презент¹ подудара се са моментом вршења прошле радње исказане у управној клаузи.

Најчешће се релативне прошле радње исказују обликом презент¹ у изричној реченици, али такву могућност имају и неки други типови зависносложене реченице.

Изрична реченица

При оваквој употреби презент¹ у управној клаузи у предикату се јавља неки од глагола који подразумева могућност да се паралелно са њиме врши друга радња. То су глаголи говорења: *рећи, казати, говорити, зајникивати, причати*; опажања: *исмаити, гледати, видјети, угледати, примити, чути, слушати, осјетити*; менталних радњи: *вјеровати, мислити, заборавити, сазнати, знати*, затим: *чинити се, изгледати* и сл. У овом типу сложене реченице зависна клауза се уводи најчешће везницима *да* и *како*, упитне клаузе се уводе ди-

¹ Бондарко 1971, 113: релативна је она употреба при којој се однос према коме другом моменту осим момента говора изражава самом формом временског облика и изражава његово граматичко значење.

ректно, без везника, а у изрично-адјективним реченицама зависна клауза се најчешће уводи везничким средствима *како* и *гдје*.

Слиједе примјери са оваквом употребом презента.

[1]

1. *Виђао сам* је како *и*рође преко пијаце, *мине* преко каквог мостића (Дучић, 32).
2. Тада је *и*риметио да се на скелама и по обали *и*але и *крећу* светлости (Андрић, 46).
3. *Чуло се* свако јутро пред шест часова како наш сусјед *о*ткључава врата, *закључава* их с вањске стране и *и*робаци кључ испод прореза на вратима (Лукић, 44).
4. Кад је скочила, *чула је* гласове из куће како јој *говоре* (Сијарић, 12).
5. Кад се смијала, *и*римјећивао сам да јој у устима *недост*аје неколико зуба (Марјановић, 360).
6. *Чинило ми се* само да *чујем* како и даље *и*решити камење по води и *слаже се* (Вулетић, 20).
7. Ујутро су грађани са изненађењем *сазнали* да у њиховом градићу *борави* доктор (Разг.).
8. Гледајући га, *осјећао сам* како се у мени *ко*ти инспирација достојна оваквог противника (Сушић, 133).
9. Међутим, било је делегата, у Вијећу република и покрајина, који су *сма*ићрали да их нико не *слуша* (Штампа).

У свим наведеним примјерима, а тако је увијек, радња именована обликом презента врши се у вријеме вршења претериталне радње исказане у предикату управне клаузе. Дакле, што је моменат говора за садашње (индикативне) радње, то је за оvdје исказане обликом презента радње моменат вршења прошлих радњи исказаних у управној клаузи. Као што је истакнуто, облик презента у овој функцији исказује и референцијалие и нереференцијалне радње. Нереференцијално су представљене радње у првом и трећем примјеру, у осталим радње су референцијално представљене. Статус референцијалности или нереференцијалности радње обезбјеђује се слично као и на плану садашњости: у оквиру саме клаузе у којој се исказује дата радња или на основу ширег контекста односно говорне ситуације. Може некада и нереференцијалност прошле радње у управној клаузи да услови нереференцијалност радње која се исказује обликом презента у зависној. Тако је у трећем примјеру, а тако би било и кад би се у зависној клаузи у првом примјеру облик перфективног презента замијенио имперфективним. Мада је и у управној клаузи у петом примјеру радња исказана као нереференцијална, презентом исказана радња није тако представљена; оvdје је сама глаголска семантика искључила ову подударност. Да је, рецимо,

глагол *гледајти* умјесто *недостигајти* он би у овој реченици имао не-референцијалну употребу:.... *примјећивао сам да гледа у мене.*

Трећи примјер је интересантан по томе што показује да се према једној претериталној радњи у управној клаузи може јавити више радњи исказаних обликом презента које су истовремене са овом претериталном. Ове радње су међусобно независне. Шести примјер показује другачију ситуацију. И овдје се, наиме, према једној претериталној радњи у управној, налази више радњи исказаних обликом презента. Међутим, не ступају све у непосредни временски однос према тој претериталној радњи. Само радња која се исказује презентом у клаузи која се директно веже за управну са претериталним обликом временски се директно оријентише према овој. Радње из осталих предиката везују се директно за радњу из те клаузе: *чујем како истрешити камење.*

Постоје и другачије могућности исказивања прошлих радњи обликом презента. Такву могућност илуструју следећи примјери.

[2]

1. Они који још чекају на посао јутрос су *изашли* на улице да *виде* како *изгледају* они други (Радовић)
2. Тај човјек *је окренуо* главу да не *гледа* како *једемо* (Смиљанић, 58).
3. *Стишавала се* да је не *чују* и не *виде* како *се одваја* од свега (Сијарић, 10).
4. С рукама на прозору и очима упртим у ноћну таму *осијавала је* сатима *слушајући* како испод врба у потоку *проишче* вода (Сијарић, 21).
5. Плевљак *је ишао* за њима не *гледајући* где *стијаје* (Андрић, 44).

У прва два примјера прошла радња која се исказује обликом презента припада зависној клаузи која се не везује директно за управну, већ се везује за клаузу у којој се обликом презента (а могло би и којим модалним обликом) исказује модална радња. Тек преко ове клаузе везује се за управну клаузу зависна клауза са обликом презента који исказује прошлу радњу паралелну са радњом у управној клаузи. У четвртом и петом примјеру управна клауза такође није у директном контакту са зависном преко предиката, већ преко глаголског прилога садашњег. Пошто и глаголски прилог садашњи исказује радњу која се временски равна према времену радње исказане у предикату, то му и омогућава да се нађе у улози посредника између двије предикатске радње.

Није ово у српском стандардном језику једини начин да се у изричној реченици исказе у предикату зависне клаузе радња истовремена са прошлом радњом у управној клаузи. Такве радње могу се исказивати и претериталним глаголским облицима имперфективног вида, прије

свега имперфективним перфектом, а кад се ради о понављању радње — онда долази у обзир и потенцијал. Такву могућност илуструју следећи примјери.

[3]

1. *Чинило* му се да се тога часа дигло цијело Грабље и *гледало* у његова кола (Сијарић, 12).
2. Што се вече више приближавало, *осјећао* сам како ми се у даху *ширила* и *нарасишала* топлина (Лукић, 46).
3. Чу како се негдје преломило стабло и како се затим *ваља* и *ломаиша* низ стрмину (Сијарић, 83).
4. Мајка чу како је дјевојка читаво вријеме у сну нешто *говорила* те приђе и угаси свјетло (Лукић, 380).

У првом и трећем примјеру, који потичу од истог писца, на различит начин се уобличава прошла радња истовремено са радњом из предиката управне. У оба примјера између управне клаузе и клаузе која је предмет пажње јавља се још једна клауза са перфективним перфектом. У првом примјеру, у трећој клаузи, радња која је паралелна радњи из управне клаузе исказана је обликом имперфективног перфекта, у трећем, пак, примјеру, таква радња је исказана обликом имперфективног презента.

Примјер број три, са обликом презента у зависној клаузи, навео сам међу осталим примјерима овдје зато да би се поређењем једног и другог начина исказивања радњи истовремених са радњама исказаним у управној клаузи лакше дошло до одговора на питање има ли какве разлике у једном и другом начину исказивања тих радњи. Нека се разлика ипак може констатовати. Кад се у зависној клаузи радња именује обликом презента, на њену истовременост са радњом из управне гледа се првенствено из позиције радње или вршиоца радње у управној клаузи. Кад се, пак, радња у зависној клаузи исказује обликом имперфективног перфекта, онда се на њену истовременост са радњом исказаном у управној клаузи гледа са становишта оног ко исказује реченицу. У том смислу прва Сијарићева реченица могла би се интерпретирати: „*Чини* ми се да се овога часа дигло цијело Грабље на мене и *гледало* у моја кола“, причао је он. Аутор приче као да није чуо од јунака овај догађај, него као да је сам посматрао то и сад са временске дистанце прича о њему. У другом примјеру као да је сам аутор приче био свједок догађаја, о коме говори, што би се могло интерпретирати на следећи начин: „*Чух* како се негдје преломило стабло и како се затим *ваља* и *ломаиша* низ стрмину“².

Уочљиве су и разлике између перфекта и презента у овој функцији и у погледу могућности исказивања истовремености радње из

² Слично објашњење употребе презента за исказивање прошле радње нуди Паневова 1971, 55–56; Паневова 1973, 20. Ову употребу презента у српском језику помиње Маслов 1984, 208.

управне и зависне клаузе. Наиме, не може увијек облик имперфективног перфекта јасно указати на то да се њиме именована радња вршила истовремено са радњом именованом у управној клаузи. То се може видјети у седмом примјеру из прве групе: Ујутро су грађани са изненађењем *сазнали* да у њиховом градићу *борава* доктор. Кад би се облик презента замијенио обликом перфекта, тешко би се могло обезбиједити значење истовремености ових радњи, прије би се схватило да је доктор већ окончао свој боравак. Тешко би се и у реченици: *Испитивао је* гдје *ћућује* (Трифковић, 39) — облик презента могао замијенити обликом перфекта а да се при том сачува однос истовремености међу радњама³.

И ове различите могућности распореда имперфективног перфекта и презента у изричној реченици у ствари су такве да погодују знатио већој фреквенцији презента у предикату зависне клаузе.

Већ је у претходном дијелу овог рада (поглавље 2.3. примјери [74]) било је говора о ситуацији када се у истом типу зависносложене реченице, са обликом перфекта у управној клаузи, обликом презента у зависној исказује садашња радња. Поставља се, дакле, питање како у датом случају презентом исказану радњу идентификовати као садашњу односно прошлу паралелну са радњом из управне клаузе. Критеријум за интерпретацију радње исказане обликом презента у овом случају јесте тај да ли радња својим вршењем обухвата и моменат говора или не. То се најчешће утврђује на основу ширег контекста односно говорне ситуације. Тако би у принципу било могуће схватити да се податак који је садржан у реченици *Тада је приметио да се на скелама и обали њале и крећу светлоси* везује и за тренутак у којем ту реченицу износи онај ко говори. Међутим, из контекста из којег је дата реченица истргнута јасно се разабире да је у питању прошла радња.

И у неким другим зависносложеним реченицама обликом презента у зависној клаузи може се исказивати радња истовремена са оном прошлом коју исказује претеритални облик остварен у управној.

Поредбене реченице

Могућност коју сам управо поменуо у поредбеној реченици илуструју следећи примјери.

[4]

1. Сви се у кући тргоше и празновјерно загледаше у придошлицу, а он, као да *пошврћује* њихову слутњу, злурадо *подвику* (Топпић, 177).

³ И Савић 1985, 92, истиче да некад облик презента мора доћи у функцији исказивања прошле радње.

2. Они што су били већ укрцали, *йойгезали* су димове као да то чине последњи пут (Сијарић, 184).
3. И тога има, *мислио је* Плевљак, стојећи сада оборене главе као да га везани *саслушава* а не он њега (Андрић, 49).
4. Сви *легосмо* до њене постеле као да *се сјремамо* за неко дуго и болесно путовање (Лукић, 121).

У овим реченицама ситуација је идентична оној из изричних реченица — облик презента би у једном броју случајева могао бити замијењен обликом имперфективног перфекта.

Када је у управној клаузи у служби предиката неки претеритални облик, а зависну уводи везничка конструкција *као кад*, облик презента не може исказивати прошлу радњу паралелну радњи исказаној претериталним обликом у управној, уп.: *Легосмо као кад се сјремамо за йушовање* — *Легосмо као кад смо се сјремали за йушовање*. Обликом презента у овом случају се исказује садашња неререференцијална радња.

Релативна реченица

[5]

1. Мирна, питома шума *йосйаде* нам одједном нека врста засједе из које *вире* бијеле чељусти (Панцо, 47).
2. Стога је свима *изгледао* сувише јадан и неугледан за дело због ког га *воде* на губилиште (Андрић, 85).
3. Рекли су јој, или више покретима објаснили, да су њена деца *однесена* у колибу, тамо где Турци *граде* ћуприју (Андрић, 73).

У овоме типу зависносложене реченице обликом презента исказују се радње истовремене са прошлим, на начин како је то и у претходна два типа с тим да у овом случају, за разлику од претходног, нема никаквих посебности које би захтијевале додатни осврт.

Узрочна реченица

Употребу презента за исказивање прошле радње истовремено са прошлом радњом исказаном претериталним обликом у управној клаузи илуструју следећи примјери.

[6]

1. Весело је извиривао, климао главом и ђачићи су му бурно *ош-йоздрављали и радовали се* што *виде* цип и шоферов сомбреро (Штампа).
2. Сад *се* више нисам *чудио* што се нико *не одазива* (Вулетић).

И у овом типу реченице облик презента би се могао замијенити обликом имперфективног перфекта, уз могућност да се у неким случајевима изгуби податак о истовремености радњи у управној и зависној клаузи.

Временска реченица

Мада у прикупљеној грађи има мало потврда о оваквој употреби презента у временској реченици, оне ипак не изостају сасвим, о чему свједоче следећи примјери.

[7]

1. *Били су*, док *сјавају* и *сањају* снове, као какви болесници који су пали у бунило (Сијарић, 100).
2. Чарапе за ноге свога сина старица *је* и сада *илела*, тако док *јаше* коња за старцем (Исто, 102).

У овим реченицама облик презента могао би бити замијењен обликом имперфективног перфекта, и то без опасности да се изгуби податак о истовремености двију радњи. Једном ријечју — везник *док* обезбјеђује да се истовременост сачува и кад је у предикату зависне клаузе исказана прошла радња обликом перфекта.

Ако би се умјесто везника *док* зависна клауза везивала за управну везником *кад*, презент би обавезно имао нереференцијалну значењску интерпретацију, као што би је имао и претеритални глаголски облик чију радњу са радњом исказаном презентом повезује однос истовремености.

Треба, иначе, посебно напоменути да је употреба презента у овоме типу зависне реченице доста ријетка.

На основу анализе грађе, може се рећи да се презент само у зависносној реченици употребљава у релативском смислу. тј. за исказивање радње истовремено са прошлом радњом. И у том типу реченице овај облик се не распоређује слободно — он се увијек поставља у зависној клаузи, будићи да је предикатска позиција у управној клаузи резервисана за претеритални глаголски облик. Најфреквентнија је употреба презента у изричним реченицама.

Често се у зависној клаузи умјесто облика презента може јавити и претеритални глаголски облик. Међутим, понекад се употребом претериталног облика у зависној клаузи не може осигурати информација о истовремености радњи исказаних у управној и зависној клаузи.

Пошто су у појединим типовима зависне реченице обликом презента исказиве и садашње радње, кад је у управној клаузи такође радња исказана претериталним обликом, постоји могућност да се употреба презента у тим реченицама, уколико се интерпретирају изоловано, погрешно интерпретира; дилему у таквом случају разрјешава шири контекст односно дата говорна ситуација.

3.2. ПРЕЗЕНТ ЗА ИСКАЗИВАЊЕ РАДЊИ КОЈЕ СЕ У БУДУЋНОСТИ ВРШЕ ИСТОВРЕМЕНО СА РАДЊАМА ИСКАЗАНИМ ФУТУРОМ ПРВИМ

Као што се обликом презента исказују радње истовремене са радњама које исказују претеритални облици, тако се њиме исказују и радње које се врше истовремено са радњама исказаним обликом футура првог. Такав случај релативне употребе презента илуструју сљедећи примјери.

[8]

1. Слушаћу сваке вечери како вјетрови *шушти* у дуду (Разг.).
2. Толико је то скрвљено, ужиљено, да ће се потомци потомака ове чељади ... још увијек због нечега бојати, иза сна се трзати због утвара за које *неће моћи* одгонетнути ко *су*, одакле им у сан, и због чега *долазе* (Штампа).
3. Срећа, полази се ноћу, али и штета: свијет *неће видјети* како сутра ... у тој — тако је зове — ордији дочекане правде *иде* и он (Куленовић 1, 190).
4. Вечерас *ћемо гледати* како се на централном тргу *ћали* олимпијски пламен (Штампа).

Употреба презента у овој функцији знатно је рјеђа од одговарајуће употребе за исказивање прошлих радњи. Вјероватно у тој чињеници треба тражити разлог томе што се у нашој лингвистичкој литератури и не говори о њој⁴. И овдје се презент понаша идентично његовој употреби за исказивање релативних прошлих радњи: радње се

⁴ Не помиње је, рецимо, Стевановић 1969, ни Милошевић 19826. За чешки језик један примјер наводи Паневова 1971, 143.

такође могу представљати како референцијално, тако и неререференцијално.

Примјере за овакву службу презента нашао сам само у изричним реченицама. Очигледно је да се у другим типовима зависносколожене реченице оваква употреба презента сусреће још рјеђе него у изричној реченици, чему је, по свој прилици, узрок та околност да такво исказивање глаголске радње врши и футур други⁵. При том је ту, што такође игра одређену улогу, данас веома раширена појава номинализације, која, додуше, није искључена ни на плану прошлости. Тако се, рецимо, конструкције *како шушћти* и *како се њале*, у првом и четвртном примјеру, могу замијенити конструкцијама: *Слушаћу шушћтање вјетра* и *Вечерас ћемо гледаћти њаћење олимпијског њламена*.

И кад је у питању релативна употреба презента умјесто футура првог за будућу радњу, није увијек могуће уклонити презентски у корист футурског облика, чему као илустрацију може послужити други наведен примјер: ако би се ту облик презента замијенио обликом футура првог, измијенио би се и смисао реченице: ... Неће *моћи* одгонетнути ко *ће бити*, одакле *ће* им у сан, и због чега *долазићти*. У овом, другом случају — са футуром првим — не обезбјеђује се јасна информација о томе да је радња исказана предикатом зависне клаузе истовремена са радњом коју исказује предикат управне. Описано стање ствари није карактеристично за све случајеве када долази до употребе презент-та овог типа; које ће ту могућности бити доступне, а које неће — то све зависи од глаголске семантике, односно од тога какве је природе ситуација која се представља глаголом у облику презент-а. У првом примјеру нема опасности да се радње исказане предикатима управне и зависне клаузе неће схватити као истовремене — шуштање вјетра се једино и чује у току његовог трајања. Тако је и у трећем и четвртном примјеру.

Пошто презент у истом типу реченице са обликом футура првог у зависној клаузи може да исказује и садашњу радњу, постоји могућност да се његова служба у овим реченицама погрешно тумачи. Као и увијек, да би нека радња именована обликом презент-а могла бити схваћена као садашња, потребно је да се она исказује тако да њено вршење обухвата и моменат говора, ако је референцијално представљена, односно да моменат говора буде обухваћен временом за које се везује неререференцијална радња. Уколико се ове околности нису стекле, о садашњости нема ни говора; у случају кад је у управној клаузи садржан облик футура првог — у питању је будућа радња.

Да је посриједи будућност, на то могу упућивати одговарајућа средства детерминације у реченици. Тако је, рецимо, у трећем примјеру, гдје прилог *сушра* открива да се радња исказана обликом презент-а

⁵ Види Милошевић 19826.

не врши у моменту говора. У идентификацији времена вршења радње исказане обликом презента и у оваквим ситуацијама значајну улогу има шири контекст, односно говорна ситуација.

Као што се на основу изложеног могло закључити, околности под којима се презент употребљава за исказивање радњи истовремених са радњама футура првог подсећају донекле на оно што важи за ситуацију у којој се овим обликом исказују радње истовремене са прошлим радњама. Разлика је једино у томе што су, кад се ради о будућности, обликом презента исказиве само радње у предикату изричне реченице, а кад је посриједи прошлост, и у неким другим реченичним типовима. Није ту, уосталом, истовјетна ни фреквенција употребе презента — оваква је служба презента знатно чешћа онда кад је у питању означавање прошлости.

3.3. ПЕРФЕКТИВНИ ПРЕЗЕНТ КАО ЗАМЈЕНА ФУТУРА ДРУГОГ

Код нас је доста писано о употреби перфективног презента умјесто футура другог. Поред тога, у постојећој монографији о футуру другом⁶ доста пажње је посвећено и презенту у функцији футура другог. Зато се овдје нећу много задржавати на служби презента у овој функцији јер би то значило у највећој мјери понављање већ казаног. То, међутим, никако не значи да је ова функција перфективног презента занемарљив лингвистички проблем, посебно кад се има у виду да је презентски облик у том видском лику управо у овој функцији врло фреквентан.

Перфективни презент се својом способношћу замјењивања футура другог одваја од имперфективног презента — то је, у ствари, једини случај гдје га у српском језику, по својим могућностима употребе, не прати имперфективни презент. Другим ријечима, као што се перфективни презент не јавља уз имперфективни као средство за исказивање садашњих референцијалних радњи, ни имперфективни презент никако не може бити конкурентно средство перфективном у обиљежавању значења футура другог. Узимајући ово у обзир, као и изузетну фреквенцију перфективног презента у овој функцији, М. Стевановић и не разматра отјелотворивање перфективног презента умјесто футура другог у поглављу о презенту, већ у ономе које је посвећено футуру другом⁷.

Правило је да се облик перфективног презента у служби футура II јавља увијек у зависној клаузи сложене реченице. Најчешће се јавља

⁶ Милошевић 1970.

⁷ В. Стевановић 1967 и Стевановић 1969.

у временским, релативним и погодбеним реченицама. Овдје се, ради илустрације, наводе такви примјери:

[9]

1. А кад *оздравити*е, нешто *ће*и нам свирати (Десница, 35).
2. Све *ће* нам *се врати*и кад *сазна*мо шта смо сви заједно... исписали на својим гласачким листићима (Ослобођење, 16. 11. 90, 2).
3. Чим прољеће *гране*, ја *ћу би*и овде и *шражи*и рачуне од свега (Андрић, 19).
4. Међутим, чим *сигну* из Београда днонице..., ми *ћемо* дионице... *прода*и заинтересованом лицу (Ослобођење, 16. 9. 90, 11).
5. Пошто на лицу места *види* и *ујозна се* са тим што ваља чинити, госпођа Кери *има* намеру да на чикашком радију и телевизији иступа са апелима (Политика, 18. 11. 90, 3).
6. Послови *ће*, како су нам рекли у Градској конференцији Савеза горана, *траја*и док не *падне* снијег (Ослобођење, 16. 11. 90, 11).
7. Амбасадор те земље у Атини *не жели* да даје било какве коментаре све док Грчка *не поднесе* званичан захтев (Политика, 18. 9. 90, 11).
8. Али стручњаци мање идеалистичких убеђења упозорили су одмах да спаса *нема* док се радикално *не промени* систем властништва (Политика, 18. 9. 90, 3).
9. *Буди*и неко пре него што *поштане*и нешто (Радовић 2, 61).

Временска клауза овдје долази у функцији временске детерминације глаголске радње у управној клаузи. С обзиром на природу перфективног презента, у оваквим реченицама се може говорити једино о оријентационој идентификацији времена. У првих пет примјера временска клауза је у функцији исказивања временског одсјека иза кога ће се вршити радња из управне клаузе — има, дакле, службу оријентације са значењем постериорности. У примјерима шест до десет обликом перфективног презента у зависној клаузи исказује се вријеме прије кога ће се вршити радња исказана у предикату управне клаузе; ту презент има службу оријентације времена са значењем антериорности.

У петом, седмом и осмом примјеру у управној клаузи се не јавља облик футура првог, већ презент са значењем садашњости. Питање је да ли се може говорити о употреби перфективног презента, па и футура другог од перфективних глагола, и у оваквој констелацији — у служби временске детерминације садашњих радњи. Ово је посебно значајно питање у вези са седмим и осмим примјером: ту би се радило о десном ограничењу садашње радње. Може ли се рећи да употреба перфективног презента у овим случајевима говори о његовој могућности (па и

футура II) да функција перфективног презента врши временску детерминацију садашње радње. У петом примјеру треба перфективном презенту супротставити конструкцију *има намеру*, што је по себи такозвани декомпоновани предикат — појављује се умјесто облика *намерава*. Тако у овом случају, као и у седмом примјеру, имамо посла са модалним глаголима који су праћени одговарајућом допуном. Модални глаголи, и кад су исказани обликом презента са значењем садашњости, имају временску усмјереност ка будућности. То и омогућава да се у временској клаузи јави облик перфективног презента у функцији коју има футур други. У истом смислу је објашњив и однос облика и времена у осмом примјеру. У сва три ова примјера облици презента у управној клаузи понашају се слично као облик императива у деветом примјеру или потенцијал у управној клаузи⁸.

Треба истаћи да се и у оваквим реченицама обликом перфективног презента могу временски детерминисати како референцијалне, тако и нереференцијалне радње. У наведеним примјерима у управној клаузи су исказане референцијалне радње. Сљедећи примјери илуструју такву могућност са нереференцијалним радњама исказаним у предикату управне клаузе.

[10]

1. *Купаћемо се сваки дан док се базен не затвори* (Разг.).
2. *Ићи ћемо на базен док се не заврши распуст* (Разг.).

У првом примјеру облик перфективног презента у зависној клаузи служи временској детерминацији појединачне будуће радње, а у другом примјеру — временској детерминацији нереференцијалној будућој радњи као мноштву.

Овдје је прилика да истакнем једно запажање у вези са дистрибуцијом перфективног презента и футура другог. Наиме, на основу посматрања грађе сакупљене за овај рад, као и примјера које наводе неки проучаваоци презента у овој функцији⁹, дошао сам до закључка да се зависне клаузе релативно често везују за управну посредством везника *чим* кад је у предикату радња исказана обликом перфективног презента. Овај се везник знатно рјеђе јавља у временској реченици са обликом футура другог перфективних глагола у управној клаузи¹⁰.

Перфективни презент умјесто футура другог често се јавља и у погодбеним реченицама. Тако је у сљедећим примјерима:

⁸ Ово истиче и Милошевић 19826, 10–11.

⁹ Стевановић 1969, 635–675; Милошевић 1970, 52–70.

¹⁰ Слично тврди и Милошевић 1970, 67, о односу перфективног презента и футура другог у реченицама с везником *док*, који је идентичан везнику *чим*. Можда би ово могло упутити на размишљање о вези између употребе перфективног презента и истицања да је размак између времена вршења радње у управној и зависној клаузи врло мали.

[11]

1. Ако се тако *настави* даље, одред *ће се* потпуно *деморалисати* (Тосић, 53).
2. Ако тако *послужимо*, *елиминисаћемо* генераторе конфликта (Политика, 18. 11. 90, 11).
3. Уколико *одлучи* да Јурића поштеди напора свих 90 минута, тренер Петровић још није одлучио *ко би* сем Стојановића *био* једанаести играч (Политика, 18. 11. 90, 23).
4. А ако овом нашем стрпљивом грађанину од дугог стезања *каши* *посијане* сувишан, то још не значи да *ће се догодити* скандал (Сушић, 58).
5. А ако још *ноћас* *нападну* Немци? (Тосић, 25).
6. *Удавићемо се* у тој мржњи, *оглувнути* од псовки, *заборавити* људски говор и језик људски. Ако се људи *не приберу* и *пригуше* грдње (Политика, 18. 11. 90, 13).
7. Међутим, не смем ни да мислим о ономе шта нас *чека* ако те и остале промене *изосијану* (НИН, 28. 6. 87, 18).
8. Играмо све боље и ефикасније па ако *се* *заложимо* као на последњим утакмицама..., *уверен сам*, *можемо* изненадити Тузлаке (Политика, 18. 11. 90, 23).

У првом и другом примјеру перфективни презент на примјерен начин обавља службу футура другог у условној реченици. У осталим примјерима реченице су нешто специфичније синтаксички устројене. Тако у трећем примјеру могло би се схватити да перфективни презент стоји у директном односу према перфекту. Међутим, овдје је сложена реченица састављена из три члана, само недовољно вјешто структурирана, али то није промијенило везаност облика презента за потенцијал. И овдје, практично, имамо реченицу с одиосом; перфективни презент у зависној — потенцијал у управној, у ствари, требало би да реченица гласи овако: Тренер Петровић још није одлучио *ко би* сем Стојановића *био* једанаести играч *уколико одлучи* да Јурића поштеди напора. Слично стоји ствар са четвртим примјером само што ту, умјесто перфекта, у непосредној вези са перфективним презентом стоји имперфективни презент који исказује садашњу радњу, а умјесто потенцијала — футур први. И овдје је перфективни презент у непосредном односу са футуром првим; реченица, у ствари, изражава овакав временски однос: Још не значи да *ће се догодити* скандал ако овом нашем стрпљивом грађанину... *каши* *посијане* сувишан.

У следећа два примјера чини се како се презент у функцији футура другог може јављати и слободан у реченици, тј. без ступања у однос са футуром првим. То је, међутим, опет само привид. У примјеру број пет занста нема према перфективном презенту исказаног корелативног глаголског облика. Међутим, он је садржан у упитном значењу

реченице. Ова реченица носи сљедећу поруку: А шта ће бити ако још ноћас *нападну* Немци? У шестом примјеру футур први с којим је перфективни презент у корелацији, јавља се у предикату претходне реченице (наведена у загради). У седмом примјеру заиста се према перфективном презенту у зависној клаузи јавља имперфективни презент за садашњу радњу у управној. Ту је у предикату управне клаузе глагол *чекајти* у облику презента; он својим значењем упућује на будућност: Смисао који он има могао би се парафразирати ријечима: шта ће се догодити. Отуда и могућност да се у зависној клаузи ове сложене реченице јави презент у функцији футура другог. У посљедњем примјеру опет је у управној клаузи облик презента са значењем садашњости. Али ту је у питању модални глагол, који, како је већ истакнуто, има усмјереност према будућности.

Како је већ речено, перфективни презент функцију о којој је ријеч може имати и у релативним реченицама. Тако је у сљедећим примјерима:

[12]

1. Изгледа да *ће се* празник *славити* у свим републикама које се до тога дана *не ојцијейе* (Штампа).
2. Реалне су прогнозе да *ће* инвеститори који *зажеле* ту градити (Ослобођење, 16. 11. 90, 11).
3. ... док *ће* друга *моћи* да се гради тек идуће године када *се окончају* радови на бољој водоснабјевености овог насеља (Ослобођење, 16. 11. 90, 10).

Ови примјери не откривају ништа посебно у погледу употребе перфективног презент у функцији футура другог.

Анализирана грађа показује да се у савременом српском језику перфективни презент јавља сасвим регуларно у служби исказивања будућних радњи које се иначе исказују и обликом футура другог. Излази на видјело да оно што је досада за српски језик било утврђено углавном с погледом на књижевноумјетнички стил¹¹, важи и за све друге функционалне стилове.

*
* *
*

Да, на крају, резимирамо. Основне карактеристике релативне употребе презента могу се свести на сљедеће.

¹¹ Види Стевановић 1969 и Милошевић 1970.

Облик презента исказује релативне радње које припадају било прошлости било будућности — никада садашњости. У оквиру ове службе презента, разликују се два типа исказивања релативних радњи — један нам прибавља податак о истовремености дате радње са другом радњом, у прошлости или будућности, док је други оличен у појави перфективног презента у синтаксичкој позицији коју заузима и облик футура другог.

У првом случају релативна употреба презента се заснива на категоријалном својству облика презента које најпотпуније долази до изражаја при исказивању садашњих радњи: упућивање на истовременост радње са одређеном тачком временског одмјеравања¹². На плану садашњости та тачка одмјеравања је моменат говора. Исказујући радњу истовремену са моментом говора, облик презента указује на садашњост радње; такав презент је — говорећи у појмовним категоријама индикатива и релатива — увијек индикативно употребијен. Када се обликом презента исказују радње паралелне са радњама у прошлости или будућности, увијек се говори о релативној употреби овога облика. У погледу опозиције референцијалност/нереференцијалност, у релативној употреби презент се понаша исто као и у индикативној: релативне радње представљене референцијално исказују се само обликом имперфективног презента, а оне које су уобичајене као нереференцијалне исказују се и имперфективним и перфективним презентом.

Овакав начин исказивања релативних радњи посебно је карактеристичан за исказивање радњи које се врше у прошлости истовремено са другим прошлим радњама. Облик презента се у оваквој употреби јавља у зависносној реченици, и то увијек у зависној клаузи. Нарочито је карактеристичан за изричне реченице, а јавља се и у неким другим типовима реченице зависног карактера.

Анализа грађе је показала да у неким случајевима облик презента не само што може да се јавља у служби исказивања радње која се вршила у прошлости, него је једини и подобан да идентификује одређене временске односе између радње управне и радње зависне клаузе. Ради се о случају кад се употребом имперфективног презента не би могла обезбиједити информација да су радње исказане претериталним обликом у управној и имперфективним перфектом у зависној клаузи истовремене; употребом презента у зависној клаузи саопштава се тај податак. И у овоме треба тражити разлоге за велику фреквенцију облика презента у овој служби.

Знатно рјеђе се јавља презент онда кад треба указати да се дата радња остварује истовремено са оном коју исказује облик футура првог.

Вриједи истаћи да се у српском језику у истим моделима реченица и са истим глаголским облицима у управној клаузи обликом презента у предикату зависне клаузе исказују и садашње радње. Зато је

¹² Бондарко 1976, 187.

при идентификацији временске вриједности облика презента у зависној клаузи оваквих реченица потребно увијек имати у виду такву могућност. Тој идентификацији служе језичка средства у оквиру саме зависне клаузе, када су присутна, а много чешће шири контекст односно говорна ситуација. Улога посебних детерминативних средстава, односно ширег контекста, своди се на давање података о томе да ли се радња исказана обликом презента у зависној клаузи врши у моменту говора или не.

Кад год се јавља као замјена футура II, облик перфективног презента је обавезно смјештен у зависној клаузи сложене реченице. У свим функционалним стиливима савременог српског језика он је, са том службом, у великој мјери потиснуо футур други.

4. ПРЕЗЕНТ У ПАСИВНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА

У досадашњим разматрањима употребе презента није посебно обрађана пажња на примјере у којима се глаголом у облику презента исказује пасивна дијатеза, мада су и такви примјери навођени. Овде ћу се укратко задржати на овоме питању не би ли се тачније уочиле основне карактеристике употребе пасивних конструкција при исказивању садашњих радњи.

Као што је познато, у савременом српском језику у исказивању пасивног значења учествује више форми. Најфреквентније су, и најпознатије у литератури, конструкција помоћног глагола *бити* (*јесам*) с трпним придјевом и рефлексивна конструкција¹, мада нису и једине синтаксичко-морфолошка средства за изражавање пасивног значења. Увид у језичку грађу показује да је и у исказивању пасивне дијатезе релевантно узимање у обзир опозиције референцијалност/нереференцијалност глаголске радње. Зато ће се посебно разматрати презент у пасивним конструкцијама при именовању референцијалних, а посебно при именовању нереференцијалних радњи.

4.1. ИСКАЗИВАЊЕ САДАШЊИХ РЕФЕРЕНЦИЈАЛНИХ РАДЊИ

У савременом српском језику могућност исказивања садашњих референцијалних радњи при исказивању пасивне дијатезе припада једино рефлексивној конструкцији (СЕ конструкцији). Конструкција трпног придјева и глагола *бити* (*јесам*), тако фреквентна на плану прошлости и будућности, на плану садашњости досљедно се искључује².

¹ У нашој новијој лингвистичкој литератури значајан допринос изучавању пасива као врсте дијатезе дала је Ксенија Милошевић у низу радова из ове области, а дефинисала је пасив у раду Милошевић 1972. Значајан рад прије ње представља Стевановић 1956, у коме има доста елемената и данас актуелних у изучавању пасива.

² Милошевић 1972, 78, дозвољава могућност да у одређеним случајевима конструкција са трпним придјевом и презентом помоћног глагола *бити* има значење пасива и на плану садашњости. Исто се тврди и у раду Милошевић 1974, 160. Анализирајући грађу и посебно се задржавајући на случају за који се сматра да илуструје употребу те конструкције ради указивања на то да радња припада садашњости, ја сам дошао до закључка да ове конструкције, у ствари, никада не исказују садашње радње — Танасић 1982.

Сљедећи примјери илуструју ситуацију када се исказују садашње пасивне радње референцијално представљене.

[1]

1. Наиме, у Београду *се одржавају* два конгреса, три скупштине и четири конференције (Сушић, 79).
2. У Кнез-Михајловој улици *гради се* нова пословна зграда (Радио Београд).
3. *Пријема се* споразум железаре Смедерево и Луке Бар (Штампа).
4. У синоћњем саопштењу владе *истиче се* опредјеленост наше земље за сарадњу са земљама у региону (Штампа).
5. У предложеним документима *предвиђа се* раст индустријске производње од 8 посто (Ослобођење, 6. 12. 85, 16).
6. У Рјечнику хрватскога или српског језика ... погрешно *се овај пример наводи* (Годишњак Филозофског факултета у Н. Саду XIV/1, 177).

Што се тиче начина идентицизаје садашњих радњи као референцијалних, у овим конструкцијама се не уочава ништа посебно у односу на случајеве када је посриједи садашњост исказана при активnoj дијатези. У свим наведеним примјерима референцијалност се утврђује на основу ширег контекста, који омогућује да се у сваком појединачном случају разазна да ли је у питању радња референцијално повезана са моментом говора.

Није проблем само у томе како у оваквим конструкцијама идентификовати референцијалност глаголске радње. Те конструкције, наиме, не служе само исказивању пасивног значења; њиховим се избором устрајавају различити типови референцијалности.

Основна разлика између рефлексива и пасива јесте у томе што се, кад је пасив посриједи, у позицију синтаксичког субјекта не уводи агенс, већ пацијенс, што не мора бити случај онда кад се ради о рефлексивној конструкцији. Важно је истаћи: у српском стандардном језику досљедно се искључује експлицитно именовање агенса у рефлексивној конструкцији кад она служи исказивању пасивне дијатезе³. С друге стране, агенс је један од обавезних актаната у ситуацији о којој се саопштава пасивном дијатезом. Ово размишљање између постојања агенса на семантичком плану и немогућности његовог експлицитног исказивања синтаксичким путем у пасивној конструкцији свакако се одражава и на фреквенцију ове конструкције. Да би се оваква конструкција сматрала за пасивну, потребно је да се на неки начин идентификује агенс радње. Често се то може схватити само из ширег контекста, односно говорне ситуације. У оваквим конструкцијама *неријет-*

³ Милошевић 1972, 78.

ко се јављају језичка средства која индиректно упућују и на препознавање агенса. У ту се сврху често искоришћава локатив са предлогом у. Тако је у четвртном, па и петом и шестом примјеру. Конструкција у *синоћњем саопшћењу владе* упућује да је агенс радње влада, у петом примјеру индиректно ова конструкција такође указује и на агенс — онај ко је саставио поменуте документе јесте и агенс — он *предвиђа* раст индустријске производње⁴. У трећем примјеру, такође, конструкција *споразум Железаре Смедерево и Луке Бар* указује и на агенс радње — то су поменути учесници споразума. Ипак, незаобилазну улогу у идентификацији пасивног значења у овим конструкцијама има шири контекст⁵.

Када се, међутим, вршилац радње жели посебно нагласити, тада се ове конструкције не могу користити при исказивању садашње радње. То се може видјети на основу посматрања следећих примјера.

[2]

1. Ја те не *познајем* (Десница, 24).
2. Ја не *чекам* аутобус (Сушић, 108).
3. Па ти, углавном, *знаш* моје мишљење (Ћосић, 27).
4. Ти *познајеш* мога брата Хасана (Селимовић, 37).
5. Само један радник *ошири* зубе циркуларима (Сушић, 117).
6. Брата *сјасавам*! (Селимовић, 45).
7. Сваку вам срећу *желим* (Самоковлија, 46).

Промјена активне у пасивну дијатезу у наведеним реченицама знатно би промијенила смисао у погледу идентификације агенса датим радњама исказаним обликом презента. Тако у првом примјеру у реченици *Не познајеш се* — нико не би агенс тражио у говорном лицу. У трећем примјеру, опет, тешко би се агенс препознао у саговорнику коме се обраћа говорно лице. А у петом примјеру немогуће је исказати реченични садржај а да се активна дијатеза замијени пасивном — која се на плану садашњости исказује само рефлексивном конструкцијом.

Проблем употребе рефлексивне конструкције са функцијом пасивне дијатезе углавном је исти било да се исказује садашња референцијална радња, било да је у питању исказивање прошле или будуће радње⁶. Овдје се о томе говори зато што је рефлексивна конструкција једино средство за исказивање пасива референцијално семантизованих радњи на плану садашњости. На плану прошлости и будућности по-

⁴ На улогу локативних конструкција у препознавању агенса у пасивној конструкцији указује се у раду Батистић 1972, 63–86, а такође и Радовановић 1971. О односима између пасивне и рефлексивне конструкције у исказивању пасива говори се детаљно у раду Милошевић 1972.

⁵ Радовановић 1971. У раду Ивић 1983, 79, истиче се да рефлексивна конструкција не долази у обзир за исказивање пасива ако се ништа не зна о вршиоцу, или се то не жели рећи.

⁶ Милошевић 1972, 78–79.

стоји могућност употребе и конструкције са трпним придјевом, па се потреба за исказивање агенса ипак лакше задовољава, било једном, било другом конструкцијом. Није непознато да се у савременом српском језику агенс у пасивним конструкцијама обиљежава на устаљен начин — конструкцијом од (*сйране*) + *генийив*.

4.2. ИСКАЗИВАЊЕ САДАШЊИХ НЕРЕФЕРЕНЦИЈАЛНИХ РАДЊИ

Рефлективна конструкција служи за исказивање пасивног значења и када је садашња радња нереференцијално представљена. Тако је у следећим примјерима.

[3]

1. Ту *се*, на ћупријској огради од камена, *излажу* на продају прве трешње и бостан (Андрић, 16).
2. Ово *се* питање све чешће и све озбиљније *йосйавља* и на најзначајнијим мјестима (НИН, 9. 6. 85, 13).
3. Приликом узимања крви игла *се користи* само једанпут (НИН, 1. 9. 85, 54).
4. Данас *се* од кромпира *йраве* разноврсна и веома укусна јела (Ослобођење, 13. 4. 85, 8).
5. Према томе, око 50 непожељних дошљака дневно *се йрошје-рује* из Француске (Ослобођење, 13. 4. 85, 8).
6. Прије и после оперативних захвата у носним шупљинама *йримјењује се* за деконгестију слузнице (Рецепт).
7. По истеку сваког тромјесјечја *сасйавља се* завршни рачун (ЗУР, 67).
8. Ствари не постоје док *се не кажу* (Селимовић, 106).
9. Свако јутро капија *се ошйара* ради његовог доласка (Разг.).
10. Гране *се љуђају* мотком (Разг.).

При нереференцијалном исказивању садашње радње рефлективна конструкција се понаша исто као и при референцијалном. И овдје се главна разлика огледа у томе што се нереференцијалне садашње радње именују и перфективним презентом — види осми примјер.

Како је то већ истицано, у оваквим конструкцијама постоји хомонимичност коју није увијек лако разријешити. Уз досада познате начине препознавања пасивног значења у рефлексивној конструкцији, овдје се пружа прилика да на примјерима укажем на неке досад неуочене појединости. У деветом примјеру у предикатској синтагми је исказан и циљ вршења радње. Јасно је да такав циљ не може бити везан уз појам именован у познцији субјекта ове реченице. Дакле, вршилац рад-

ње је изван појма именованог у позицији субјекта, јер он врши дату радњу ради остварења циља који је исказан у предикатској синтагми.

Слично је и у десетом примјеру. У предикатској синтагми је исказано средство помоћу кога се врши радња. Јасно је да се то средство не може доводити у везу са појмом *ране*, који је именован у позицији субјекта. То опет говори да је агенс изван појма у позицији субјекта — што је уједно и доказ да се у овој реченици исказује пасивно значење.

У нашој литератури недовољно се говори о конструкцији *бивајти* + *йријни йридјев*⁷ као средству за исказивање пасивне дијатезе. Анализа грађе, међутим, показује да је ова конструкција у савременом језику довољно присутна, посебно у неким функционалним стиливима. Сљедећи примјери илуструју ситуацију када се овом конструкцијом исказују садашње радње.

[4]

1. Јер и тим он *бива йрикраћен* у оном основном људском праву (Десница, 29).
2. Трза се, истеже, и опет *бива уйијан* и *враћан* назад (Лукић, 284).
3. Дијалог *бива онемогућен*, а вампир бежи испод коца (НИН, 4. 6. 89, 35).
4. Немоља је и у томе што се и међу нама неке осетљиве ствари прећуткују или заташкавају и тиме *бивају искључене* из наше културе само због „мира у кући“ (НИН, 10. 7. 88, 30).
5. У савременом језику радње које због своје специфичности временске локације припадају плусквамперфекту *бивају чешће изражене* перфектом (Минових 1987, 171).
6. Обе хемисфере у својим функцијама, разуме се, координирају, а у случајевима када једна *бива одсйрањена* друга делимично преузима функцију прве (Пипер, 89).
7. Његова моћ расуђивања и коментарисања у одлучивању *бивају* и овде *блокиране* ургентношћу ситуације (Личен 1987, 64).

У овим конструкцијама трпни придјев се гради како од глагола имперфективног, тако и од глагола перфективног вида. У анализираној грађи знатно чешће се јављају конструкције са трпним придјевом од перфективних глагола. За разлику од рефлексивне конструкције, која исказује и садашње референцијалне и нереференцијалне радње, ова конструкција на плану садашњости исказује само нереференцијалне

⁷ Стевановић 1970, 357, ову конструкцију помиње као средство за исказивање радње која се понавља. У складу са својим схваћањем радње која се понавља, он истиче да то није права садашњост.

радње. То и јесте оно што је разлог за њено велико присуство у неким функционалним стиловима, посебно у научном стилу. Она представља у неку руку погодније средство за изрицање датих ситуација. Прво, својом особином да исказује само нереференцијалност ова конструкција у научном стилу долази да би се њома одређене радње исказале у начелном смислу, као научне истине које вриједи и изван одређеног момента. Друго, оне нису двозначне у смислу у коме су двозначне рефлексивне конструкције. Истина, и трпни придјев у конструкцији са глаголом *бићи* (*јесам*) јесте двозначно средство, али у конструкцији са глаголом *бивати* он углавном има глаголско значење, тј. исказује пасивну дијатезу.

Да ове конструкције долазе у оним ситуацијама када би рефлексивна конструкција доводила до непрецизности у погледу разликовања пасива и рефлексива — показују и следећи примјери:

[5]

1. Само у општини Цриквеница на овим задацима *бива ангажовано* око 400 људи током читавог љета (Ослобођење, 7. 6. 85, 2).
2. Стевановићеви јунаци и без своје воље *бивају увучени* у *danse macabre* љубави (НИН, 1. 12. 85, 39).
3. Али његови јунаци тиме *бивају ујрошћени* (НИН, 1. 12. 85, 39).
4. Бивши чланови погрешно а приори *бивају идентификовани* са непријатељски настројеним појединцима (НИН, 19. 10. 86, 20).

Ове конструкције би се могле замијенити рефлексивним, али би тиме дошло до хомонимије, чак понекад неотклоњиве и у оквиру ширега контекста. Тако би у првом примјеру рефлексивна конструкција гласила: Само у општини Цриквеница на овим задацима *се ангажује* око 400 људи током читавог љета. Тешко је овдје из саме реченице, али и из ширега контекста, схватити да неко ангажује ове људе; намеће се таква интерпретација по којој се сами људи ангажују. Тако је и у осталим примјерима. У том смислу посебно је илустративан последњи примјер. Ако би се ова конструкција трансформисала у рефлексивну — Бивши чланови погрешно *се* а приори *идентификују* са непријатељски настројеним појединцима — опет би било тешко разумјети њен смисао тако да неко други, а не они сами њих идентификује са таквим и таквим појединцима.

И поред тога што ова пасивна конструкција представља једнозначно средство, она у савременом српском језику, и при исказивању садашњих нереференцијалних радњи, није најфреквентнија — ипак је рефлексивна конструкција присутнија у језику. Неки разлози за такву ситуацију се могу навести. Прво, рефлексивну конструкцију подржава и у исказивању садашњих нереференцијалних радњи њена употреба као

јединог средства у исказивању садашњих референцијалних радњи онда кад је посриједи пасивна дијатеза. Друго, ово није једини случај да неко средство одликује вишезначност. Фреквенција конструкције са помоћним глаголом *бивати* није иста у свим стиловима, најмања јој је фреквенција у књижевноумјетничком стилу, нешто је већа у публицистичком, а најфреквентнија је у научном. Ово се може тумачити тиме што научни стил тежи за већом прецизношћу исказивања.

Кад се има у виду да се наша нормативистичка литература дуго ослањала првенствено на резултате до којих се долазило изучавајући дјела народне и умјетничке књижевности, онда је разумљиво да овој конструкцији није придавала адекватан значај — пошто она и није знатније присутна у овом функционалном стилу⁸. Њено значајно присуство у савременом српском језику, посебно у појединим функционалним стиловима, говори да ће наша нормативистика морати да је помјери са маргиналне познице међу средствима којим се исказује пасивно значење на плану садашњости.

Насупрот рефлексивној конструкцији, као једином средству исказивања пасивне дијатезе при референцијалној интерпретацији глагола, у исказивању садашњих нереференцијалних радњи јавља се још једна пасивна конструкција: *будем + њрини њридјев*. Ова конструкција је у нашој литератури подробно описана⁹, али се ипак занемарује како у радовима посвећеним пасиву, тако и у граматичкој литератури (гдје се чак и погрешно тумачи).

Сљедећи примјери илуструју употребу ове конструкције у исказивању садашњих радњи онда када се ради о пасивној дијатези.

[6]

1. Ко се на то ипак усуди, зачас *буде њроглашен* „пироманом“ (НИН, 18. 12. 88, 25).
2. И сваки пут кад угледа тог црног незнанца, Перо протрне и пожели да га сможди, али усред те мутне жеље *буде њрекинути* властитим кричањем и буђењем (Трифковић, 47).
3. Због недостатка кревета годишње 50–60 молби *буде одбијено* (ТВСА 2, 12. 8. 86).
4. Догађа се да поједина реченична саопштења... *буду њодвргнути* међусобном разврставању по неком логички условљеном поретку (Ивић 1978, 5).
5. Међу овцама увек ован *буде одликован* (Марјано 1987, 266).

⁸ У том смислу значајно је мишљење М. Стевановића из претходне напомене. Интересантно је такође да на ову конструкцију не обраћа пажњу ни К. Милошевић у својим радовима о пасиву.

⁹ Милошевић 1971. Међутим, у својим радовима о пасиву који су настали касније К. Милошевић не говори о овој конструкцији. Стевановић 1970, 357, ову конструкцију назива обликом футура другог.

У анализираној грађи нашао сам само примјере са трпним придјевом од перфективних глагола¹⁰. И ова конструкција на плану садашњости служи само за исказивање нереференцијалних радњи.

Поставља се питање какав је однос између ове пасивне конструкције и друге двије које се јављају у функцији исказивања садашњих нереференцијалних радњи. И рефлексивна конструкција а и она са трпним придјевом и глаголом *бивајући* могу да замијене ову конструкцију. Једино би при употреби рефлексивне форме то у неким случајевима могло довести до нејасноће око утврђивања дијатезе. Тако би било у петој примјери.

Не само рефлексивна него и конструкција *будем + ширџи њридјев*, бива коришћена ради исказивања футурског значења при исказивању пасива¹¹. Пошто је та њена функција у стручној литератури подробно описана, овдје се на њој нећу посебно задржавати; овдје ћу само, ради илустрације, навести сљедеће примјере.

[7]

1. Кад *буде завршен*, светосавски храм бића највећи живи православно храм на свету (НИН, 18. 12. 88, 34).
2. Кад *буде чишћано* писмо, обратићу пажњу на његов завршетак.

• На крају се може укратко резимирати оно што је показала анализа грађе у вези са исказивањима пасивне дијатезе на плану садашњости.

При исказивању пасивног значења, репертоар средстава се разликује зависно од тога да ли се исказују садашње референцијалне или нереференцијалне радње. Садашња референцијална радња је исказива само рефлексивном конструкцијом, а садашња нереференцијална још и конструкцијама трпног придјева са помоћним глаголима *бивајући* и *будем*. Ове двије конструкције при исказивању садашњости углавном су једнозначне. Рефлексивна конструкција је хомонимично средство и њено правилно тумачење у сваком датом случају најчешће омогућује шири контекст.

Мада је рефлексивна конструкција хомонимична, она је врло фреквентна и у служби исказивања пасивног значења, посебно у неким језичким стиливима. Од двије могуће конструкције са трпним придјевом она која се гради са помоћним глаголом *бивајући* јавља се посебно често у неким функционалним стиливима — журналистичком и, нарочито, научном. Томе доприноси њена углавном стабилна јединозначност, што се уклапа у захтјеве научног стила, а и чињеница да ова конструкција на плану садашњости исказује глаголску радњу само нереференцијално, што таквом стилу највише и одговара.

¹⁰ Исту ситуацију показује и грађа из рада Милошевић 1971.

¹¹ В. о томе Милошевић 1971.

5. ВРЕМЕНСКА ТРАНСПОЗИЦИЈА ПРЕЗЕНТА

Под транспозицијом глаголских облика подразумејева се употреба облика једнога значења у функцији исказивања другог значења у складу са одговарајућим контекстом¹. За облик презенте је карактеристично да се често транспонује, како у временском, тако и у модалном смислу. Ако је за употребу презенте која је обрађена као релативна употреба заснована на синтаксичким релацијама, транспоноване презенте подржавају првенствено одређени контекстуални услови.

Оваква употреба презенте налази своју сврху посебно у стилистичкој сфери: глаголски облици, па и презент, транспонују се ради постизања одређених стилских ефеката². Из овога произилази да питањем временског транспонованја треба да се бави првенствено стилистика, али оно никако није појава која је изван оквира језичке науке у ужем смислу.

При временској транспозицији обликом презенте се исказују радње које се не врше у садашњости. Такве радње припадају или прошлости или будућности.

5.1. ТРАНСПОЗИЦИЈА У ПРОШЛОСТ

Овај тип транспонованја презенте у српском језику је врло распрострањен, а познат је под именом *приповједачки презент*, *историјски презент*, у новије вријеме *наративни презент*³. Њега илуструју следећи примјери.

[1]

1. У 1387. Турци *бележе* велики успех новим заузимањем Солуна и Халкидика (Политика, 28. 6. 89, 6).
2. Управо од турског похода у августу 1388. обе стране *показују* више помирљивости (Политика, 28. 6. 89, 6).

¹ В. Бондаренко 1971, 129. Улогу контекста у транспонованју времена истиче и Пипер 1985, 51.

² Пипер 1985, 55.

³ Радовановић 1969; Савић 1985.

3. Тај обичај *добива* маха у доба Ренесансе и *йреноси се* постепено на грађански сталеж (Јужнословенски филолог XXX/1–2, 555).
4. *Иде* јутрос Марко са друговима према гимназији (Разг.).
5. Једанпут *иде* стари амица ко неки седи мандарин (Ђ. Јакшић).

У свим наведеним примјерима јављају се временске одредбе које говоре да се радња именована обликом презента врши у прошлости. У првом примјеру то је одређена година у облику локатива са предлогом *у*, у другом примјеру је то конструкција у *августу 1388*, у трећем примјеру ту функцију обавља конструкција у *доба Ренесансе*, у четвртом то је прилог *јуџпрос*, у петом — *једном*. При транспоновану глаголских облика прилози, који се иначе такође могу транспоновати⁴, имају своју праву употребу⁵. Овдје се то односи на прилог *јуџпрос*; прилог *једанџуи* се сам тешко транспонује, а у прва три примјера нису у питању прилошке ријечи које омогућавају транспозицију презента.

Поред оваквих случајева, гдје се у оквиру дате реченице јављају временске одредбе које информишу о томе да је у питању транспозиција презента, често су и такве прилике кад до спознаје да је управо посриједи то долазимо на основу ширег контекста у коме се дато рјешење остварује. Тако је у сљедећим примјерима.

[2]

1. Гомила једнако *ври* и *навире* око чесме, а ми само *йијуцкамо* и *йосмайшрамо* (Хумо, 238).
2. Уча *седи* прислоњен на стену, загладан у непријатељске ватре. У овим тренуцима он *има* само једну жељу [слиједи унутрашњи монолог] (Ћосић, 228).
3. Трнци *йролазе* уз леђа, кичме се *исйрављају*, груди *надимљу*, очи *сјају*, прсти се на рукама *шире* и *грче*, и мишићи на вилицама *сйежу* (Андрић, 35).
4. Црногорац *везе* и *кийи* све брже и брже, све лепше и смелије, а мокри и расањени кулучари, занесени и неосетљиви за све остало, *йрайе* песму као сопствену, лепшу и светлију судбину (Андрић, 35).
5. *Сједим* тако за столом, јутрос изнесеним на тротоар, и *чекам* не чекајући никог. И *гледам* низ Башчаршију, мамурлучки, на пола обневидео (Сушић, 107).

⁴ Радовановић 1969.

⁵ Пипер 1985, 54. Мисли се на однос глаголског облика и прилога у истом исказу.

У свим наведеним примјерима радње исказане обликом презента могле би се схватити и као садашње. Међутим, контекст из кога су примјери истргнути недвосмислено указује на то да је ријеч о нечему што се одиграло у прошлости. Обично се приповједачки презент и јавља овако — са имперфективним видским ликом, а остварен у низовима⁶, тј. у скупини од неколико видски истовјетних презентских облика чијим се исказивањем уобличава једна наративна цјелина.

Поставља се питање: у чему је специфичност оваквог исказивања прошлих радњи презентом. На ово питање ћу покушати да дам одговор на основу анализе предикатских форми у наведеним примјерима.

Употреба презента при транспоновану у прошлост у складу је са захтјевима приповједачког текста. Лингвисти, наиме, говоре о посебном наративном режиму саопштавања. Нарација се разликује од монолога и дијалога⁷; сваки од тих комуникацијских типова има своје посебности. Најбитније за разговорни режим јесте постојање релевантне тачке према којој се одмјерава вршење радње — то је моменат говора. Када се саопштавање о догађајима организује у складу са тим режимом, радња се одмјерава према томе моменту, тако да облик презента исказује радњу која је истовремена са тим моментом. При исказивању прошлих догађаја глаголским облицима се исказују радње које претходе том моменту. При наративном режиму, међутим, говорни моменат је ирелевантан⁸. Другим ријечима, тада изостаје успостављање било каквог односа између момента вршења радње и момента говора. Дакле, може се закључити да се приповиједање заснива на врло специфичној употреби времена⁹.

При употреби презента имперфективних глагола у приповиједању читалац/слушалац се одваја од момента говора и уводи као посматрач у саму ситуацију о којој се саопштава. Облик имперфективног презента служи томе да том посматрачу дочара вршење радње као актуелан догађај, тј. да је њему прикаже тако као да се она одиграва пред његовим очима¹⁰.

Овако исказане ситуације пред читаоцем/слушаоцем сугеришу му да се он обрео у својеврсној садашњости. Из те „садашњости“

⁶ Радовановић 1969.

⁷ Падучева 1990. Она упућује и на друге лингвисте који су разликовали два начина саопштавања. Слично је и код Гловинске 1990; в. и Мерле 1985. Као што је у уводном дијелу овог рада истакнуто, код нас је Мусић увео разликовање разговора и приповиједања, али се на томе и завршило јер је теорија индикатива и релатива ову корисну дистинкцију потиснула углавном у заборав.

⁸ Падучева 1985, 416; Падучева 1990, 216: појам момента говора код наративног режима нема смисла. Слично истиче и Мерле 1985, 47.

⁹ Падучева 1990 говори о посебном значењу времена руског језика при наративном режиму, за разлику од француског, гдје постоје посебни облици за овакав начин саопштавања.

¹⁰ Успенски 1979, 105.

могући су осврти напријед — на оно што се потом збило и назад — на оно што је претходило. То се види из следећих примјера.

[3]

1. Идући у нову постојбину, Срби *носе* своју веру и мошти својих светитеља, *носе* их и касније, приликом преласка у Албанију. И то *ће* их *сачувати* вековима (Политика, 28. 6. 89, 3).
2. „У таквој атмосфери ... косовска традиција *јосијаје* све непопуларнија, а Видовдан се све чешће *јомиње*“. Тек у Шематизму за 1874. први пут *ће* се под 15. јуном *наћи* забележен Видовдан (Политика, 28. 6. 89, 12).

У оба наведена примјера уз облик приповједачког презента јавља се, на крају приповједачког низа, облик футура првог; у питању је помињани „осврт напријед“.

Иако се презентом имперфективних глагола у наравији ситуације које се приказују — представљају тако као да су за посматрача жив догађај, тј. актуелне, оне саме могу међусобно бити повезане односом сукцесивности. Такву ситуацију илуструју следећи примјери:

[4]

1. *Будим се* и одмах ми *долази* на памет (Хумо, 98).
2. Покривач *сиада*, а Иванка *се савија* око мене (Хумо, 65).
3. Брашњави воденичар *јрилази* са чамцем и мотком *гура* леш (Ћосић, 26).
4. И Срби *крећу*. *Прелазе* убрзаним ходом Топлицу и огранке Копаоника (Политика, 28. 6. 78, 12).

У приповиједању имперфективни вид презента допушта да се радња сагледава и као процес у току, али и као једна јединствена догађајна цјелина, што је иначе доступно перфективном презенту¹¹. Ову другу могућност презентације догађаја имперфективни презент губи при исказивању садашњих референцијалних радњи, управо зато што се ту радње најтјешће везују за моменат говора. Дати однос сукцесивности у наведеним примјерима темељи се на томе што су радње исказане као цјелине.

Приповједач може да остави на неко вријеме свога слушаоца у ситуацији у коју га је увео, а да промијени режим саопштавања и да прокоментарише ситуацију из своје перспективе, која уважава постојање момента говора. Тако је у следећим примјерима:

¹¹ Бондарко 1958, 147, овакву карактеристику имперфективног вида помиње говорећи управо о српском језику. Паневова 1971, 29–30, указује на то да се у оваквом случају у чешком истиче значење комплетности иако је имперфективна форма у питању.

[5]

1. Тада *креће* гласник са Косова на запад. *Носи* вест о победи над Турцима. Данима после, ова, прва вест са Косова *стиже* до Париза. У њену част звонила су звона на храму Нотр Дам на обали Сене (Политика, 28. 6. 89, 12).
2. Турци *прелазе* Лаб. *Дочекују* их јата стрела првих српских редова и *поишскују*. На Косову, у широком фону, *сукобљавају* се, прса у прса, лаки оклопници... Настале су кржаве слике убијања (Политика, 28. 6. 89, 12).

У оба наведена примјера обликом перфекта се исказују радње које су прошле у односу на моменат говора. Дакле, овдје је приповједање прекинуто и читалац је из ситуације која се приповједачким презентом истиче враћен поново у реално вријеме.

Иначе, и ова два примјера илуструју такву ситуацију када се међу именованим радњама успоставља однос сукцесивности. Ови примјери још илуструју и ту могућност да та сукцесивност буде сигнализирована и одговарајућим временским одредбама: у првој реченици првог примјера у предикатској синтагми стоји прилог *тада*, а у трећој реченици у предикатској синтагми је падежна конструкција *данима после*, која најдиректније свједочи о неистовремености радњи исказаних у овим реченицама. Ни једна ни друга одредба не би могле детерминисати садашњу референцијалну радњу¹².

Често се у наративи низови имперфективног презента најављују претериталним обликом перфективног глагола, најчешће аориста. Тако је у следећим примјерима:

[6]

1. Сумрак паде. Крто *шушти* вјетар у гранама ... (Хумо, 111).
2. Павле задрхта бранећи се од злокобног осећања. Партизани *стоје* неми и мирни као слеђено дрвеће. Ниједне речи, ниједног шушња. Гвозден *стоји* и *гледа* преко њих (Ћосић, 126).
3. Павле застаде и наслони се на дрен. Борце више *не расјознаје*. Они *седе* у гомилицама и *јуше*, сакривајући цигарете у шаке. Све мање и све тише *говоре*. Вук *се љути* на пушаче (Ћосић, 258).
4. Село *поклопила* нијема тишина, *дубе* кроз њу куће и дрвеће, *круни се* чесма доље под бријегом (Сијарић 1, 42).

Претеритални облик може доћи и у постпозитивној позицији у односу на имперфективни презентски низ. Тако је у следећим примјерима:

¹² Ово мишљење истиче Пипер 1985.

[7]

1. Ситан, обучен тврдо. Коњ под њим *граби* хитро, све му испод копита пршти пијесак. *Не окреће се* никуд, већ само *гледа* у земљу преда се, коњу у гриву, у дизгине, као да се њега ни мало *не њичу* ни ти Бишевици, ни њихов паша. На другом бријегу, према Бишевцима, он скиде капу и запјева гласно и још каном стаде да маха према селу и женама (Сијарић 1, 66).
2. Павле *нишани*: лице му *се издужује*, десно око *јућује* низ цев, *стаје* на нишан и *тражи* срце погуреном Немцу што иза дрена *провирује* и *јуца* из аутомата. Прст на обарачу *се* сам *йомера*: пуцањ и трзај кундака кроз плави прамичак дима. Немац полако *јада*. Павлу срце задрхта и он дубоко уздахну (Ћосић, 256).

Обликом аориста у овим примјерима завршава се слика која се даје имперфективним низом. Прича се покреће даље. Улога аориста у приповиједању се и огледа у помјерању приче; он уноси динамичност у приповиједању и даје му експресивност¹³. Кад се упореди аорист у овим примјерима са перфектом из пете групе примјера, уочава се разлика у завршавању имперфективних ситуација. У овој, седмој групи, облицима аориста та се ситуација завршава, прича се помјера. У примјерима из пете групе обликом перфекта се не завршава слика, већ се само за тренутак, коментарише споља, с тим што одмах затим наратија може да се продужи.

Умјесто аориста, у истој функцији, појављује се и перфективни презент. Сљедећи примјери илуструју ситуацију када се овај облик налази на почетку имперфективног низа.

[8]

1. Рина трепне полако као да очима *јружа* одмор. Чека. Из кинеске вазе *цвјетна* црвенкаст олеандер (Божић, 70).
2. Упије дах, коракне први одлучно у бијело свјетло (одмах се *ушрњује* постепено оно жућкасто свјетло у гледалишту и он као да полако *ослеђује*), *мора* се смијешити, *јовлачи се* кроз оркестар... *корача* у млаки пљесак (Божић, 112).

Исти тај глаголски облик може доћи и у постпозитивни положај у односу на имперфективни презентски низ. Тако је у сљедећим примјерима:

¹³ Радовановић 1969, 59.

[9]

1. *Јурим* низ главицу. Широко весеље *йрейери* у ваздуху и шум, широк и непрегледан као свијет, *йрилива се* котлином. Ја в р и с н е м, а шум прогута цику (Хумо, 228).
2. *Сједимо* у стијенама на извору Хучке. Врх нас висока, днвља стијена и планина, а ми крај извора у хладовини, као у бунару. Испод огромне пећине *бије* студен дах, а испод шупљих литица *йровлачи се* и *руши* вода доље низа стијене. Тихо Бара *брсти*. Ми сами. Грлица *йјевуши* па заћути (Хумо, 245).

Као и аорист, и перфективни презент обиљежава собом завршетак једне наративне цјелине и служи за помјерање приче, а кад се појави у уводној позицији, он служи за то да се читалац/слушалац, покрене и постави као посматрач у ситуацију коју описује имперфективни презентски низ.

Рјеђе се догађа да се једна наративна цјелина, оличена низом презентских облика, завршава имперфективним презентом, и то таквим који представља комплексну радњу, слично перфективном презенту, као што је то случај у сљедећем примјеру.

[10]

1. Грлица, са Баром, *скрива се* негдје по потоцима. *Тражим је. Претйражујем* обалу Хучке: нигдје никога. Гдје ли је Грлица, боже мој? *Пићам се* и *свраћам* у Иванкино двориште (Хумо, 246).

Оваквим изражајним поступком наративна цјелина се ограничава, али тај оквир није исказан онако наглашено као што то бива кад избор падне на аорист или перфективни презент.

Разумљиво је, није обавезно да низ презентских облика имперфективног вида буде уведен или завршен на досад описивани начин. У сљедећим примјерима, рецимо, нема никаквог претериталног облика, ни перфективног презента.

[11]

1. Павле *шетта* по положају изрованом минама. Тишина *је*. На западу се гасило. Тамне Гледићке шуме *йосијају* све мрклије (Тосић, 258).
2. Брда *се йлаве*. Вечер, божја пјесма, *бдије* над селом. У сјени Мркуље *мирује* наше село као тешко уморно тијело. Ноћ *йада* као нечујан широк загрљај. Негдје у селу звонца ситно, циликаво *звоне* (Хумо, 223).

У оваквим случајевима слика остаје без неког посебног оквира, а њу може да смијени каква друга слика, опис, монолог или дијалог.

И перфективни презент може у приповиједању бити остварен у низу, смјештеном било у једној, било у више реченица. Тако је у сљедећим примјерима.

[12]

1. Из кухиње, срећом, *дојре* лупање, и *йрекине* мучни мук. Ана *ојрчи* (Божих, 47).
2. *Изаберем* вир и шибље гдје ме ни бог не би могао наћи, камо ли нека странка, *свучем се* и *љуснем* у воду (Сушић, 118).

Овако се пред слушаоцем/читаоцем, који је у својству посматрача уведен у ситуацију, догађаји презентују у посебно наглашеној динамичи. По природи ствари, овако исказане радње су увијек сукцесивне.

У оваквом представљању догађаја перфективни презент се некада, мада ријетко, комбинује са аористом. Такву ситуацију илуструју сљедећи примјери.

[13]

1. *Задигне* косу и *свеза* је у „коњски реп“ (Божих, 52).
2. Госпођа Меноти *сједе*, шумно *одахне* (Божих, 93).
3. Нагло *се дигне*, *умије* у искрзаном умиваонику, *стаде се* облачити (Божих, 46).

Приповједачки презент се јавља и у зависносној реченици, о чему се у нашој литератури мање говори¹⁴. Сљедећи примјери илуструју такву употребу приповједачког презента у временској реченици.

[14]

1. Први људи из чаршије, пошто су сместили чељад по кућама, турску по турским, хришћанску и јеврејску по хришћанским, *седе*, окупљени у великој приземној соби (Андрић, 88).
2. И прије него што се она снашла, *љуби* је у руку (Панцо, 17).
3. Прелом у негативном смислу *настаје* када за директора приштинског завода *долази*... (НИН, 25. 11. 88, 23).
4. Кад српски посланици *дођу* у Цариград, и *йредаду* Турцима своју молбу, Турци *се уйройастје* (Вук 2, 123).
5. Кад *умре* и *сахране* је, свет *је јео* и *йио* на даћи (Вук 1, 71).
6. Кад *се* браћа *виђеше* и за здравље *расийишаше*, *крону* пут дома (Вук 1, 155).
7. Кад *йочну* лијегати да спавају, онда *рече* најстарији брат (Вук 1, 155).
8. Кад су већ били на неки дио пута, *зовне* он њега нотњо, кад су сви *йосйали* (Вук 1, 206).

¹⁴ Радовановић 1969 истиче чињеницу да се у зависној реченици наративни облици понашају другачије.

9. Кад *уђу* у град, а то две девојке *чисти* град (Вук 1, 197).
10. Док *сједимо* у башти испред Андријаниног грила, *осјећа* се јак мирис фекалија (Ослобођење, 8. 5. 88, 13).

У оваквим случајевима временска клауза има исту ону функцију која јој се додјељује и при унотреби презента за исказивање садашњих радњи: служи временској детерминацији радње у управној клаузи. Наведени примјери илуструју двије могућности: или се у обје клаузе јавља приповједачки презент, или се приповједачки презент комбинује са неким претериталним обликом. Овдје не владају правила која важе при исказивању садашњих радњи у зависним реченицама временског типа. У наведеним примјерима радње су представљене референцијално. Овакве релације се не могу успостављати у случају референцијално исказаних садашњих радњи. На примјер, у четвртном примјеру управна клауза је повезана везником *кад*, а тај везник се не јавља у овом типу реченице при референцијалном представљању садашњих радњи. Исто је и у трећем примјеру. Има случајева да се претеритални облици и облик презента распоређују једнако у оквиру сложене реченице — нпр. у четвртном примјеру је у зависној клаузи перфективни презент, а у шестом аорист. У оба случаја глаголски облик исказује вријеме након кога се врши радња управне клаузе.

Транспоновање презента врши се и у другим типовима зависне реченице. Сљедећи примјери илуструју случај транспоновања у изричној реченици.

[15]

1. *Прилегнем* опет, полуотвореним очима *назирем* како ми се *приближава* стабло (Вулетић, 89).
2. Кад се већ *чује* да Афис паша *кући* војску (Вук 2, 124).
3. Кад *чују* остале субаше и бегови по Црној ријечи *шта је било* од овога бега у Подгорцу, одма сви *јобјегну* у Видин (Вук 2, 142).
4. *Чини* јој се да тишина попут неког снажног погонског горива *йали* њено срце (Божић, 70).
5. Газим по угљевљу и жељезу... и *чујем* како *брекћу* локомотиве и *зврје* телефони (Вулетић, 67).

У овим реченицама поред презента у управној — у зависној се јавља или презент или претеритални облик. Облик презента исказује радњу истовремену оној у управној клаузи. Зато се ту увијек бира облик презента са имперфективним видским ликом. Претеритални облик се јавља кад се жели истаћи да је радња зависне клаузе претходила радњи коју именује презент у управној.

Слично се понаша приповједачки презент и у другим типовима зависносложене реченице. Ради илустрације, навешћу још неколико примјера.

[16]

1. И по појатама *горе* ватре крај којих *се суши* народ који *није могао* да стане у куће (Андрић, 88).
2. Позади *иде* Мерџан са још два Циганина који *ће* му *помагати* (Андрић, 85).
3. У једној пространој и сувој појати *гори* ватра на средини, управо *догорева*, јер је од ње *остало* само још жеравица која *ићи* на у полумрачној просторији (Андрић, 34).
4. *Покушавам* да предахнем, јер *видим* да ми *се* срце из уздаха *рађа* (Вулетић).
5. Полако *корачам* улицом коју *су застїрли* бијели ројеви и *до-вршавам* план операције због које *сам*, ево, *дошао* у варош (Сушић, 68).

И у овим реченицама приповједачки презент се јавља у управној клаузи, а према њему у зависној може да се нађе и приповједачки презент и неки прстеритални или футурски облик. Ови облици откривају како је устројен временски однос радњи зависне и управне — по принципу истовремености или сукцесивности.

Иако рјеђе, приповједачки презент може да исказује и радње које се понављају. Тако је у сљедећим примјерима.

[17]

1. Обично их *изненаде* на спавању и *похватају* као пилиће (Андрић, 33).
2. Сеоски момци су покушавали да беже у шуму, али сејмени одмах узму из те куће таоце, често и жене, уместо одбеглих младића (Андрић, 33).

Овдје нема никакве разлике у односу на нереференцијалне радње у садашњости у погледу исказивања и начина идентификације нереференцијалности. Нереференцијалне радње се могу исказивати и имперфективним и перфективним презентом. Средство за њихову идентификацију може бити или какав детерминативни израз унутар реченице, или је то шири контекст.

Треба посебно поменути неке случајеве пасивних конструкција којима се исказују садашње нереференцијалне радње. У одговарајућем поглављу је констатовано да се при употреби пасивне конструкције са трпним придјевом и презентом глагола *бивати* и *бити/будем*, на плану садашњости искључује референцијалност радње. Међутим, уколико је

посриједи временско транспоноване, референцијалиост ипак долази у обзир. Сљедећи примјери то потврђују.

[18]

а) бивати + трпни придјев:

1. У освит рата излази из затвора и одмах *бива кооптиран* на место секретара (Младост, 12. 9. 88, 24).
2. Са свим рањенима и Обрад *бива одређен* на острво Видо (Политика, 19. 9. 88, 11).
3. Крајем јула 1914. у Њујорку се оснива Централни одбор српске народне одбране и за председника *бива изабран* Пупин (НИН, 10. 6. 90, 50).
4. Године 1847. излази Вуков превод Новог завјета и *бива анатемисан* у црквеним круговима (НИН, 12. 3. 87, 35).

б) будем + трпни придјев:

5. И заробљени принчеви ускоро *буду ослобођени* (Грим, Тајни бал).
6. Арапин, који је за то време спавао у храму, *буде оишужен* да је убио Јеврејина (Павић, 103).

И овај случај говори о томе да се при временском транспоновану успостављају другачија правила за функционисање глаголских облика, укључујући ту и презент.

На крају, ради илустрације, наводим један мањи текст из којег се лијепо сагледава како се облик презента транспонује и како се представљају догађаји из перспективе њиховог посматрача (овдје учесника).

[19]

У зору, око четири сата, Бугари кренуше у напад на десно крило петог пука и на наш трећи батаљон седамнаестог пука. На ста страшна пушчана ватра, ручне бомбе само *йрашше* (1) Они *ударили* (2) великом снагом и *йоскакали* (3) у наше ровове. Наша све три вода се *йовукла* (4) њих пет пута више. *Појрчах.* (5) низ пољану и *наићох* (6) на мог командира, капетана Драгољуба Протића. *Пао* (7) не може даље, тешко рањен. Ја га *йодижем* (9) *вичем* (10) Велисава да га носимо, нигдје никог. Командир *вади* (11) новчаник, *даје* (12) ми једну слику, *каже* (13) чувај их, на њој су моја Десанка и Љуба, да не падну непријатељу у заробљеништво. *Довучем се* (14) до наше спроводнице. Магла нас *закрила*. (15) Уз пут *наићем* (16) на мог водника, Драгића Матића, јунака. *Ударио* (17) га метак у главу, у обе му руке *стоји* (18) земља. Ускоро је *йристигао* (19) други батаљон. Ми се *окуйили* (20) Командант Поповић *извукао* (21) сабљу, *наређује* (22): „Брза палба“, *стави се* (23) на чело и *кренусмо* (24) у јуриш. Ту смо их до ногу

потукли вратили се у наше ровове. Имали смо много жртава (Политика, 6. 2. 87, 9; запис српског војника из I свјетског рата).

Наведени текст је наративног карактера, а то значи да је у њему остварена временска транспозиција презента. Приповједач — истовремено и јунак догађаја, и њихов посматрач — „снима“ сцену битке као да држи телевизијску камеру у руци. „Снимљена“ ситуација се отвара аористом *наста*. Затим слиједи опис битке имперфективним презентом (1). У оквиру такве ситуације дешавају се догађаји (2) — (4) који остављају траг у тој ситуацији. Сада се радња помјера, помјера је јунак догађаја исказујући нову радњу (5) и (6) у облику аориста. Крњи перфекат (7) представља опет нову ситуацију. Поново се јунак зауставља и из саме ситуације представља нови ток битке (7) — (13) — опет обликом имперфективног презента. Потом се „сниматељска камера“ опет помјера, што сигналише употреба перфективног презента (14), па се новоуочена ситуација представља крњим перфектом (15). Употреба перфективног презента (16) сигнализује помјерање „камере“ — настаје нова ситуација (18), коју је изазвао догађај исказан крњим перфектом (17). Потом се облицима перфекта радња помјера ка своме завршетку (19) — (20). Обликом имперфективног презента (22) опет се радња представљена као процес у току, а затим се тако „снимљена“ ситуација приводи своме крају (23) и (24).

Тако се прича завршава; говорно лице са наративног режима прелази на разговорни, тј. учесник догађаја се враћа из доживљаја прошлости у стварни свијет и са дистанце коментарише исход битке — облицима перфекта. Иначе, да је и даље у наведеном тексту остао на снази наративни режим саопштавања, перфекат (27) би био замијењен имперфективним презентом.

5.2. ТРАНСПОЗИЦИЈА У БУДУЋНОСТ

У нашој литератури је одавно познато да облик презента може бити значењски транспонован и тако да указује на будућу радњу¹⁵. Овдје, у основи, имамо ситуацију симетричну оној при транспоновану презента у прошлост. Сљедећи примјери илуструју такву употребу презента.

¹⁵ Маретић 1963, 613–614, истиче да презент само ријетко у сложеној реченици исказује будућност. Стевановић 1969, 565–567, говори да презент без одредби времена исказује модалну радњу, а са одредбама будућу. Сладојевић 1966, 66, овдје види прије свега модалну радњу, а Вуковић 1963, 339 и 371, говори о временској употреби презента. О временској употреби у овом случају говори и Милошевић 1982 б, 9.

[20]

1. Аутобус *йолази* тек ујутро (Сушић, 107).
2. *Враћа се* за дан, два (Селимовић, 46).
3. Почетком априла *излази* из штампе књига „Зашто, како и колико смо се задужили“ (НИН, 24. 3. 85, 9).
4. Маратон се 15. априла *одржава* 89. пут (Ослобођење, 13. 4. 85, 7).
5. Вечерас на Кошеву *йочиње* „рат“ тактика, плес звијезда (Ослобођење, 3. 4. 85, 11).
6. Перес и Шевернадзе *састају се* у Њујорку (Политика, 9. 9. 88, 3).
7. Ко *стижје* умјесто њега? (Ослобођење, 31. 3. 85, 7).

Да се презентом исказује будућа радња — разазнајемо или на основу неког датог, у реченици оствареног детерминативног израза или нас на ту интерпретацију упућује одговарајући шири контекст. У првих пет примјера у питању је оно прво, а у остала два оно друго. Наравно, не може се ни у првој групи примјера, тј. у оним са временским одредбама, занемарити улога контекста — у другачијим контекстуалним оквирима презент би у тим примјерима могао имати другачију временску вриједност.

У свим наведеним примјерима исказује се будућа радња обликом имперфективног презента. Ако би се у овим примјерима облик презента замијенио футуром првим, сви глаголи би морали да промијене вид, тј. футур први би исказивао будуће перфективне радње, што је већ примијењено у нашој стручној литератури¹⁶. Чињеница је да се при временској транспозицији о видском лику глагола мора строго водити рачуна.

И овдје се ствара извјесна илузија садашњости¹⁷, тако да се презент и ту понаша као и у приликама када се ради о референцијалној садашњој радњи — уобличава се само у имперфективном видском лику. Треба, међутим, нагласити: није баш увијек неопходно имперфективном презенту супротстављати перфективни облик футура првог; све зависи од лексичког значења глагола. Неће се, нпр., рећи:

¹⁶ Стевановић 1969, 566. Анић 1985, 39, наводи презент *видимо се* за будућност као калк. Половина 1985, 99, истиче да се при усменој комуникацији у 98% случајева говори *видимо се*, *чујемо се*. Критичари употребе ових глагола у облику презента за будућност, по моме мишљењу, нису добро разумјели транспоноване презента. Ови глаголи су имперфективног вида онда када исказују садашње радње. Ако се и може рећи да је при транспоновану презент употребљен умјесто футура, он се тиме не изједначаје са футуром, већ се само у значењском погледу транспонује у будућност на један од два начина: или се садашњост преноси у будућност, или будућност представља као садашњост.

¹⁷ Падучева 1990.

1. Аутобус *ће долазити* тек ујутро — ако се има на уму референцијално представљање радње зато што би се избором имперфективног вида сугерисало оно супротно — неререференцијалност. Има, међутим, глагола који дозвољавају исказивање референцијалне будућности имперфективним обликом футура првог — уп.: *Сутра идемо на језеро, са; сутра ћемо ићи на језеро*. Морамо, додуше, водити рачуна о томе да се у таквим случајевима суочавамо са неким посебним значењским компликацијама. Рецимо, према реченици са транспонованим презентом — *Сутра долазим у град* — реченица са футуром првим би, зависно од одговарајућег контекста, могла да има два значења: прво, без изостављања било којег реченичног члана значење би се сводило на следеће: *долазићу и вратити се*; друго, ако би се из реченице изоставио прилог *сутра*, подразумевало би се да је у питању неререференцијална будућност. У ствари, ако желимо у потпуности сачувати значење које нуди реченица са обликом презента, приморани смо да глаголу промијенимо вид.

Познато је да постоје ограничења у временском транспоновању презента. То ограничење произилази из лексичке семантизованости глагола. Наведени примјери управо указују који глаголи долазе у обзир код оваквога транспоновања презента. То су они глаголи који исказују радње које се могу предвиђати, планирати. Зато се овакав презент и назива презент за планирану будућност¹⁸. Презентом је, једном ријечју, немогуће исказивати будуће радње уколико њихово вршење не зависи ни од чије воље. Данас се мора релатизовати оцјена неких појава које се именују одређеним глаголима; што је, наиме, раније било немогуће планирати, данас је могуће. Тако, реченица *Сутра ме боли глава* — ни данас није прихватљива, без обзира на то што је прихватљива реченица *Сутра ће ме бољети глава*, али може се, бар у разговорном језику, прихватити реченица *Сутра ћада снијег*, пошто се метеоролошке ситуације могу предвидјети¹⁹. Можда би било погодније рећи да је овакво транспоновање доступно само оним радњама чије се остваривање може предвиђати, односно говорити о презенту за предвиђену будућност.

До употребе презента за означавање будућности најчешће долази у простој и независној реченици. Карактеристично је да те реченице најчешће јављају појединачно, готово никада у већим низовима.

Знатно рјеђе се јавља оваква употреба презента у зависносложеној реченици. Такву употребу илуструју следећи примјери

[21]

1. *Настављамо* чим падне мрак (ТВСа 27. 10. 88).

¹⁸ Бондарко 1971, 157.

¹⁹ Ивић 1981, 18, наводи реченицу *Сутра ћада киша* као неприхватљиву, истичући да се обликом презента могу исказати оне будуће радње које зависе од нечије ријешености да до њих дође.

2. Кад ступи овај статут на снагу, *ипресџају* важити досадашња правила предузећа (Радовановић 1977, 125).
3. Први пут ће то бити сутра, када у Сарајеву *госџује* увијек неугодна Младост (Ослобођење, 16. 11. 90, 13).
4. У оквиру првог кола другог дијела такмичења у Првој савезној лиги сарајевска Босна сутра *госџује* у Петрињи, гдје се *сасџаје* са водећом, досад непораженом екипом Гавриловића (Ослобођење, 16. 11. 90, 13).
5. Делегати Савезног вијећа расправу *воде* сутра ... јер *морају* обавити консултације (Ослобођење, 16. 11. 90, 1).

Презент у функцији футура првог јавља се или у управној клаузи, или у зависној, или у једној и другој истовремено. У овим реченицама транспоновани презент успоставља одређене корелације са различитим глаголским облицима: презентом у функцији футура другог, у првом и другом примјеру, футуром првим, у трећем примјеру, презентом који исказује садашњу радњу, у петом примјеру, а у четвртном примјеру презент се транспонује у будућност и у управној и у зависној клаузи.

Постоји још један тип транспоновања презента у будућност о коме се код нас није говорило, а у славистичкој литератури се именује као *ипрезент* за *замишљену будућу радњу*²⁰. Овакву транспозицију презента илуструју следећи примјери.

[22]

1. Баш тако нека су, желио бих ја то. Па ја *банем* ... *Банем* изненада и *зашекнем* њих двоје. *Гледам* их, а они очи изгубили, ријечи изгубили, окренули од мене главе и од нешта у себи *умиру*. Или *не умиру*. Ко зна. Умрла би Делва, она би умрла, то ја знам. (Сијарић, 105).
2. Близу смо Стублине. Отац мисли на винограде, а ја на Иванку. Видјећу је сутра навече. Чим падне сумрак у котлину, засвираћу на двојнице... А Иванка *слуша* моју пјесму и замишљено *сједи* у дворишту. — Ко ли то свира? — *ишџа се* она. Свира ли то горе у Крчевини или на пресјеци? А кукурузи *шуме* на њиви, *шуме* у сумраку (Хумо, 216–217).
3. Кад се сврши рат, што ћу да се науживам. *Узнем* чамац, *сџремим* суву храну за неколико дана, удицу за пецање рибе и *кре-нем* низ Мораву... (Ћосић, 137).
4. Ја *набијем* маску, *уџадам* у собу и *мазњавам* кост (ТВСа, 25. 10. 89).
5. Шта ја *радим*? Ја *џуним* мркве динамитом. Он *загризе*. (ТВСа, 5. 9. 89).

²⁰ Бондарко 1971, 160. Он ту наводн и карактеристике употребе презента у овој функцији. Ситуација је углавном као и у српском језику.

Уочава се да се у овом случају не транспонује облик презента у једиој реченици, већ се јављају низови реченица са транспонованим презентом. Дакле, не исказује се појединачна радња, већ се успоставља одређен режим излагања, аналогно наративном режиму. Овдје се облицима имперфективног вида опет уводимо у центар збивања која су смјештена у будућност. За читаоца/слушаоца, међутим, она постају садашња, јер је тај центар помјерен из реалног времена у вријеме догађања дате ситуације. Имперфективни презент омогућује да се та ситуација прати у њеном току, а перфективни презент служи да се наша пажња помјера с једне радње на другу.

Уочава се још једна разлика између овога типа транспонована презента у будућност и онога претходно описаног. Наиме, овдје нема ограничења у избору глаголске лексике. Другачије речено, мада за српски језик није прихватљива реченица: *Сутра *шуме* кукурузи, *шуме* у сумраку, у овдје цитираном примјеру број 2 реченица са предикатом *шуме* не изгледа неприхватљива.

У реченицама са овако транспонованим презентом не долазе прилошке одредбе које упућују на будућност. Овдје се разазнаје на основу ширег контекста да радње припадају будућности. Ове транспозиције и долазе на оним мјестима у тексту гдје је лако погодити да сад слиједи податак о некој ситуацији која припада будућности. Тако је лако уочљиво да је ситуација која је обликом презента исказана у Сијарићевом примјеру нека будућа ситуација управо зато што је она уоквирена Дурмишевим размишљањима: он не доживљава, већ *замишља* да доживљава ту ситуацију. Слично је и у другим примјерима.

Како се реализује овај тип транспозиције презента у будућност, показаше сљедећа анализа једног дијела из Ћосићевог романа. Партизан Јевта у једном тренутку почиње да размишља о тешком животу који је проживио, о тешкој прошлости и садашњости: био му је живот без радости и задовољства. У мислима се он почиње опирати таквоме животу:

Ако је за вајду, доста је било. Неће више нико Јевту да ђебра. И ја сам човек. Што ја навек да будем мученик? (Ћосић, 317).

А онда, опет у мислима, почиње Јевта да се ослобађа тешког живота из стварности — замишљањем будућности:

Бежале су горке и црне мисли. Заборави на све увреде, патње и несреће; живот му је изгледао леп... Он *није* више слуга. (Ћосић, 317).

Размишљајући тако и опирајући се стварности, Јевта је ушао у будућност какву жели. Аутор сада своме јунаку Јевти ставља у уста ријеч:

Него како! Променићемо власт. Најурићемо лопуже и га-
здаше. Капитале, здраво да се извиђамо! Твоје је доста и пре-
многа било. Сад у челу совре *сједи* Јевта из Здравина (Ћосић,
318).

Кад је тако, у мислима створи други живот и ушао у њега, Јевта
се учвршћује, живот се испуњава сањаним стварима:

Шта кажеш: каруце, вранци, кочијаш *йуцне* бичем (Ћосић,
318).

Живи тако Јевта и чује људе како му се диве:

То је Јевта из Здравина. Срески председник. Пази само ка-
кве каруце и какве силе *има* (Ћосић, 219).

Иако у овом последњем цитату то нису Јевтине ријечи, него ри-
јечи људи који говоре, тј. управни говор — и ово је „стање ствари“
које припада будућности. Видљиво је, дакле, да се овај тип транспо-
новања презента у будућност јавља као потпуно симетричан транспо-
новању презента у прошлост.

И овако значењски транспонован презент исказује како референ-
цијалне, тако и нереференцијалне радње. Последњи примјер из прет-
ходно наведене групе примјера илуструје случај када се презентом ис-
казује нереференцијална радња. А што се тиче текста о Јевти, ту је
нереференцијално семантизован презент *йуцне*: кочијаш *йуцне*.

Презент за планирану будућност јавља се у различитим функци-
оналним стиливима: књижевноумјетничком, публицистичком, разго-
ворном. Велика употреба овога типа презента доводи до његове ша-
блонизације. Тако се врло често јавља у новинским насловима, најавама
будућих радњи и догађаја на радњу и телевизији. Зато је овај тип тран-
спонована презента данас без икаквог стилског ефекта у текстовима у
којим се јавља.

Презент за замишљену будућност, међутим, није тако распро-
страњен. Он је присутан у мањој мјери у књижевноумјетничком стилу
и у одређеним жанровима публицистичког стила. Посебно је присутан
у дјечијем језику, при игри. Овај тип транспонована презента има од-
ређену стилску вриједност у књижевноумјетничким текстовима.

6. ПРЕЗЕНТ У МОДАЛНОЈ КОНСТРУКЦИЈИ

Презент спада међу оне временске глаголске облике који су врло склони модалном транспоновању. Овај глаголски облик изражава широк спектар значења при модалном транспоновању — готово да и нема значења које се исказује модалним глаголским облицима, императивом и потенцијалом, које се не исказује и презентом.

Презент са везником *нека* употребљава се за исказивање императивног значења¹. Тако је у следећим примјерима:

[1]

1. *Нека Иван завеже* (Ољача, 76).
2. *Нека улазе у кућу* — заповиједао је фра Августин (Ољача, 110).
3. *Нека говори!* (Вулегић, 40).
4. Водите диванију у Плевље, и *нека* га *вежу* у кући (Андрић, 65).
5. Другарице Ранка, *нека сјоји* сад, доплатићеш кад имаднеш, та наши смо (Сушић, 57).
6. Ко не може да иде, *нека оштане* (Ћосић, 62).

Познато је да се обликом императива износи одређен став говорног лица упућен другом лицу — адресату, који је учесник у говорној ситуацији. Смисао тог става је подстицај адресату да врши радњу исказану у императиву². Зато се императив и јавља само у другом лицу јединине и множине. Кад је потребно исказати такав став лицу које није присутно, јавља се презент са овим везником: тако се став исказује саговорнику који треба да тај став пренесе трећем лицу. У трећем примјеру, међутим, присутно је лице које треба да врши радњу. То се види на основу ширег контекста:

— Дошао сам да на овој ломачи, гдје ме спалила ваша мржња, подигнем торањ љубави!

Много људи заплака и много жена паде ничице и поче се, уз кукњаву, лупати у прса.

¹ Стевановић 1969, 679.

² Личен 1987, 17.

— *Нека говори!* — Пустите лудака да доврши.

Овдје се смисао става исказаног презентом подудара са ставом који је изнесен обликом императива. Интересантан је и пети примјер јер се и ту обликом презента исказује нешто што не одговара потпуно опису става који се приписује презенту у овој функцији: да се наредба посредством присутног лица које је прима, упућује неком трећем лицу. И у последњем примјеру присутно је и лице коме је упућен став изречен обликом презента: то је неодређен број лица из већег скупа. Смисао презента у овом случају одговара смислу који би имао императив у сљедећој реченици: *Остџаниџе* ви који не можете ићи. Лица на која се став односи нису идентификована.

Често се облик презента употребљава са везником *да* у функцији исказивања модалног значења. Тако је у сљедећим примјерима.

[2]

1. То рано да се *скува* и *подели* чети за доручак (Ћосић, 48).
2. Чланарину да *илајши* и на партијски састанак да *дођеш* (Сушић, 104).
3. После борбе десетари да ми *поднесу* извештај (Ћосић, 55).
4. Књиговође да *набавиш* (Сушић, 104).
5. И администрацију у задрузи да *средиш* (Сушић, 104).
6. То да *знаш* (Ћосић, 37).
7. Да *знаш* да ћу те сабити у земљу (Андрић, 40).
8. Искрено да ми *кажеш* какав сам ја човјек (Сушић, 122).
9. Него да *даш* ти мени списак твојих дужника (Ћосић, 45).

У свим примјерима, сем трећег, облик презента би се могао замијенити императивом, без битније промјене у смислу. Једино се у трећем примјеру наредба не односи на саговорника у другом лицу, већ се индиректно упућује трећем лицу.

Када се размотре наведени примјери, може се уочити разлика у начину исказивања захтјева адресату. У првих седам примјера извршење радње не зависи од воље адресата, он није у прилици да врши ратификацију директиве³, док у последња два примјера извршење радње исказане презентом не зависи само од воље саговорника који је изрекао ту радњу већ и од воље адресата. То се одражава и у начину формулације захтјева. У првих седам примјера захтјев је постављен тако да адресат нема простора да размишља о томе хоће ли извршити дату радњу, а у последња два примјера став лица које износи захтјев испољава се у блажој форми⁴. У осмом примјеру тај однос према адресату

³ Исто, 61, 99.

⁴ Исто, 99.

види се и на основу присуства прилога *искрено* у предикатској синтагми. У деветом примјеру такав став проистиче из ширег контекста, а и у самој реченици је препознатљив — начин како започиње та реченица упућује на то.

Први примјер илуструје још једну разлику између употребе презента и императива. Употреба презента омогућава да се радња обезличи, да се при њеном исказивању не апострофира адресат који треба да је изврши. Такву могућност императив, међутим, нема.

Могуће је уочити извјесне разлике између императива и презента с везником *да* у погледу начина исказивања става говорног лица. То се може видјети на сљедећим примјерима.

[3]

1. Чувај се — Да се чуваш.
2. Пази се — Да се ђазиш.
3. Склони се — Да се склониш.
4. Устђани — Да устђанеш.
5. Уђиће — Да уђеће.
6. Бочицу чувајће на хладном мјесту (Рецепт).

У првих пет примјера према императиву може да се појави облик презента са везником *да* као конкурентан, у шестом примјеру нема такве могућности у оваквој ситуацији. И међу примјерима са императивом и одговарајућим са презентом постоји разлика у погледу начина изношења става говорног лица. Императив износи став тако да адресат не може одлагати извршење радње, док при употреби презента у ставу говорног лица нема тог значењског елемента. Неће се неко коме пријети непосредна опасност упозорити употребљавајући презент глагола *чувајти се*, *ђазијти се* и сл. Такође, неће лекар позвати пацијента да уђе у ординацију употребљавајући облик презента. Посљедњи примјер показује да при давању упутстава и савјета такође не долази у обзир употреба презента.

Често се облик презента јавља у првом лицу јединине, и посебно множине. Тако је у сљедећим примјерима.

[4]

1. Пре него што почнемо са разматрањем појединачних ситуација у којима се типови (+хип) директно могу реализовати, да *резимирамо* укратко опште карактеристике (Личен, 116).
2. Да *погледамо* сада писане изворе (Слијепчевић, 53).
3. Па да *видимо* — салети га она саркастично (Божич, 28).

Овако употријебљен облик презента исказује став говорног лица који нема карактер наредбе. Прије би се могло говорити о предлагању,

тј. ту би се испред сваког од наведених презентских облика могао унијети израз *предлажем*: *Предлажем да резимирамо. Предлажем да погледамо. Предлажем да видимо.* У свим овим примјерима облик презента би се могао евентуално замијенити императивом: *резимирајмо, погледајмо*, али би се при том жељена значењска нијанса *предлагања* уништила.

Такође се у облику презента са везником *да* исказују радње глаголима гледања и слушања. Тако је у сљедећим примјерима:

[5]

1. И да те *видим* на предизборној конференцији (Сушић, 41).
2. Него, да те још *мало* видим (Сушић, 41).
3. Да *чујем* шта хоћеш (Разг.).

У наведеним примјерима глаголи се, у ствари, јављају као допуне неизреченој, а подразумијеваној реченици „хтио бих“ односно „хоћу“. При оваквој „допунској“ употреби презента и није умјесно говорити о некој његовој модалности.

Посебно је интересантна употреба презента у сљедећим примјерима:

[6]

1. Да *понесем* ранац и пикавац? (Сушић, 42).
2. Дане, да ти *дођем* вечерас (Сушић, 95).
3. Шта да радимо? — упита га уча (Ћосић, 68).
4. Само кога да *изаберем*? (Селимовић, 69).
5. Да му *се отиђе*? (Божич, 23).
6. Али како да је *узме* (Самоковлија, 43).
7. Само ову потеру да *прећиримо* (Ћосић, 50).

У свим овим примјерима облик презента би се могао замијенити потенцијалом. Није, међутим, у свим примјерима презент у истој улози.

Прва два примјера показују једну ситуацију. Ту је посриједи делиберативно питање. Ако је делиберативно питање, а јесте, такво питање које открива одређену психолошку ситуацију онога ко говори — он је у дилеми за шта да се определи, па се обраћа саговорнику реченицом која почиње са *да ли да* показујући тиме да од њега очекује да му дилему разријеш, онда су реченице као ове у првом и другом примјеру својеврсне модалне конструкције са презентом као одговарајућим предикатским обликом. Наиме, иако упитни делиберативни облик *да ли да* ту, у наведеним примјерима, није у цјелини изражен, он се подразумијева — у оба примјера лако га можемо успоставити: 1. *Да ли да понесем ранац и пикавац*; 2. *Дане, да ли да ти дођем вечерас*.

Уколико није делиберативно питање посриједи, а реченица почиње са *да*, као у примјерима три до седам, њена је улога опет у вези са устројавањем модалне ситуације: она се ту јавља као допуна неизговореног, а подразумемијеваног модалног глагола — *хитјети*, *моћи*, *жељети* — уп. 3. Шта треба да *радио*; 4. Само кога треба да *изаберем*; 5. Хоће ли да му *се ошме*; 6. Али како може да је *узме*; 7. Само ову потеру треба да *прећрпимо*.

У нашој литератури о глаголским облицима разматрана је употреба презента у одречно-упитним реченицама, и то прије свега онда кад је посриједи перфективни презент. Данас преовладава мишљење да се ту радн о модалној употреби презента са потенцирањем питања зашто нема спремности да питано лице оствари именовану радњу⁵. Може се, међутим, додати да ово што важи за перфективни презент у овим реченицама важи такође и за имперфективни.

У вези с употребом презента у одречно-упитним реченицама треба посебно истаћи да он не мора увијек имати модални карактер. Кад је ријеч о перфективном презенту, он може имати временско значење, с тим што је при том неререференцијално употријебљен. Може се, значи, облик презента појавити у ситуацији као што је ова: једна особа се жали другој како не може да спава и како је боли глава. Међу њима тече дијалог:

- Попијеш ли таблету за главу кад те глава заболи?
- Не попијем.
- Зашто *не* *попијеш*?
- Није ми савјетовао љекар.

Одречно-упитна реченица у овом дијалогу је изговорена у прилици када се не инсистира на тражењу информације о томе зашто питано лице неће да попије таблету (нити се оно подстиче да то учини), већ се само пита зашто то не учини. Тако овдје презент нема модални, већ временски карактер.

⁵ Мусић 1913 је изнио мишљење о слојевитом значењу презента у овим реченицама. Прво, у њима се пита за узрок што се радња не врши ни у једној прилици (28). Уз ово, говорно лице пита зашто адресат неће да изврши радњу (29). Некад се преко овога питања адресат и подстиче на извршење радње (32). Стевановић 1969, 569, прихвата овакво тумачење и, говорећи о перфективним глаголима, истиче да је тежиште на волунтативности, на ставу субјекта радње и питање је зашто субјекат радње нема спремности и жеље да изврши именовану радњу. Ивић 1990, 76–77, показује да не мора увијек оваква реченица подразумемијевати то да постоји неспремност, нерасположење, лица коме се упућује радња да ту радњу изврши. Ова реченица може да оличава и такву сложу ситуацију у којој перфективни презент, с једне стране, сигнализује невршење дате радње и, с друге стране, сугерише вршење те радње.

Сличну значењску интерпретацију може добити, уосталом, и им-перфективни презентски облик. То илуструју следећи примјери.

[7]

1. Зашто, друже Јевто, *не сјаваши*? (Ћосић, 37).
2. Зашто људи *не вичу* кад их воде у смрт, зашто се не огласе, зашто *не ѡраже* помоћ. Зашто *не бјеже*? (Селимовић, 187).
3. Зашто *не сјаваши* ви? — уместо поздрава рече Малиша кад уђе (Ћосић, 263).
4. Зашто *не сјаваши*. Нешто си много забринут. Шта је? (Ћосић, 247).

У свим наведеним примјерима може се протумачити облик презента као временски употребљен, без приписивања било каквог става како питаном лицу (зашто неће да врши радњу), тако и говорном (у смислу подстицања на вршење исказане радње). Убједљивост оваквог тумачења већа је како се иде од првог према последњем примјеру. Последњи примјер, наиме, не оставља никакву сумњу у то да је презент у одречно-упитној реченици употребљен у временској функцији. Ако се и реченица из трећег примјера посматра у контексту у коме је настала, јасно ће се показати да је остварен презент у својству временског глаголског облика: Малиша, говорно лице у тој реченици, послје дужег одсуствовања, навраћа својој кући и, с прага, поставља ово питање баби и браћи. Потпуно је неприхватљива таква интерпретација овога примјера по којој он одмах износи подстицај да питана лица спавају у смислу: спавајте.

Презент се употребљава модално и у зависносној реченици у којој се зависном клаузом исказује намјера вршења радње исказане предикатом управне. Тако је у следећим примјерима.

[8]

1. Намамили сте ме да ми срце *украдете*, да ми срце *ишчуђате* (Вулетић, 62).
2. Дошли смо да *изнесемо* овај други кревет (Десница, 35).
3. Гледао сам преда се, у пијесак стазе и зелене рубове траве, да га *искључим*, да *йокидам* и оне танке нити (Селимовић, 59).
4. Павле позва Учју и Гвоздена да *се договоре* (Ћосић, 60).
5. Означили смо је да је Бог *благослови* (Самоковлија, 96).
6. Кад дигнем руку да *одмахнем*, да *ојросићим* становништву општине класне кривице, рука стане (Сушић, 66).
7. Не пада снијег да *јомори* бријег (Вук 1, 207).
8. Тако је он често из ње, да нико *не види*, нуткао команданта и комесара (Ћосић, 37).

9. Шта да се ради да се у садашњем сирмаху *држи* класно чисти кулак на узди? (Сушић, 66).

Презентом се у оваквим реченицама исказују како перфективне, тако и имперфективне радње. У управној клаузи се могу јављати различити глаголски облици, тј. могу се исказивати радње које се смјештају на било који од три могућа временска плана. Такође, обликом презента исказују се радње које ступају у одређен однос било према референцијалним, било према нереференцијалним радњама у управној клаузи. У свему овоме нема разлике између презента и потенцијала у истом типу зависносложене реченице⁶.

Модално значење може се исказивати обликом презента и у изричним реченицама, у зависној клаузи. Тако је у сљедећим примјерима.

[9]

1. Павле се премишљао шта да *чини* (Ћосић, 67).
2. Немци зауставише ватру предомишљајући се шта да *чине* (Ћосић, 56).
3. Нико није знао како да јој *помогне* и *објасни* да њена деца нису узидана у мост (Андрић, 38).
4. Мучно сам размишљао шта да *учиним* с њим (Селимовић, 64).

И у овом типу зависносложене реченице презент исказује значење које исказује и потенцијал. Такву функцију нема презент у свакој изричној реченици, него само у изрично-упитној. Када у истом том типу реченице облик презента има временско значење, онда уместо везничког израза *ишћа да* у обзир долази само израз *ишћа*. Једном рјечју, присуство везничке конструкције *ишћа да* служи као сигнал тога да је у изрично-упитној реченици, и кад је исказана имперфективна радња, презент у функцији исказивања модалног значења.

О модалној употреби презента говори се и код тзв. императивних реченица⁷. Такав случај илуструју сљедећи примјери.

[10]

1. Павле га издвоји на страну и рече да *иде* на место које је заказао Јовану куриру (Ћосић, 62).
2. Звао сам вас да вам кажем да *не шаљете* сутра своју жену мојој кући (Самоковлија, 96).
3. Први намигну на ме да *не казујем* ништа (Сушић, 134).

⁶ Ивић 1970, 50–51, истиче да је потенцијал маркиран у односу на презент пошто уноси додатни елеменат у значењу: интенцијалност. Грицкат 1975, 84–116, говори о ширењу презента с везником *да* у овом типу реченице.

⁷ Стевановић 1969, 798. Станковић 1985 овај тип реченице назива волунтативно-декларативним.

4. Можда он и само једним криком својим или покретом крила може наредити вратима да *се склоје* (Вулетић, 99).
5. Уча наредн командирима да *йошаљу* курира на везу (Ћосић, 23).
6. Дјеци је строго препоручено да *не йричају* ништа о догађајима (Десница, 98).

Кад би се ове реченице организовале у складу с правилима директног говора, облик презента у зависној клаузи био би замијењен императивом⁸. У првој реченици облик презента се, уколико га истргнемо из ширег контекста, може тумачити било у модалном, било у временском значењу. Међутим, из датог контекста је видљиво да је посриједи модално значење. Кад би се, пак, глагол *рећи* у управној клаузи замијенио глаголом *наредити*, нестало би могућности двоструког тумачења презента. То говори да се значење презента у овим реченицама остварује уз учешће семантичке вриједности глагола у управној клаузи. У том смислу разликују се глаголи у прва два примјера од оних у последњих три — у примјеру број три глагол је употријебљен са пренесеним значењем, тј. није у питању глагол говорења. Глаголи у прва два примјера у управној клаузи само информишу о постојању одговарајућег комуникативног чина; зато је ту и могућа двозначност презента у зависној клаузи. Глаголи у примјерима четири и пет у својој семантици носе и елементе модалности⁹. Зато је у овом случају могућа и номинализација клаузе са презентом — уп.:

Немамо времена да се расправљамо, *командуј* повлачење!
(Ћосић, 58).

Као што је анализа показала, значајна је функција презента и у исказивању модалног значења. Овај глаголски облик може да исказује готово сва значења која исказују императив и потенцијал при својој модалној употреби. Понекада презент, исказујући модална значења, уноси такве значењске нијансе које нису исказиве овим модалним облицима.

⁸ В. Ивић 1970, 46–47.

⁹ Ивић 1970, 47.

7. ЗАКЉУЧАК

Резултати до којих сам дошао у овоме раду могу се укратко свести на следећих неколико констатација.

Показало се оправданим увођење разликовања радњи по критеријуму референцијалност/нереференцијалност. То је, заједно са уважавањем теоријско-методолошких поставки теорије о индикативу и релативу, допринијело свестранијем сагледавању и дефинисању околности које су битне за разумијевање коришћења презента у својству сигналног језичког средства на плану комуникације.

На *плану садашњости* обликом презента се исказују и референцијалне и нереференцијалне радње, како у простој, тако и у сложеној реченици. Све радње, било референцијално или нереференцијално представљене, које обухватају и моменат говора јесу садашње радње и, као такве, могу бити само индикативне. Остварен у свом имперфективном видском лику, презент исказује и референцијалне и нереференцијалне садашње радње, док је перфективни презент ограничен на исказивање нереференцијалних.

Једном ријечју, тек је увођењем опозиције референцијалност/нереференцијалност у анализу изнађен прави пут за тачније и досљедније сагледавање улоге презента онда кад је посриједи нереференцијалност, а у виду се имају временски оквири садашњости, који су, иначе, представљали камен спотицања у досадашњим тумачењима тога питања у српској синтакси глагола, а посебно при разматрању семантичко-синтаксичке природе перфективног презента.

У простој реченици и референцијално и нереференцијално саопштене радње могу се временски детерминисати у смислу временске локализације или оријентације. При временској локализацији исказује се временски одсјек у коме се врши садашња радња, при временској оријентацији исказује се временски одсјек испред којег односно након којег се врши садашња радња.

И локациони и оријентациони тип временске детерминације анализују у простој реченици својим присуством иста одредбена средства — или прилошке ријечи или одређене падежне форме, односно конструкције. Уочљиве су ипак извјесне разлике у вези са детерминацијом једног и другог типа садашње радње. Ево о чему се ради.

И прилошке ријечи и падежни облици при временској локализацији садашњих референцијалних радњи именују временски одсјек који се подудара са моментом говора. При томе падежни облици са предлогом или без њега имају уза се посебан детерминатор који указује на то да је датим падежним обликом исказан моменат референције (временски одсјек) подударан с моментом говора. При временској детерминацији садашњих нереференцијалних радњи употреба ових средстава може бити двојака: детерминација садашње радње конциповане као цијеловитог мноштва или детерминисање низа појединачних радњи које улазе у састав тога мноштва. У овом другом случају та средства именују временски одсјек на временској равни у оквиру којег се смјешта оно што именује облик презента. Тада употреба детерминатора у падежној конструкцији са предлозима није обавезна, а уколико се такав детерминатор ипак јави, његова улога се уопште не своди на сигнализовање чињенице да се временски одсјек именован датом конструкцијом подудара са моментом говора. Осим тога, при временској детерминацији садашњих нереференцијалних радњи јавља се слободни инструментал, којим се именује временски одсјек у којем се понавља радња у садашњости, а који не може доћи у обзир кад је у питању садашња референцијална радња. Такође, при исказивању садашњих нереференцијалних радњи јавља се већи избор прилошких ријечи, међу којима има и таквих које не могу доћи у функцију временске детерминације садашњих референцијалних радњи. За савремени српски језик карактеристично је да се садашње нереференцијалне радње временски детерминишу знатно чешће у смислу исказивања временског одсјека у коме се врши појединачна радња.

Уочљива је још једна разлика у погледу временске детерминације садашњих референцијалних и нереференцијалних радњи. При исказивању садашњих референцијалних радњи у функцији њихове временске детерминације локационог типа помоћу предлошко-падежних конструкција само се изузетно јављају девербативне именице, док су такве именице врло распрострањене кад је у питању детерминација садашње нереференцијалне радње. Тако присуство ових именица у предлошко-падежним конструкцијама са значењем временске детерминације служн, у ствари, као показатељ тога да је садашња радња представљена нереференцијално.

И при временској детерминацији у смислу временске оријентације садашње радње уочавају се извјесне разлике у вези са начином исказивања радње — као референцијалне или нереференцијалне. И ту је инвентар средстава за детерминацију готово идентичан, а разлике се огледају у његовој примјени.

Испоставља се, дакле, да средства временске детерминације садашње радње исказане презентом у некој датој простој реченици већ својом специфичном семантизованошћу довољно упозоравају на то ка-

кав може бити карактер дате радње са становишта опозиције референцијалност/нереференцијалност. Та средства, међутим, при одређивању конкретне временске релације, ипак дјелују у сарадњи са ширим контекстом.

Показало се, такође, да постоје неки типови просте реченице у којим се облику презента ограничава улога једнако подобног граматичког средства за исказивање како садашњих референцијалних, тако и нереференцијалних радњи — у тим типовима се, наиме, презентом готово увијек исказују садашње нереференцијалне радње.

У оквиру независноскложене реченице постоје различите могућности употребе презента за исказивање садашњих радњи. Наиме, уколико се у обје клаузе подразумева да је садашњост посриједи, презент може исказивати: а) у обје клаузе референцијалну радњу, б) у обје клаузе нереференцијалну радњу, в) у једној клаузи референцијалну, а у другој нереференцијалну радњу.

Када су у обје клаузе радње референцијалног карактера, међу њима се успоставља однос истовремености, а када су нереференцијалног, међу њима се успоставља такође однос истовремености, али се међу појединачним радњама из састава једне и друге нереференцијално схваћене ситуационе цјелине именоване обликом презента може успостављати како однос истовремености, тако и сукцесивности.

У независноскложеној реченици догађа се и то да у једној клаузи презентом буде исказана садашња радња, а у другој одговарајућим обликом — претеритална или будућа.

И у оквиру независноскложене реченице презентом исказане садашње радње могу се такође временски детерминисати лексичко-граматичким средствима. Извјесне разлике у начину детерминације радње постоје и овдје, зависно од тога да ли је у питању садашња референцијална или нереференцијална радња.

У зависноскложеној реченици употреба презента се остварује на један од ових начина: а) облик презента исказује садашњу радњу како у управној, тако и у зависној клаузи; б) облик презента исказује садашњу радњу само у управној клаузи, а у зависној је исказано неко друго вријеме, неким другим (за то одговарајућим) глаголским обликом; в) облик презента се јавља са значењем садашње радње само у зависној клаузи, а у управној је употријебљен неки други глаголски облик са неким другим, њему одговарајућим временским значењем. У сва три ова случаја садашња радња може бити представљена било референцијално, било нереференцијално.

Посебно је занимљива употреба презента у зависноскложеној реченици временског типа. Када се у обје клаузе обликом презента исказује садашња радња, сужена је могућност њеног референцијалног

представљања. Тако се у временској реченици с везником *кад* обликом презента готово увијек исказују неререференцијалне радње. Ту се мора говорити о двије врсте односа између радње исказане у управној и оне у темпоралној клаузи. Између неререференцијалних радњи схваћених као мноштва успоставља се увијек одиос истовремености, док се међу појединачним радњама из састава тих мноштва успоставља како однос истовремености, тако и одиос сукцесивности, што зависи од видских комбинација у једном и другом предикату. У начину успостављања тих односа могу учествовати и временски детерминатори.

И у другим временским реченицама с везницима који подразумевају одиос сукцесивности, ситуација је слична оној с везником *кад* ако се обликом презента у обје клаузе исказују садашње радње. И ту се радња увијек исказује као неререференцијална. Између тако исказаних неререференцијалних ситуационих цјелина увијек се успоставља однос истовремености, што не мора бити кад су у питању друга два могућа временска плана. Између појединачних радњи из састава једне и друге неререференцијално представљене ситуационе цјелине успоставља се однос сукцесивности — у складу са значењском вриједношћу везничког средства. Једино се у приликама када је остварен везник *док* у временској реченици, при употреби презента у управној и зависној клаузи, исказују и садашње ререференцијалне радње.

Релативна употреба презента подразумева ситуацију у којој се радње исказане презентом временски не оријентишу према моменту говора, већ према времену вршења неке друге радње у прошлости или будућности. Кад се то догоди, презентом исказана радња увијек стоји са другом радњом у односу истовремености. За релативну употребу презента карактеристично је још то да се она увијек реализује у зависној клаузи сложене реченице.

Нарочито је раширена релативна употреба презента за исказивање радње истовремене са неком прошлом радњом, чему разлог, очигледно, треба тражити у чињеници да се овај облик не може увијек замијенити претериталним а да се при том сачува информација о истовремености радњи у управној и зависној клаузи. Такође је уочљива велика фреквенција презента у неким типовима зависносложене реченице, посебно у изричној.

Обликом презента исказује се и радња паралелна са будућом радњом исказаном обликом футура првог у предикату управне клаузе. Овдје је ситуација симетрична оној при исказивању радње паралелне прошлој радњи. Исти су и типови реченице у којим се употребљава презент. Једина разлика је у томе што је знатно мања фреквенција употребе презента у овој служби.

Треба напоменути да у истим типовима зависносложене реченице облик презента може да исказује у зависној клаузи садашњу радњу, а да у управној буде исказана претеритална или будућа радња. Овдје се на основу детерминативних средстава остварених у оквиру реченице или на основу ширег контекста спознаје какву функцију има презент — да ли њиме исказана радња обухвата моменат говора или не, односно је ли у питању индикативна или релативна употреба тог глаголског облика.

У савременом српском језику перфективни презент се често јавља у функцији коју има футур други, и то прије свега онда кад је посриједи временска, релативна или погодбена реченица. И ту се презент увијек остварује у зависној клаузи сложене реченичне структуре.

Анализа језичког материјала је недвосмислено потврдила да вођење рачуна о критеријуму референцијалност/нереференцијалност има релевантан разликовни значај и при разматрању употребе презента у *пасивним конструкцијама*. При представљању референцијалне радње на плану садашњости пасивно се значење исказује само у оквиру рефлексивне конструкције. При нереференцијалном представљању радње, пак, поред ове јављају се још двије конструкције: и она се трпним придјевом и презентом глагола *бивати* и она се трпним придјевом и презентом глагола *бити/будем*. Прва од ових двију конструкција посебно је фреквентна у научном стилу савременог српског језика.

Потребно је истаћи велику склоност облика презента *временском транспоновању*. При временској транспозицији обликом презента се исказују радње које су се вршиле у прошлости или будућности. Посебно је за српски језик, за његове поједине функционалне стилове, карактеристично транспоновање презента у прошлост — познато као приповједачки презент.

При транспоновању презента у будућност могућа су два, донекле различита случаја. У једном, у нашој стручној литератури много више описиваном, облик презента исказује радње које се могу планирати или предвидјети. Овдје долази у обзир само имперфективна видска верзија глагола. У другом случају обликом презента се исказују тзв. замишљене будуће радње. Овдје се јавља како имперфективни, тако и перфективни презент.

На крају, није занемарљива ни употреба презента за исказивање *модалних радњи*. Овај облик, у различитим конструкцијама, може својим присуством сигнализирати она значења која иначе собом исказују императив и потенцијал, уносећи, међутим, понекад у њих и неке специфичне нијансе, такве које ова два модална глаголска облика не би могла у потпуности изразити.

Срето Танасич

ПРЕЗЕНС В СОВРЕМЕННОМ СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Презенс — это временная глагольная форма, обладающая наиболее широким употреблением в современном сербском языке. Это единственная глагольная форма, выражающая действия, происходящие в настоящем, однако этой формой часто выражаются действия, происходящие в прошлом и будущем, а также модальные действия. Несмотря на такое широкое употребление данной формы, она до сих пор не была предметом монографических исследований. Существующие работы и грамматическая литература основываются на, до некоторой степени, превзойденных теоретическо-методологических подходах, не удовлетворяющих актуальным лингвистическим требованиям.

В настоящей работе автор задался целью описать употребление презенса в современном сербском стандартном языке на материале, репрезентирующем различные функциональные стили. Прежде чем приступить к изложению данной проблематики автор дает обзор исследований презенса, проведенных до сих пор в рамках сербского синтаксиса глагольных форм, а затем предлагает теоретико-методологический подход, обеспечивающий, по его мнению, более полное и более последовательное описание данной глагольной формы.

Действие, происходящее в прошлом, настоящем или будущем, можно рассматривать в референциальном и нереференциальном плане. Если действием выражается его отнесенность к одному моменту (референция) временной оси, тогда говорят о референциальном действии. Если же действием выражается его отнесенность к ряду таких моментов, в которых это действие повторяется, тогда речь идет о нереференциальном действии.

На основании отношения момента осуществления действия к моменту речи, характерного для теории индикатива и релятива, действия определяются как настоящие, прошедшие и будущие. На основании от-

ношения момента осуществления действия к моменту референции действия определяются как референциальные или нереференциальные.

Все действия, как референциальные, так и нереференциальные, охватываемые своим осуществлением и момент речи, принадлежат к настоящим действиям и, будучи настоящими, они могут быть только индикативными. Если же формой презенса выражаются действия, не осуществляющиеся в момент речи, а в прошлом или будущем, и если они направлены на какое-нибудь будущее или прошедшее действие, в таком случае речь идет об относительных действиях, об относительном употреблении презенса. В данном случае употребление презенса для выражения прошедших или будущих действий синтаксически обусловлено. Когда данной формой под влиянием контекста выражаются прошедшие или будущие действия, тогда говорят о временном транспонировании форм презенса. Транспонированием также может выражаться модальное значение.

Исследование начинается с описания употребления презенса для выражения настоящих действий в простом и сложном предложении, а затем следует относительное употребление презенса. Учитывая специфические особенности, присущие оппозиции референциальность/нереференциальность действия, особое внимание уделяется употреблению презенса для выражения пассивного значения. Исследование заканчивается описанием временной и модальной транспозиции данной глагольной формы.

На уровне *настоящего* формой презенса выражаются референциальные действия, как в простом, так и в сложном предложении. При этом имперфективным презенсом выражаются референциальные и нереференциальные действия, а перфективным только нереференциальные действия. В *простом предложении* и референциальные и нереференциальные действия можно во временном плане детерминировать в смысле временной локализации или ориентации. При обозначении временной локализации выражается временной отрезок, в рамках которого происходит настоящее действие, при обозначении же временной ориентации выражается временной отрезок, перед которым или после которого совершается настоящее действие.

И локационный и ориентировочный тип временной детерминации реализуется в простом предложении одинаковым способом — с помощью наречных слов и определенных падежных форм. Заметны, однако, некоторые различия относительно детерминации обоих типов настоящего действия. И наречные и падежные формы определения референциальных действий при временной локализации обозначают временной отрезок, совпадающий с моментом речи. При этом падежные формы с предлогом или без него снабжены особым детерминатором, указывающим на то, что этой падежной формой выражен момент референции (временной отрезок), совпадающий с моментом речи. При

временной детерминации нереференциальных действий, в рамках временной локализации и наречные слова и падежные формы могут выражать временной отрезок в котором данное действие осуществляется как целое. Однако, указанными средствами гораздо чаще детерминируется настоящее нереференциальное действие посредством временной локализации отдельных действий, входящих в состав нереференциальных как неопределенного множества (так нереференциальность определяет Храковский). Тогда употребление детерминатора не обязательно, а когда он присущ, его функция не сводится к тому, чтобы указать на то, что временной отрезок, названный данным падежом, совпадает с моментом речи. Кроме того, при нереференциальном выражении настоящих действий присущ свободный творительный падеж, отсутствующий при референциальном употреблении презенса. Важен еще один момент: при выражении настоящих нереференциальных действий налицо большой выбор наречных слов, среди которых имеются и такие, которые не могут выступать в функции временной детерминации настоящего референциального действия.

При выражении настоящих референциальных действий в функции детерминации действия предложно-падежными конструкциями весьма редко наличествует отглагольное существительное, в то время как при выражении настоящего нереференциального действия отглагольные существительные как раз широко употребительны. Таким образом наличие данных существительных в предложно-падежных конструкциях является показателем нереференциальности настоящего действия.

При временной детерминации в смысле временной ориентации настоящего действия заметны некоторые различия, связанные со способом выражения действия — как референциального, так и нереференциального. Инвентарь детерминативных средств и в данном случае идентичен, но различия выявляются в процессе его применения.

Анализ материала показал, что средства временной детерминации настоящего действия, выраженного презенсом в простом предложении, говорят, благодаря специфическим особенностям употребления, также о характере действия с точки зрения оппозиции референциальность/нереференциальность. Эти средства, однако, функционируют в рамках более широкого контекста. Анализ материала также показал, что существуют некоторые типы простого предложения, в которых формой презенса выражаются только настоящие нереференциальные действия.

В рамках *сложносочиненного предложения* презенс обладает различными возможностями употребления при выражении настоящих действий. Часто обеими частями сложного предложения (клаузами) выражаются настоящие действия, и тогда возможны следующие ситуации: а) презенс в обеих клаузах выражает референциальные действия;

б) презенс в обеих клаузах выражает неререференциальные действия; в) презенс в одной клаузе выражает референциальное, а в другой клаузе неререференциальное действие. Когда в обеих клаузах выражены референциальные действия, между ними устанавливается отношение одновременности. Когда в обеих клаузах выражены неререференциальные действия, между ними устанавливается также отношение одновременности, однако между отдельными действиями обоих неререференциальных действий можно установить как отношение одновременности, так и отношение последовательности.

В сложносочиненном предложении имеются случаи, когда в одной клаузе презенсом выражено настоящее действие, а в другой, соответствующей формой, претеритальное или будущее действие.

В *сложноподчиненном предложении* употребление презенса реализуется следующими способами; а) формой презенса выражаются настоящие действия в главной и придаточной части (клаузе); б) формой презенса выражается настоящее действие в главной клаузе, а в придаточной клаузе какое-нибудь другое действие другой глагольной формой; в) формой презенса выражается настоящее действие в придаточной клаузе, а в главной клаузе действие выражается какой-нибудь другой формой. Во всех случаях настоящее действие может быть выражено в референциальном или неререференциальном плане.

Особо интересно сложноподчиненное предложение временного типа. Когда формой презенса выражены настоящие действия, возможность их референциального проявления сводится к минимуму. Только при употреблении союза *док* (пока, в то время как) в данных предложениях расширяется возможность выражения референциальных действий; когда в данном предложении между главной и придаточной клаузой находится союз *кад* (когда), формой презенса всегда выражаются неререференциальные действия.

При *относительном употреблении* формой презенса выражаются действия, осуществление которых связано с прошлым или будущим; в таком случае форма презенса всегда налицо в придаточной клаузе. При относительном употреблении презенса для выражения действия, совершавшегося одновременно с другим действием в прошлом, имперфективным презенсом выражаются референциальные и неререференциальные действия, а перфективным — только неререференциальные действия. Такое употребление презенса характерно для некоторых типов придаточных предложений, в частности для повествовательных предложений. Следует подчеркнуть, что форму презенса не всегда можно заменить претеритальной формой, сохранив при этом свойство одновременности осуществления действий в главной и придаточной клаузах.

Презенсом выражается также относительное действие, совершающееся *в будущем* одновременно с действием, выраженным формой бу-

душего времени (футурум I). Данная ситуация по сути дела симметрична ситуации с относительным употреблением презенса для прошедших действий. Разница только в том, что в функции выражения будущих действий форма презенса встречается гораздо реже.

В современном сербском языке форма перфективного презенса часто употребляется в функции преждебудущего времени (футурум II). Это чаще всего бывает во временном, относительном и условном предложениях — всегда в придаточной части (клаузе). Данная функция перфективного презенса встречается во всех функциональных стилях.

Когда речь идет о выражении *пассивного значения* (пассивной диатезы), следует также считаться с оппозицией референциальности/нереференциальности действия. В данном случае при референциальном проявлении действия в плане настоящего пассивное значение выражается только рефлексивной конструкцией (возвратной формой пассива). При нереференциальном проявлении действия в плане настоящего встречаются, кроме данной конструкции, еще две конструкции: одна со страдательным прилагательным и презенсом глагола *бивати*, и другая со страдательным прилагательным и презенсом глагола *бити/будем*. Первая из этих двух конструкций особенно частотна в некоторых функциональных стилях современного сербского языка, напр. в научном стиле.

В заключение следует сказать, что формам презенса присуща в большой степени тенденция к *транспонированию*, временному и модальному. При временном транспонировании формой презенса выражаются действия, осуществление которых связано с прошлым или будущим. Особенно расширено употребление презенса для выражения прошедших действий (повествовательный презенс). Формой презенса также часто выражаются модальные значения.

В конце работы помещается заключение и приводится список источников и список процитированной литературы.

ИЗВОРИ

- Андрић — Иво Андрић, *На дрини ћурија*, Удружени издавачи, 1981.
- Андрић 2 — Иво Андрић, *Путописи*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Божих — Мирко Божих, *Свилене пачуче*, БИГЗ Београд, 1973.
- Борба — *Борба*, дневни лист, Београд.
- Вечерње новине — *Вечерње новине*, дневни лист, Сарајево.
- Вук — Вук Ст. Карацић — *Српске народне пословице*, Нолит Београд 1977.
- Вук 1 — Вук Ст. Карацић — *Српске народне приповешке*, Нолит Београд, 1977.
- Вук 2 — Вук Ст. Карацић — *Српска историја нашега времена*, Нолит Београд, 1977.
- Вуковић 1967 — Јован Вуковић, *Синџакска глагола*, Свјетлост Сарајево.
- Гортан 1971 — Даринка Гортан-Премк, *Акузативне синџаксме без предлога у српскохрватском језику*, Београд, 1971.
- Грас — Градско саобраћајно предузеће, Сарајево.
- Дабић 1987 — Богдан Л. Дабић, *Вукова реформа језика и правописа у словенским оквирима*, Преглед XXVII/7–8, Сарајево.
- Десница — Владан Десница, *Прољеће Ивана Галеба*, Нолит Београд, 1960.
- Димић — Гојко Л. Димић и Зорица Ђ. Радивојевић, *Физика за I разред гимназије*, Београд 1975.
- Дучић — Јован Дучић, *Градови и химере*, Свјетлост Сарајево, 1969.
- ЗУР — *Закон о удруженом раду*, Београд.
- Ивић 1978 — Милка Ивић, *О српскохрватским реченичним прилозима*, Јужно-словенски филолог XXXIV, Београд.
- Кош — Ерих Кош, *Приповијешке*, Свјетлост Сарајево 1984/1985.
- Ковач — Мирко Ковач, *Враћа од ушробе*, БИГЗ Београд, 1979.
- Куленовић 1 — Скендер Куленовић, *Приповијешке*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Куленовић 2 — Скендер Куленовић, *Понорница*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Лалић — Михајло Лалић, *Лелејска гора*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1980.
- Лешић — Зденко Лешић, *Језик и књижевност дјело*, Свјетлост Сарајево, 1982.
- Личен — Марина Личен, *Говорни чин директива и њихова језичка реализација у немачком и српскохрватском језику*, Нови Сад, 1987.
- Лукић — Витомир Лукић, *Приповијешке*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Марјано — Алек Марјано, *Све сами епиграми*, у књ. Нова српска сатира, Рад Београд, 1987.
- Марјановић — Мирко Марјановић, *Повијести изгубљене душе*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Математика — *Математички речник*, Београд 1983.
- Милошевић 1985 — Ксенија Милошевић, *Апстрактно-темјоралне конфигурације у сисјему сложених реченица са каузалном клаузом у српскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 14/2, Београд.

- Миновић — Миловије Миновић, *Синџакска српскохрватског/хрватскосрпског књижевног језика за више школе*, Свјетлост Сарајево, 1987.
- Младост — *Младост*, омладински лист, Београд.
- НИН — *НИН*, недјељне новине, Београд.
- НОН — *Нове омладинске новине*, Београд.
- Новости 8 — *Новости 8*, недјељне новине, Београд.
- Олбина — Дане Олбина, *Райни дани*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Ољача — Младен Ољача, *Козара*, Веселин Маслеша Сарајево, 1981.
- Ољача 2 — Младен Ољача, *Развалина*, Веселин Маслеша Сарајево, 1981.
- Ослобођење — *Ослобођење*, дневни лист, Сарајево.
- Павић — Милорад Павић, *Хазарски речник*, Просвета Београд, 1985.
- Панцо — Шукрија Панцо, *Само још косови звиждују*, Веселин Маслеша Сарајево, 1979.
- Пипер — Предраг Пипер, *Заменички прилози*, Нови Сад, 1983.
- Радовановић 1977 — Милорад Радовановић, *Именица у функцији кондензатора I*, Зборник за филологију и лингвистику XX/I, Нови Сад.
- Радовановић 1971 — Милорад Радовановић, *Реченице са анонимним агенсом у језику Љубомира Недића*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XIV/1, Нови Сад.
- Радовић 1 — Душан Радовић, *Београде, добро јутро 1*, БИГЗ Београд 1987.
- Радовић 2 — Душан Радовић, *Београде, добро јутро 2*, БИГЗ Београд 1987.
- Радовић 3 — Душан Радовић, *Београде, добро јутро 3*, БИГЗ Београд 1987.
- Самоковлија — Исак Самоковлија, *Приовијетке*, Удружени издавачи, Београд 1964.
- Селимовић — Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*, Веселин Маслеша Сарајево, 1977.
- Селимовић 2 — Меша Селимовић, *Писци, мишљења и разговори*, Слобода Београд, 1981.
- Селимовић 3 — Меша Селимовић, *За и против Вука*, Слобода Београд, 1981.
- Сијарић — Тамил Сијарић, *Приовијетке*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Сијарић 1 — Тамил Сијарић, *Мојковачка бишка*, Свјетлост Сарајево, 1986.
- Силић — Јосип Силић, *Од реченице до текста*, Загреб 1984.
- Смиљанић — Радован Смиљанић, *Љубавне изјављивања Софије Маловразић*, Партизанска књига Београд.
- Станојчић — Живојин Станојчић, *Језик и стил* Ива Андрића, Београд.
- Стевановић — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд, 1969.
- Сушић — Дервиш Сушић, *Ја Данило*, Веселин Маслеша Сарајево, 1983.
- ТВБ — Телевизија Београд.
- ТВСа — Телевизија Сарајево.
- Трифковић — Ристо Трифковић, *Воз за свануће*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Ћопић — Бранко Ћопић, *Башица сљезове боје*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Ћећез — Момир Ћећез, *Економика предузећа*, Сарајево 1985.
- Ћосић — Добрица Ћосић — *Далеко је сунце*, Просвета Београд, 1963.
- Хумо — Намза Хумо, *Грозданин кикот*, Свјетлост Сарајево, 1976.
- Уна — Уна, лист за жене, Сарајево.
- Черкез — Владимир Черкез, *Приовијетке*, Свјетлост Сарајево, 1984/1985.
- Шћепановић — Б. Шћепановић, *Уста пуна земље*, Београд 1977.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анић 1985 — Др Владимир Анић, *Занијекани глаголи уз временску одредбу*, Научни састанак слависта у Вукове дана 14/2, Београд, 37–40.
- Апресјан 1985 — Ю. Д. Апресян, *Принципи описания значений грамем*, у књ. Типология конструкций с предикатными актантами, Ленинград, 61–65.
- Батистић 1972 — Татјана Батистић, *Локайив у савременом српскохрватском књижевном језику*, Београд.
- Белић 1926/27 — Александар Белић, *О ујошреби времена у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог VI, 102–132.
- Белић 1928 — Александар Белић, *О синџаксичком индикативу и „релативу“*, Symbolae Grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski II, Krakov, 47–56.
- Белић 1938/39 — Александар Белић, *Прилози учењу о ујошреби времена у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XVII, Београд, 179–1.
- Белић 1955 — Александар Белић, *О глаголу са синџаксичке сџране*, Књижевност и језик у школи II/1, 1–9.
- Белић 1958 — Александар Белић, *О језичкој ѓприроди и језичком развијку*, Београд.
- Богдан 1984 — Злата Богдан, *Аорисџ у романима Мирка Божџића*, Загреб.
- Бондарко 1957 — А. В. Бондарко, *Настоящее историческое глаголов несовершенного и совершенного видов в современном литературном сербохорватском языке*, Ученые записки ЛГУ 250, Ленинград, 141–157.
- Бондарко 1971 — А. В. Бондарко, *Вид и время русского глагола*, Москва.
- Бондарко 1979 — А. В. Бондарко, *Актуализационные семантические признаки высказывания*, Otázky, 135–139.
- Бондарко 1984 — А. В. Бондарко, *О грамматике функционально-семантических полей*, Известия АН СССР, серия литературы и языка 43/6, Москва, 492–503.
- Бондарко 1990 — А. В. Бондарко, *О значениях видов русского глагола*, Вопросы языкознания 1990/4, Москва, 5–24.
- Бул 1960 — William E. Bull, *Time, Tense and the Verb. A study in Theoretical and Applied Linguistics, with Particular Attention to Spanish*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Булигина 1980 — Т. В. Булыгина, *Грамматические и семантические категории и их связи*, у књ. Аспекты семантических исследований, Москва, 320–354.
- Вуковић 1938/39 — Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, Јужнословенски филолог XVII, Београд.
- Вуковић 1952 — Јован Вуковић, *Значења и ујошреба глаголских облика у српскохрватском језику*, Према Вуковић 1967, 15–28.

- Вуковић 1963 — Јован Вуковић, *Систем српскохрватских временских облика у временским и функционалним међуодносима (корелацијама)*, Према Вуковић 1967, 354–408.
- Вуковић 1967 — Јован Вуковић, *Синтакса глагола*, Сарајево.
- Вуковић 1967а — Јован Вуковић, *Граматика српскохрватског језика за VII разред основне школе*, Сарајево.
- Гловинска 1990 — Марина Ј. Гловинская, *Специфичесие способы обозначения действия при повторной дескрипции*, у књ. *Tekst w Kontekście*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 205–214.
- Гортан-Премк 1971 — Даринка Гортан-Премк, *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Београд.
- Грасл 1981 — Марија Грасл, *Имперфекат у делима Милоша Црњанског*, Прилози проучавању језика 17, Нови Сад, 5–37.
- Грицкат 1975 — Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд.
- Золотова 1975 — Г. А. Золотова, *Аспекты изучения категории глагольного времени*, Известия АН СССР, серия литературы и языка 34/3, Москва, 248–258.
- Ивић 1954 — Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструмента и њихов развој*, Београд.
- Ивић 1958 — Милка Ивић, *Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду III, Нови Сад, 139–149.
- Ивић 1962/63 — Милка Ивић, *Категорија „Man—sätze“ у словенским језицима*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду VII, Нови Сад.
- Ивић 1965 — Милка Ивић, *О структури српскохрватске једноставне реченице с глаголским предикатом*, према Ивић 1983б, 59–85.
- Ивић 1970 — Милка Ивић, *Употреба глаголских времена у зависној реченици: презент с везником да*, Зборник за филологију и лингвистику XIII/1, Нови Сад, 43–54.
- Ивић 1980 — Милка Ивић, *О значењу српскохрватског илусквационог глагола*, Зборник за филологију и лингвистику XXXIII/1, Нови Сад, 93–100.
- Ивић 1981 — Милка Ивић, *Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости*, Јужнословенски филолог XXXVII, Београд, 13–24.
- Ивић 1982 — Милка Ивић, *О исказивању временског понављања именима дана на јужнословенском, односно балканском језичком простору*, *Balkanica* XIII–XIV, Београд, 323–326.
- Ивић 1983 — Милка Ивић, *Начини на које словенски глагол овременује понављање радњу*, у Ивић 1983б.
- Ивић 1983а — Исто што и Ивић 1965.
- Ивић 1983б — Милка Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд.
- Ивић 1983в — Милка Ивић, *О словенским обавезним детерминаторима*, у књ. Ивић 1983б, 177–185.
- Ивић 1988 — Милка Ивић, *О разликовању конкретних од начелних саопштавања у српскохрватском језику*, Глас САНУ CCCLII, Београд, 1–6.
- Ивић 1990 — Милка Ивић, *Љубомир Стојановић о нашим временским глаголским облицима*, у књ. М. Ивић, *О језику Вуковом и вуковском*, Нови Сад, 72–83.

- Катичић 1981 — Радослав Катичић, *Категорија гошовости у временском значењу глаголских облика*, Језик 29/1, Загреб, 3–13.
- Катичић 1984/85 — Радослав Катичић, *Врсте погодбених реченица у стандардном српском или хрватском*, Зборник за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII, Нови Сад, 339–342.
- Књазев 1989 — Ю. П. Књазев, *Выражение повторяемости действия в русском и других славянских языках*, у књ Храковски 1989, 132–145.
- Ковачевић 1988 — Милош Ковачевић, *Узрочно семантичко поље*, Сарајево.
- Кулаш — Веселинка Кулаш, *О амбивалентности контекстуално неукључених реченица са везником или*, Призма I/1, Сарајево, 57–63.
- Личен 1987 — Марина Личен, *Говорни чин директива и њихова језичка реализација у немачком и српском језику*, Нови Сад.
- Маретић 1931 — Томо Маретић, *Грамађика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб.
- Маројевић 1977 — Радмило Маројевић, *Реченица са уопштено-личним значењем у руском језику у поређењу са српскохрватским*, Јужнословенски филолог XXXIII, Београд, 99–116.
- Маслов — Ю. С. Маслов, *Очерки по аспектологии*, Ленинград.
- Мерле 1985 — Dr Gilbert Merle, *Неколико зајажјања о односу вид—време у српскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 14/2, 41–49.
- Милошевић 1970 — Ксенија Милошевић, *Фуђур II и синонимски облици у савременом српскохрватском језику*, Сарајево.
- Милошевић 1971 — Ксенија Милошевић, *Један случај асиметрије између израза и садржине у грамађичком систему савременог српскохрватског језика*, Радови АНУБиХ XLI, 14, Сарајево, 181–204.
- Милошевић 1972 — Ксенија Милошевић, *Неки аспекти семантичког односа конструкција пасивне (са џриним џридјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику*, Књижевни језик I/3–4, Сарајево, 63–86.
- Милошевић 1974 — Ксенија Милошевић, *Улога имперфективног вида и неких других елемената глаголског значења у семантичком конституицању и интерпретацији једног џија џредиката*, Зборник за филологију и лингвистику XVII/1, Нови Сад, 139–171.
- Милошевић 1977 — Ксенија Милошевић, *О џицању „релативног“ карактера српскохрватског имперфекта*, Посебна издања АНУБиХ књ. XXXIV, Сарајево, 247–260.
- Милошевић 1978 — Ксенија Милошевић, *О џроучавању временских глаголских облика у сербокроађистиици*, Зборник за филологију и лингвистику XXI/2, Нови Сад, 93–121.
- Милошевић 1982 — Ксенија Милошевић, *Улога глаголских облика у слођеној реченици са џемјоралном клаузом у савременом српскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 11, Београд, 125–138.
- Милошевић 1982а — Ксенија Милошевић, *Улога ађекатског значења у џредстављању хронолошке детерминације у слођеној реченици са џемјоралном клаузом*, Књижевни језик 11/2, Сарајево, 49–62.
- Милошевић 1982б — Ксенија Милошевић, *Обиђезавање будуђности у српскохрватском језику*, Књижевни језик 11/1, Сарајево, 1–12.

- Милошевић 1984/85 — Ксенија Милошевић, *Каузална функција зависне реченице која се уводи везником кад у српскохрватском језику*, Зборник за филологију и лингвистику XXVII–XXVIII, Нови Сад, 461–470.
- Милошевић 1985 — Ксенија Милошевић, *Аспектиуално-темјоралне конфигурације у сисџему сложенех реченица са каузалном клаузом у српскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 14/2, Београд, 21–34.
- Михаиловић 1962 — Mihailo Mihailović, *Tempus und Aspekt im serbokroatischen Prasens*, Slavistische Beitrage 5, Минхен.
- Мусић 1902 — August Musić, *Zum Gebrauche des Praesens verbi perf. im Slavischen*, Archiv für slavische Philologie 24, Берлин, 497–514.
- Мусић 1913 — Аугуст Мусић, *Значење ѿфекџивног ѿрезентџа у негатиџним ѿиџањима у хрџајском или срџском језику*, Јужнословенски филолог I/1–2, Београд, 27–34.
- Мусић 1926 — Аугуст Мусић, *Прилози науци о уџиџреби времена у срџскохрватском језику I. Времена у народним ѿјесмама*, Глас СКА 121, Београд, 111–173.
- Мусић 1927a — Аугуст Мусић, *Прилози науци о уџиџреби времена у срџскохрватском језику II. Времена у Вукову и Даничићеву ѿријеводу Св. ѿи-сма*, Глас СКА 123, Београд, 69–119.
- Мусић 1927b — Аугуст Мусић, *Прилози науци о уџиџреби времена у срџскохрватском језику III. Времена у народним ѿријовијџкама и (као до-даџак) у Вуковим и Даничићевим исиџоричким дџелима*, Глас СКА 126, Београд 3–55.
- Мусић 1935 — Аугуст Мусић, *Словенски ефекџивни ѿрезентџ*, Рад ЈАЗУ 235, Загреб.
- Новаковић 1894 — Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд.
- Отазкы 1979 — Otázky slovánske syntaxe IX/1, Брно.
- Падучева 1974 — Е. В. Падучева, *О семантике синтаксиса*, Москва.
- Падучева 1986 — Е. В. Падучева, *Семантика вида и точка отсчета*, Известия АНСССР, серия литературы и языка 45/5, Москва, 413–424.
- Падучева 1990 — Елена В. Падучева, *К семантике видо-временных форм глагола в повествовательном тексте*, у кџ. Tekst w kontekście Wrocław, Warszawa, Kraków, 215–221.
- Паневоџа 1971 — Jarmila Panevova, Eva Benešova, Petr Sgall, *Čas a modalita v češtině*, Praha.
- Паневоџа 1971a — Jarmila Panevova, Petr Sgall, *Relativni čas, Slovo a slovesnost XXXII*, Praha, 140–148.
- Пети 1985 — Мирко Пети, *Погледи југославенских лингџистџа на синџтаксу времена*, Расправе Завода за језик X–XI, Загреб, 109–126.
- Пешикан 1975 — Митар Пешикан, *Један каџтегоријски ѿиџ глаголске хомони-мије*, Наш језик XXI, Београд 14–25.
- Пипер 1983 — Предраг Пипер, *Заменички ѿрилози*, Нови Сад.
- Пипер 1985 — Предраг Пипер, *Временске ѿрансиџозиције и заменичке речи у срџскохрватском и другом словенским језицима*, Научни састанак слависта у Вукове дана 14/2, Београд, 51–58.
- Половина 1985 — Весна Половина, *О уџиџреби глаголских времена у савре-меном срџскохрватском разговорном језику*, Научни састанак слависта у Вукове дана 14/2, Београд, 97–103.

- Прањковић 1984 — Иво Прањковић, *Координација у хрватском књижевном језику*, Загреб.
- Радовановић 1969 — Милорад Радовановић, *О наративним глаголским облицима*, Прилози проучавању језика 5, Нови Сад, 49–59.
- Радовановић 1971 — Милорад Радовановић, *Реченице са анонимним агенсом у језику Љубомира Недића*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XIV/1, Нови Сад, 181–190.
- Радовановић 1982 — Милорад Радовановић, *Лексичка семантика и грамаћичка интерпретација номинализованих исказа*, *Studia gramatyczne* V, Wrocław и др. 127–130.
- Радовановић 1977 — Милорад Радовановић, *Именица у функцији кондензатора I*, Зборник за филологију и лингвистику XX/1, Нови Сад, 63–144.
- Рајхенбах — V. H. Reichenbach, *Elements of Symbolic Logic*, New York.
- РМС — *Речник српскохрватског књижевног језика* VI, Матица српска, Нови Сад, 1976.
- Савицка 1978 — Ирена Савицка, *Референцијална квантификација реченице*, Зборник за филологију и лингвистику XXI/1, Нови Сад, 55–61.
- Савић 1985 — Свенка Савић, *Из прагматике глаголских облика у српскохрватском језику: уједињење презента и перфекта у приповедању*, Научни састанак слависта у Вукове дана 14/2, Београд, 87–95.
- Симић 1966 — Радоје Симић, *Глаголска времена у зависним реченицама*, Наш језик, н. с. XV/1–2, 1–57 и XV/3–4, Београд, 121–157.
- Симић 1973 — Радоје Симић, *Дисјункција*, Књижевност и језик, н. с. XX/1, Београд, 43–52.
- Симић 1989 — Радоје Симић, *Синонимија и стилстичка функције глаголских облика*, Књижевни језик 18/3, Сарајево, 125–135.
- Сладојевић 1966 — Петар Ч. Сладојевић, *О основним временским категоријама уједињење глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд.
- Станковић 1985 — Богољуб Станковић, *Глаголски облици у српскохрватским и руским декларативним и финалним реченицама*, Научни састанак слависта у Вукове дане 14/2, Београд, 129–137.
- Станојчић 1967 — Живојин Станојчић, *Језик и стил Ива Андрића*, Београд.
- Стевановић 1938/39 — Михаило Стевановић, *Пићање значења времена у релативној уједињеби њиховој*, Јужнословенски филолог XVII, Београд, 150–178.
- Стевановић 1956 — Михаило Стевановић, *Глаголски облици пасива*, Наш језик, н. с. VII, Београд, 205–216.
- Стевановић 1957/58 — Михаило Стевановић, *Начин одређивања значења глаголских времена*, Јужнословенски филолог XXII, Београд, 19–48.
- Стевановић 1967 — Михаило Стевановић, *Функције и значења времена*, Београд.
- Стевановић 1969 — *Савремени српскохрватски језик II*, Синтакса, Београд.
- Стевановић 1969а — Михаило Стевановић, *Карактер значења везника као спољних знака уједињење везе међу реченицама*, Јужнословенски филолог XXVIII/1–2, Београд, 75–106.
- Стевановић 1970 — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I. Увод, Фонетика, Морфологија*, Београд.

- Стевановић 1976 — Михаило Стевановић, *Белићево учење о синтаксичким системима глаголских времена, глаголских начина и глаголског вида*, Посебна издања САНУ CDXCVIII, 28, Београд, 91–131.
- Стевовић 1974 — Игрутин Стевовић, *Безлично предикативно име у безличним реченицама номиналног типа*, *Анали Филолошког факултета* XI, Београд.
- Стефановић 1984 — Стеван Стефановић, *Приповедачка функција аориста у књижевном дјелу Исака Самоковије*, *Књижевни језик* XIII/2, Сарајево, 75–86.
- Стојановић 1921 — Љубомир Стојановић, *О значењу и употреби глаголских облика у реченицама*, *Јужнословенски филолог* II, Београд, 187–221.
- Сучић 1985 — Владо Сучић, *Глаголско вријеме и аспект у сложеној реченици са темпоралном клаузом у француском и српскохрватском језику*, *Књижевни језик* 14/1, Сарајево, 11–28.
- Сучић 1988 — Владо Сучић, *Темпорална клауза са везником кад у савременом француском и српскохрватском језику*, Сарајево.
- Танасић 1982 — Срето Танасић, *Пасивне конструкције са првим придјевом у српскохрватском језику*, *Радови IX Института за језик и књижевност*, Сарајево, 65–124.
- Танасић 1986 — Срето Танасић, *Пасивне конструкције за исказивање референцијалне и нереференцијалне прошлости*, *Књижевни језик* 15/3–4, Сарајево, 321–326.
- Танасић 1986а — Срето Танасић, *Реченица као сигнал нереференцијалности глаголске радње*, *Књижевни језик* 15/2, Сарајево, 177–181.
- Тошовић 1988 — Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Сарајево.
- Успенски 1979 — Б. А. Успенски, *Поетика композиције. Семиотика иконе*, с руског превео Новица Петковић, Београд.
- Хлавса 1979 — Zdenek Hlavsa, *K problému aktuálnosti jako modifikační charakteristiky*, *Otázky* 1979, 141–144.
- Храковски 1986 — В. С. Храковский, *Семантические типы множества ситуаций*, *Известия АН СССР, серия литературы и языка* 45/2, Москва, 149–158.
- Храковски (Ур.) 1989 — *Типология итеративных конструкций*, Лењинград, 1989.

